

МВС України
Національний університет внутрішніх справ

О.М. БАНДУРКА

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Частина I

Допущено
Департаментом МВС України
по роботі з особовим складом
як підручник для вищих закладів освіти

Видавництво
Національного університету внутрішніх справ
Харків 2002

ББК 69.9 (4 УКР)
Б23

*Рекомендовано до друку
редакційно-видавничою
радою Національного уні-
верситету внутрішніх
справ 16.01.2002р.*

Рецензенти: заступник Державного секретаря МВС України, канд. юрид. наук *М.І. Ануфрієв*, д-р юрид. наук, проф. *І.П. Козаченко*.

Бандурка О.М.

Б23 Оперативно-розшукова діяльність. Частина І: Підручник– Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.

В підручнику академік АПН України, доктор юридичних наук, професор, генерал-полковник міліції О.М. Бандурка аналізує сутність, задачі, правові підстави та інші ключові питання здійснення оперативно-розшукової діяльності, її місце та роль системі розгалужених державно-правових засобів попередження, запобігання, розкриття та розслідування злочинів. На аналізі чинного законодавства України досліджується система та правовий механізм реалізації цих завдань, викладаються рекомендації щодо дій оперативних працівників у конкретних ситуаціях.

Для практичних працівників оперативних підрозділів, курсантів та слухачів вищих закладів освіти, що готують оперативних працівників.

ISBN 966 – 610 – 004 – 5

Б 1200000000 - 005
2002

ББК 69.9 (4УКР)

© Бандурка О.М., 2002

© Національний університет внутрішніх справ, 2002

© А.Є. Будрейко, А.С. Тяпкін, обкладинка, 2002

Розвиток українського суспільства і держави на порозі третього тисячоліття проходить складний період. Ми є свідками істинно революційних перетворень в усіх сферах соціально-економічного і політичного життя, значного науково-технічного прогресу, реформування державної влади і економічних відносин, формування нового мислення і бачимо, що старі, віджилі ідеї, мислення, традиції і звичаї не відходять самі собою. Переміни останніх років, які докорінно змінили нашу країну і суспільство, не могли не зачепити органи внутрішніх справ, складову частину державного апарату влади. Ускладнення соціального і економічного життя і завдань, які мають вирішувати органи внутрішніх справ, відобразились в першу чергу на змісті, формах і методах оперативно-розшукової діяльності.

Оперативно-розшукова діяльність є найбільш дієвим і ефективним механізмом в профілактиці і розкритті злочинів.

Сучасна оперативно-розшукова діяльність вимагає поглибленого психологічного, інтелектуально-логічного, наукового і професійного підходу.

Оперативно-розшукова діяльність, яка раніше регламентувалася відомчими інструкціями і наказами і носила закритий, таємний характер, в незалежній Україні, в якій за Конституцією встановлено і закріплено верховенство права, законодавчо легалізована. Оперативно-розшукові підрозділи законодавством наділені широкими повноваженнями, але ним же встановлені і обмеження в їх діяльності, гарантії конституційних прав громадян.

В умовах складної криміногенної ситуації, коли злочинці користуються не тільки найсучаснішим матеріально-технічним обладнанням, але мають і достатній інтелектуальний рівень, коли більшість тяжких злочинів носить латентний характер, а при вчиненні злочинів застосовуються відповідні досягнення науки, оперативно-розшукова діяльність все більш набуває творчого характеру. Серцевиною оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ є отримання, збирання, у відповідності з законом, інформації

про обставини злочину і осіб, які вчинили його. Оперативно-розшукова діяльність ґрунтується на досвіді практичних працівників і теоретичних розробках вчених. Проблема оперативно-розшукового забезпечення процесу розкриття і розслідування злочинів в теорії і практиці оперативно-розшукової діяльності набула особливої гостроти в зв'язку з соціально-політичними змінами у суспільстві і, зокрема, з визнанням існування організованої злочинності, з якою без застосування прийомів і методів ОРД боротись неможливо.

В Законі «Про оперативно-розшукову діяльність» розкриті її зміст, завдання і принципи, сформульовані основні положення, які встановлюють правомірність, умови і порядок проведення оперативно-розшукових заходів, використання їх результатів в розкритті і розслідуванні злочинів, закріплені права і обов'язки осіб, залучених до оперативно-розшукової діяльності, регламентовані питання їх соціального і правового захисту. З прийняттям Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» вдалося вирішити два основні завдання:

- створити правову основу оперативно-розшукової діяльності;
- надати офіційного статусу оперативно-розшуковій діяльності як державно-правовій формі боротьби із злочинністю.

В останні роки суттєво збагатилась теорія науки оперативно-розшукової діяльності, видано цілий ряд монографій, підручників, захищені дисертації по оперативно-розшуковій тематиці, проведені науково-практичні конференції, здійснено ряд перекладів із іноземних спеціальних видань.

В наукових працях робиться спроба узагальнення соціальної значимості оперативно-розшукової діяльності в умовах якісних і кількісних змін стану злочинності в нашій країні та зв'язаними з цим потребами оперативно-розшукової практики. За останні роки, в зв'язку з демократизацією суспільного життя змінився її характер і зміст. Із закритої, таємної, вона стала носити в значній мірі відкритий, демократичний характер, стала предметом обговорення в законодавчих і виконавчих органах влади, в засобах масової інформації і на політичних мітингах та зібраннях.

Серед різновидів людської діяльності немає інших, які б так

завзято увінчувались ореолом таємничості, як оперативно-розшукова діяльність. Специфіка оперативно-розшукової діяльності зумовлювалась як об'єктивно-поважними, так і штучно-суб'єктивними причинами і за своїми наслідками часто була шкідливою, бо ставала, як правило, в кращому випадку предметом політичних спекуляцій, інструментом боротьби за владу чи засобом досягнення особистих корисливих інтересів, а в гіршому – зловживань владою та методом розправ та вчинення злочинів.

Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ, органів служби безпеки стала темою для безлічі літературних творів, кінофільмів, художніх картин, різного роду публікацій як серйозних так і поверхневих, чи просто юридично безграмотних. Нині про оперативно-розшукову діяльність хіба що не пише і не говорить тільки ледачий, але про неї мало говорять спеціалісти, професіонали, ті, хто сам присвятив своє життя цьому складному, багатогранному, благородному і часто невдячному, але потрібному людям і суспільству ремеслу.

Телеграф, телефон, електронна пошта, комп'ютер, мережі Інтернету невпізнанно змінили способи і методи обміну інформацією та її обробки. Обізнаність населення взагалі і злочинців, зокрема, про форми і методи оперативно-розшукової діяльності набагато ускладнили роботу оперативного працівника, який щоразу розкриваючи новий злочин, має шукати і нові шляхи проникнення в його тайну. Немає двох однакових злочинів і не може бути однакових процесів їх розкриття. Як в кожному злочині є свої потерпілі і обвинувачені, властиві саме цьому злочину деталі його вчинення, матеріальна і моральна шкода, так і кожний злочин потребує своєї технології розкриття і розслідування його обставин, індивідуальних оперативно-розшукових заходів, направлених на збирання інформації, встановлення істини по конкретному факту правопорушення. І це вимагає від оперативного працівника постійного творчого пошуку, удосконалення своєї професійної майстерності, любові до своєї професії і таланту. І як тут не згадати начальника інформбюро Генерального штабу армії Української Народної Республіки полковника М.Красовського, який писав: «Не всякий має дійсну здатність до справ розвідочно-розшукових, бо це є дар Божий – та-

лант, який можна розвивати і довершати, але ні в якому разі не можна його вкоренити в чоловіка, який не народився з цим талантом, не можна вже на підставі того, як не можна по волі стати художником, поетом або скульптором.

Отже, коли хто не почуває в собі того святого вогню, про який зазначено вище, то будь він з найвищою освітою і значним службовим стажем, він не може бути корисним для розвідчорозшукової організації і йому не місце в рядах тієї сім'ї, яка ідейно і безоглядно відданалюбимій праці своїй»¹.

Людський фактор в оперативно-розшуковій діяльності набуває вирішального значення, тому підготовці кадрів оперативних підрозділів приділяється особлива увага. Розроблені відповідні навчальні програми, організована службова підготовка і підвищення кваліфікації, функціонують вищі заклади освіти системи МВС України, в яких навчаються майбутні працівники кримінального розшуку, економічної безпеки і інших оперативних підрозділів. І все ж таки грамотних, професійно досвідчених і інтелектуально здатних до оперативно-розшукової діяльності працівників катастрофічно не вистачає. Виникає питання: чому?

Можна виділити кілька тому причин. На оперативну роботу щорічно направляється найбільша кількість молодих спеціалістів – випускників вищих навчальних закладів МВС України. Не всі вони мають особисті якості, яким має відповідати оперативний працівник. Фізичні і моральні перевантаження, соціальна незахищеність, відсутність можливості розпоряджатися собою стають своєрідним іспитом і багато хто з них не витримує складнощів служби, переходить на іншу роботу, або ж взагалі звільняється. Саме на оперативній роботі найбільш яскраво проявляються кращі особисті якості, такі як воля, працездатність, відповідальність, уміння аналітично мислити і оперативно приймати рішення. Саме тому багатьох з оперативних працівників карного розшуку, підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, державної служби по боротьбі з економічною злочинністю висувають по службі на керівну роботу, а часто і в інші служби органів внутрі-

¹ В.С.Сідак. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921рр. (невідомі сторінки історії). К., 1998. С.7.

шніх справ. Частина працівників, які набули вже певного досвіду, переходить на роботу в податкову міліцію, окремі йдуть працювати в прокуратуру, в органи юстиції, в судові органи, інших переманюють в комерційно-підприємницькі структури. Все це створює плінність кадрів оперативно-розшукових підрозділів, призводить до розголошення таємних форм і методів роботи оперативних підрозділів.

Оперативно-розшукова діяльність проводиться в умовах постійного контролю. Його здійснюють керівники по службі, прокуратура, адвокат, захищаючи інтереси обвинуваченого чи потерпілого, результати оперативно-розшукової діяльності оцінюють потерпілий і обвинувачений, громадськість і, найприскіпливіше, слідство і суд, використовуючи фактичні дані, отримані в процесі оперативно-розшукової діяльності як докази, при розслідуванні кримінальних справ і розгляді їх в суді.

В процесі оперативно-розшукової діяльності, особливо при розкритті і розслідуванні проявів організованої злочинності, виникає питання про можливості і межі застосування спеціальних сил, засобів і методів, які мають у своєму розпорядженні органи внутрішніх справ для вирішення оперативно-тактичних завдань. Безсумнівно, що використання засобів конфіденційної діяльності викликається об'єктивними причинами, обумовленими специфікою оперативно-розшукової діяльності. Без конфіденційних прийомів і методів практично неможливо отримати достовірну інформацію про таємні наміри і плани організованих злочинних формувань, про їх дії, склад учасників, зв'язки, місця зберігання злочинно добутого майна і цінностей, а значить неможливо створити умови для попередження і припинення їх протиправної поведінки.

З іншої сторони очевидно, що здійснення оперативно-розшукових заходів, використання оперативно-технічних засобів не може бути безмежним, оскільки вони ущемляють особисті права й свободи громадян, що законом не дозволяється, навіть коли це стосується осіб, підозрюваних у протиправній поведінці. Стаття 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» містить гарантії законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, де зокрема говориться: «Під час здійснення оперативно-розшукової ді-

яльності не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав і свобод мають винятковий і тимчасовий характер і можуть застосовуватись лише з санкції суду щодо особи, в діях якої є ознаки злочину, та у випадках, передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки суспільства».

Сам по собі факт вторгнення в особисте життя громадян з точки зору загальнолюдської моралі не може бути визнаний позитивним. Але всяка оцінка дається не взагалі, а конкретним ситуаціям. Враховуючи соціальні умови, визнаючи неприйнятним втручання в особисте життя громадян, законодавство допускає таку можливість як виняток, для захисту інтересів інших громадян чи суспільства від злочинних посягань.

В таких випадках слід говорити не про те, що допустимо здійснення оперативно-розшукової діяльності і проведення оперативно-технічних заходів в інтересах забезпечення правопорядку і громадської безпеки, а про те, наскільки обґрунтовано застосування тих чи інших засобів і методів і в яких межах вони доцільні в кожному окремому випадку. Від вибору тих чи інших прийомів і методів оперативно-розшукової діяльності для вирішення оперативно-тактичних завдань, поєднання гласних і негласних засобів залежить ефективність розкриття і розслідування конкретних злочинів.

Вивчення теорії оперативно-розшукової діяльності і практичне її застосування має певні складнощі, оскільки необхідно розробити відкритий навчальний курс, який би визначав положення для вивчення правових основ оперативно-розшукової діяльності, і, забезпечити деталізацію окремих прийомів, методів і засобів, дозволених законом для використання їх при вирішенні оперативно-тактичних завдань.

При цьому слід виділити два напрямки в розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності.

Перший формується в результаті прийняття в Україні законів, які регламентують оперативно-розшукову діяльність взагалі, таких як «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про правові основи боротьби з організованою злочинністю і корупцією», «Про

забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», Кримінального Кодексу та інших, які встановлюють оперативно-розшуковий статус окремих оперативно-розшукових відомств, зокрема, Закони України «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про Державну податкову адміністрацію», «Про розвідувальні органи» і ряд інших. Перший напрямок носить відкритий характер, як відкритими являються закони, що створюють його правову основу.

Другий напрямок – організація і тактика оперативно-розшукових заходів, технологія оперативно-розшукової діяльності регламентується у відомчих нормативних актах і неминуче має бути закритим, а його основні ключові моменти можуть бути предметом наукових досліджень і вивчення практиками тільки як інформації обмеженого користування у відповідності з вимогами режиму таємності.

Прийняття оперативно-розшукового законодавства – важливий крок на шляху до створення правової демократичної держави, оскільки воно поклало край нестримній відомчій нормотворчості в даній сфері правового регулювання суспільних відносин. В радянські часи накази МВС СРСР з питань оперативно-розшукової діяльності фактично заміняли відповідний закон оскільки самого закону не було.

Перші кроки зі створення правової основи оперативно-розшукової діяльності в колишньому СРСР були зроблені у зв'язку з прийняттям 12 червня 1990р. Закону СРСР «Про внесення змін і доповнень в Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік». Частина 2 ст.29 Основ у відповідності з прийнятим Законом була викладена в наступній редакції: «На органи дізнання покладається вживання необхідних оперативно-розшукових заходів, в тому числі з використанням відеозапису, кінофотозйомки і звукозапису з метою виявлення ознак злочину і осіб, його вчинивших, встановлення фактичних даних, які можуть бути використані в якості доказів по кримінальним справам після їх перевірки у відповідності з кримінально-процесуальним законодавством».

Україна, вперше за всі роки існування власних правоохоронних

органів і першою серед інших країн-членів СНД, прийняла 19 лютого 1992 р. Закон «Про оперативно-розшукову діяльність», в якому на законодавчому рівні визначені поняття оперативно-розшукової діяльності і підстави проведення оперативно-розшукових заходів, закріплені завдання, гарантії прав особистості, наводиться перелік прав органів, уповноважених на здійснення оперативно-розшукової діяльності, порядок використання її результатів та контролю за дотриманням законності в процесі її провадження.

Запропонована робота представляє собою виконане автором теоретико-правове дослідження загальнодоступних джерел інформації, перш за все законодавчих актів, стосовно оперативно-розшукової діяльності та умов, забезпечуючих її високу ефективність, розробку рекомендацій для практичного використання окремих прийомів і методів при виконанні оперативно-тактичних завдань.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Успішність розвитку сучасного державотворення залежить не тільки від нинішньої ситуації та потреб, але й від врахування історичного досвіду попередніх поколінь, навіть якщо він негативний, усвідомлення тих помилок, що призводили до втрати державності в минулому, до поразок у військових та економічних змаганнях, до небажаних результатів у діяльності державних структур. Вивчення досвіду минулого необхідне також для того, щоб не було повернення назад. Говорячи про формування стратегічної перспективи побудови Української держави, необхідно зрозуміти, що паралельно з такими органічними компонентами, як розвиток національної економіки, створення фінансової системи і введення власної грошової одиниці, податкової системи та організації армії, важливим елементом державотворення є формування правоохоронних органів, ефективне управління ними та використання їх потенціалу в реалізації внутрішньої політики держави, зокрема їх оперативно-розшукової діяльності.

1.1. Розшукова діяльність античних часів

Оперативно-розшукова діяльність зародилась на зорі людської цивілізації, вона мала місце у відповідних формах як в древні, античні часи, так і в середньовіччя і удосконалювалась на усіх етапах розвитку державного устрою і суспільства. Можливо, що перші приклади оперативно-розшукової діяльності і слідчих дій ми знаходимо в релігійних розповідях про те, як Бог встановив первородний гріх Адама і Єви, за що прогнав їх із раю.

Конфіденційне співробітництво з метою збирання інформації відоме із біблейських часів.

В Біблії (книги Ветхого Завіту. Четверта книга Мойсеєва. Глава 13, ст. 3, 18-30, 1990) розповідається про те, що Мойсей послав

кількох своїх прибічників (дванадцять спостерігачів) в землю Ханаан, щоб вони вияснили чисельність її жителів, оборону міст, родючість землі. Через сорок днів посланці вернулись і розповіли про результати розвідки, підкріпивши свій звіт зразками землі Ханаанської.

Інший приклад, коли Бог прокляв Каїна за вбивство ним свого брата Авеля, і перш ніж прийняти рішення про покарання, провів певний розшуковий процес, розумово-логічний аналіз того, що сталося, а це вже елементи оперативно-розшукової діяльності.

Іуда із Коріота, один із учнів Ісуса, став таємним освідомлювачем глави іудейської церкви і робив йому доноси на Ісуса, і за зраду отримав 30 тетрадрахм (серебряників). Глава церкви таємно зустрічався з Іудою, отримував від нього інформацію про проповіді Ісуса і передавав її римському наміснику в Іудеї Понтію Пілату.

Ісус був допитаний первосвященником при свідках і обвинувачений в святотатстві, оскільки називав себе сином божим, в посяганні на закони Мойсея і збудженні народу до непокори церкви, за що і був розп'ятий на хресті. Сам Іуда теж став жертвою змови Понтія Пілата і керівника таємної служби Афранія. Щоб заманити Іуду на місце вбивства, була використана молода гречанка Ніза, яка призначила йому побачення в Гефсиманському саду. Та замість Нізи, яка виконала доручення Афранія, до Іуди в саду підійшли двоє чоловіків і вчинили над ним розправу, усунувши небажаного для церкви і Понтія Пілата свідка.

Легенди і міфи Древньої Греції переповнені прикладами таємних, конспіративних дій античних героїв. Розповіді про оперативно-розшукові дії зустрічаємо ми в історичних довідках про Вавилон, Рим, Єгипет.

Людей завжди цікавило, що робиться навколо них, чим займаються як вороги, так і друзі, близькі і далекі сусіди, як члени суспільства дотримуються загальних правил поведіння. Особливу увагу привертали ті члени суспільства, які своєю поведінкою порушували норми співжиття в племені, роді, етносі, в місцях проживання общини.

Християнська релігія сформувала загальні морально-етичні правила людської поведінки, які стали основою людського суспі-

льства. Державні органи влади пізніше надали їм силу правових норм, відповідальність за порушення яких наставала тоді, коли встановлювалась вина тих, хто їх порушував. В багатьох випадках такі порушення відбувались і тоді і нині в умовах неочевидності, або коли звинувачений ухилявся від відповідальності.

В таких випадках виникала необхідність встановити істину, вияснити всі обставини порушення, зібрати докази, потрібні для притягнення до відповідальності і покарання, встановленого звичаєм або законом.

Для проведення розшукових дій по встановленню обставин вчиненого, місця знаходження обвинуваченого, призначались спеціальні посадові особи, які наділялись відповідними повноваженнями і обов'язками і виконували їх вже на професійній основі. Розшукові функції здійснювались як людьми, що перебували на державній службі, так і окремими громадянами, які робили це з свідомих патріотичних і моральних почуттів, чи переслідуючи свої власні, особисті цілі, або за винагороду.

В Древній Греції такі функції виконували наглядачі за дотриманням правил торгівлі, збирачі податків, митники, міська варта, наглядачі за публічними жінками. Діяльність таких чиновників носила відкритий офіційний характер, але вони збирали і конфіденційну, таємну інформацію щодо поведінки піднаглядних їм осіб та відносно подій, які мали місце на їх території обслуговування.

В античній Греції діяла розвинута правова система. Законами регулювались всі основні відносини в суспільстві, права і свободи громадян грецьких міст-республік, правила торгівлі майном і рабами, податки, проституція, військові повинності, сімейні відносини і т.п.

В Римській республіці, як і в Греції, спеціальними законами регламентувались правила утримання і бойових змагань гладіаторів, проведення масових політичних і соціальних заходів, таких як форуми, збори громадян, засідання сенату, виборів, проведення спортивних змагань, судового розгляду.

Політичні і державні діячі збирали інформацію про наміри і поведінку своїх суперників, про їх прибічників, в т.ч. і негативну, компрометуючу для використання в політичній боротьбі. Харак-

терним для античних держав є те, що у випадку скоєння злочину проти життя, здоров'я і власності простих громадян, вони мали самі здійснити розшукові заходи і зібрати докази вини звинуваченого. Тільки пізніше, з розвитком рабовласницьких держав, виникають спеціалізовані підрозділи, які мають за обов'язок охороняти громадський порядок і спокій та мали право вживати заходи примусу до тих, хто цей спокій і порядок порушував. Так виникли органи охорони правопорядку, які виконували функції поліції (сама назва „поліція» сформувалась набагато пізніше) і нічна варта, яка особливого розвитку набула при правлінні імператора Августа, коли в Римі чисельність нічної варти досягла 7 тис. чоловік. Поліція і нічна варта затримували осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів, таких як вбивство, розбій, грабунки, крадіжки, як правило, «по гарячим» слідам.

Професіоналізація діяльності посадових осіб в Римській імперії привела до виникнення таких посад як префекти, квестори і претори, центуріони, які призначались імператором і правителями провінцій, були їм підзвітні і складали собою чітку централізовану правоохоронну систему. В окремих випадках, коли виникала небезпека вчинення тяжких державних злочинів проти особи імператора і держави, імператор особисто організував і здійснював розшукові заходи. Так поступив імператор Нерон в 62 р. до н.е., коли він особисто керував збиранням інформації щодо членів змови проти нього, залучив до негласного співробітництва одного із членів змови, даруючи тому життя, встановив негласне спостереження, провів затримання і допити, перевіряючи показання змовників при допитах віч-на-віч. До таких методів прибгали і інші правителі Рима, зокрема Гай проти гладіаторів, яких очолював Спартак, теж використовуючи для цього таємного інформатора. До негласного співробітництва з органами державного управління в Римській імперії залучались торговці, проститутки, актори, раби, гладіатори, господарі таверень і лазень, власники будинків розпусти, іноземці і інші члени суспільства, які мали можливість збирати таємну інформацію у відповідності з поставленими завданнями.

Слід відмітити, що *церква* мала самостійний статус і всі свої

справи вершила незалежно від державних органів, в тому числі і в оперативно-розшуковій діяльності стосовно осіб і подій і подіям, зачіпавших її інтереси. Церква мала свої охоронні і слідчі структури, церковні тюрми, вона могла вступати у взаємодію з державними органами, використовуючи їх можливість, а також з судовими органами для притягнення звинувачених до відповідальності за злочини проти релігії, церкви, моралі. Інформацію про ситуацію у суспільстві церква збирала через монахів, священиків, паломників, а також вербуючи своїх прибічників, або через своїх агентів, як це робили орден єзуїтів, мальтійській орден чи орден тамплієрів. Церква активно застосувала і смертну кару, засуджуючи до неї за відьмацтво, еретичні погляди, борючись за вплив у суспільстві, чи при монарших дворах. Церков проводила дізнання, використовуючи доноси, катування, лжепоказання. Вона всіляко демонструвала свою настроєність на викорінення гріха, відступу від релігійних догм. У Львові на стінах старовинного Домініканського монастиря і нині можна бачити символи ордену домініканців – голову собаки, із пащі якої виривається полум'я, як знак охорони, віри і безпощадності в очищенні людської душі від гріхопадіння.

Розшукові заходи здійснювалися із метою отримання інформації про політику і військові приготування сусідніх держав, про династичні шлюби, про умови торгівлі, про настрої населення.

На різних етапах розвитку держави і права розшукова діяльність мала як загальні прийоми і методи, так і специфічні, залежно від завдань, які ставились перед розшукувачами чи спеціальними установами, і в зв'язку з цим носила *кримінально-розшуковий, політичний, чи розвідувальний* характер.

Церква і державні розшукові органи могли обмінюватись інформацією, якщо між ними були взаємовідносини підтримки і навіпаки, збирали інформацію і використовували одне проти одного в стані боротьби.

1.2. Розшукова діяльність в Київській Русі

З виникненням державності на землях Київської Русі виникла і функція охорони громадського порядку. Видатний пам'ятник давньоруського права IX-XII ст. «Руська правда» наводить яскраві ка-

ртини міського життя Київської Русі, де мали місце бійки, погрози оголеними мечами, захоплення чужих коней і їзда на них по місту, бешкетництво на банкетах, виривання борід і вусів. За ці порушення встановлювалась сувора відповідальність. У Київській Русі покладалась обов'язки і передбачалась відповідальність за належне утримання шляхів сполучення, будівництво і ремонт мостів і перевозів, благоустрій міст і дотримання правил перевезення вантажів. Спеціальні посадові особи збирали торгове мито, слідкували за дотриманням мір і ваг, контролювали правила внутрішньої торгівлі. В Київській Русі прослідковується намагання виділити порушення порядку в громадських місцях (ринок, вулиця, банкет) і визначити коло посадових осіб із князівського оточення, наділених повноваженнями припиняти такі дії чи карати за них.

Розшукова діяльність в древньокиївській державі проводилась в усіх випадках князівською владою, коли мало місце посягання на майно, життя, здоров'я князя або його оточення, громадську безпеку на його територіях, при встановленні місцезнаходження біглих рабів, захисту торгових шляхів.

У Київській Русі функції охорони громадського порядку і судові функції не були відділені від адміністрації, тобто князівської влади. Всю повноту влади, в тому числі і суддівської, вершив князь особисто або його представники на місцях. Найбільш важливі справи князь розглядав разом зі своїми боярами. Прийняття християнства і зростання впливу церкви на віруючих і справи в державі викликали створення церковного суду. Церковні посадові особи (єпископи, архієпископи, митрополити) виконували відносно чернецтва і монастирської челяді, а також у справах, так чи інакше пов'язаних з релігією, не тільки судові, а й поліцейські функції.

Охорона приватної власності – найважливіший напрямок в оперативно-розшукових заходах влади в Київській Русі. Порушення права феодальної власності на землю, знищення знака власності на бортних деревах, посягання на недоторканність хоромів власника, знищення або пошкодження тварин, майна, в тому числі і рабів, які були власністю господарів, вважались тяжкими злочинами і суворо карались.

Тяжким покаранням у вигляді значного грошового стягнення на

користь князя переслідувалось вбивство вільної людини. За голову потерпілого родичам вбитого надавалася грошова винагорода, яка називалася головництвом, «уголовщиной» по-російськи. Звідси походять назви таких понять, як «уголовное право», «уголовный розыск», «уголовное преступление», побутове «уголовник».

Розшуковий процес в часи Київської Русі здійснювався у формі «заклику», «звіду» і «гоніння по сліду».

Сутність «заклику» полягала в тому, що у випадку викрадення коня, зброї чи одяжі або пропажі холопа, потерпілий оголошував, «закликав» про це на торжищі, зборах чи в інших людних місцях. «Заклик» – це один із можливих засобів розшукування злодія або майна, що мало індивідуальні ознаки, інформування громадськості про злочин. Другим характерним засобом розшуку злочинця був «звід». Він являв собою процедуру розшукування особи, звинуваченої в крадіжці, шляхом «зводін» різних людей для виявлення походження майна, на яке претендує потерпілий. «Гоніння сліду» виражалося в гонитві за злодієм по залишених ним слідах.

В процесі розшуку активна роль відводилась потерпілому, який виступав у суді в ролі позивача. Загальні правила проведення розшукових заходів встановлював князь, і вони проголошувались в нормах «Руської правди».

Розшукові функції в кримінальному судочинстві Київської Русі – початковій формі українського права, дозволяли проводити розшук і слідство щодо злочинців. Правило „куди приведе слід, там і знаходиться злочинець» якого дотримувались розшукувачі тих часів, спонукало до участі в розшуку злочинця все населення общини. Згідно цього правила, якщо сліди приводили в яку-небудь общину то на неї лягав обов'язок відшукати злочинця і видати його. В іншому випадку община повинна була сплатити штраф. Таким чином „гоніння сліду» – розшук злочинця по залишеним ним слідам, якщо вони приводили в населений пункт, ставив перед його мешканцями альтернативу, або сплачувати штраф і тим самим приймати на себе матеріальну і моральну відповідальність за злочин, або включатись в розшук злочинця і його слідів, що знімало підозру.

В Київській Русі мала місце і приватна розшукова діяльність.

Так, вбивство князя Ігоря, сина князя Олега Святославовича розслідується за дорученням князя Ізяслава приватними особами Дулебом і Іваницею, які під виглядом мандрівників зупинились в тому монастирі, де був вбитий князь Ігор. Дулеб та Іваниця обережно розпитували монахів про те, що сталося, встановлювали з ними добрі дружні стосунки, не розкриваючи своїх істинних намірів. Під час таких контактів Дулебу вдалося встановити, як тепер говорили б оперативні працівники, довірчі відносини з дівчиною на ім'я Ойка, яка розповіла мандрівнику про те, що князь Ігор захистив її від насильників, які потім йому помстилися. Вбивці після отримання такої інформації були встановлені і затримані князівськими дружинниками.

Приватних осіб для розшуку викраденого майна, встановлення і затримання осіб, підозрюваних у вбивствах, розбоях, розшуку боржників могли найняти тільки заможні люди.

В Київській Русі застосовувались особливі суворі покарання за тяжкі злочини. В роки правління Великого князя Київського Володимира (980-1015) обвинуваченого у розбої піддавали «потоку і розграбленню», що передбачало продажу його самого і членів його сім'ї в чужі країни і конфіскацію усього майна. Такі заходи були не тільки марою покарання, а й засобом наповнення казни коштами від продажу обвинуваченого і його сім'ї і конфіскації майна. Розшук розбійників організовувався княжими намісниками з залученням дружинників і встановленням винагороди за затримання злочинця. Переслідуванню підлягали і члени сім'ї. Із літописних історій відомий випадок, коли один розбійник пограбував княжого слугу Никифора із Переяслава. Злочинець переховувався, але проведеним розшуком був затриманий. І він сам і його сім'я були піддані «потоку і розграбленню».

В період прийняття християнської віри при тому ж князі Володимирі, окремі «язичники» не бажаючи її приймати, втікали в ліси і дикі поля, покидаючи домівки в Києві. Будучи бездомними, вони займалися розбоями на дорогах і крадіжками в населених пунктах. Дружинники князя розшукували таких, але не карали, а приводили до митрополита. Якщо такий розбійник-язичник кався і приймав християнство, він звільнявся від покарання і міг по-

вернутись до свого дому і своїх занять. Такий розшук носив релігійний характер, оскільки церква була зацікавлена у розширенні впливу, а князь у спокої на його території.

Розшук злочинців і міри покарання в Київській Русі залежали від того, хто потерпів від злочину, що вкрадено, хто злочинець. Наприклад, крадіжка коня каралася штрафом. Розшуком коня займався сам потерпілий. Якщо злодій затриманий і були докази його вини, то його представляли князю наміснику і він визначав покарання в установленому порядку, але розшуком таких злочинців сам не займався.

Але, якщо крадіжки чи інший злочин вчиняв той злодій, що уже раніше вчиняв злочини, наприклад, професійний конокрад, то розшуком злочинця займався княжий намісник, незалежно від того чи до нього за допомогою звертався потерпілий чи ні. Справа в тому, що професійних злочинців піддавали «потоку і розграбленню» тобто продавали у рабство разом із сім'єю і конфіскацією майна, а це – поповнення княжої казни.

За князя Олега (879 – 912 рр.), родича Рюріка, відомого історії як «Вещий Олег» вперше розшукова діяльність набуває міжнародного характеру. Ним був підписаний договір з греками, в якому, зокрема, говорилося про те, що коли вбивцю Русича не схоплять на місці злочину, то він буде знаходитися в розшуку і під судом до тих пір, поки його не знайдуть. Якщо невільник (раб) втече від свого господаря, чи буде викрадений, або незаконно викуплений, то господар має право вести його розшук і схопити, де б він не був.

Питаннями збору інформації, її вивчення і прийняття відповідних рішень серйозно займався київський князь Святослав, син князя Ігоря (пом. 972 р.). Людина безумовно хоробра, досвідчена у військових і дипломатичних справах, він тим паче своє знамените «Іду на ви» проголошував тільки після того, як збирав повну інформацію про суперників-князів чи про військові приготування своїх сусідів хазар.

Київські князі через лазутчиків, біженців, купців, розвідувальні і сторожові дозори контролювали степові племена, їх пересування, взаємовідносин між ними, зокрема, печенізькі і половецькі орди, з якими постійно велися військові сутички. Історія свідчить,

що Київська Русь добре орієнтувалася в навколишньому світі, в хитросплетіннях європейської і східної політики, вміло вибираючи час для своїх військових і дипломатичних заходів і забезпечуючи їх інформаційно.

Розшукова діяльність та судова система Київської Русі у період феодальної роздробленості не зазнали яких-небудь значних змін. В цей час посилюється роль місцевих князів, зростає значення вічевих сходів. У вічах брало участь все міське вільне населення, але вирішальну роль грали на них князі, бояри, церковні ієрархи. На вічах вирішувались питання війни і миру, поточного законодавства, охорони громадського порядку, сплати податків, зміни і призначення міської адміністрації. Охорона громадського порядку і судова система в період феодальної роздробленості не були розділені і очолювались князями. Існував і церковний суд, юрисдикція якого була значною і поширювалася, крім церковних справ, також на майнові і шлюбно-сімейні відносини. Крім норм «Руської Правди», діяли і норми церковних статутів князів Володимира та Ярослава. На початку XIII ст. процес дроблення Русі посилювався і на території Київській Русі з'явилося близько 50 окремих князівств і земель.¹

Роздробленість сприяла нескінченним війнам між окремими князівствами, пограбуванню земель, руйнуванню народного господарства. Виникають нові види злочинів, посилюється карність за їх скоєння, насамперед таких, що спрямовані проти економічного і політичного панування феодалів, зростає незахищеність рядових людей. Економічна, соціальна та правова незахищеність посилюється в цей час також золотоординським ігом. І хоч в основних своїх рисах зберігалася правова система, яка склалася ще в Київській Русі, ефективність її впливу в умовах феодальної роздробленості значно впала.

Характеризуючи князівське управління в Київській Русі, В.Латкін писав про систему органів, виконуючих і поліцейські функції: «Упорядкування судових органів в епоху Руської правди було дуже нескладним: головним суддею являвся князь, він або

¹ Історія держави і права України / За ред. А.Й. Рогожина. Ч. 1. Х., 1993. С. 113.

сам творив суд (в вигляді так званого «проїзжого суду» по містам і селам), або призначав спеціальних суддів для цього (тіуни)»¹.

В законодавчих актах того періоду зустрічаються також назви інших посадових осіб, виконуючих разом з адміністративними і судово-поліцейські функції: «посадники», «намісники», «мечники», «отроки» і ряд інших. З часів Київської Русі, включно до кінця XVII ст., спеціального поліцейського апарату взагалі не було. Для всього цього періоду характерно покладання таких обов'язків або на органи загального управління, або на військові формування – від княжої дружини до військових посадових осіб більш пізнього часу (старшину, полковника, гетьмана).

Органи поліцейського управління, як органи державного примусу, сформувались в самостійну структуру пізніше, ніж виникла держава. І сам термін «поліція», яким тепер називають в більшості держав професійні органи охорони правопорядку, отримав таке значення набагато століть пізніше. Слово «поліція» грецького походження (politei – управління; polis – поселення). Спочатку словом «поліція» позначалась вся система державного устрою і управління в грецьких містах-державах (полісах). З кінця XIV ст. його почали вживати у Франції, а потім в Німеччині є більш вузьким поняття – для позначання основних елементів громадського порядку, суспільного благополуччя, урядової діяльності, направленої для його забезпечення. Як відмічав В.Ф. Дерюжинський, відомий дослідник поліцейського права, термін «поліція» «обіймав всю сукупність справ світського управління... на відміну від справ церковних»².

Першим нормативним актом, яким створювались поліцейські органи в Росії, були «Пункты, данные С-Петербуржскому Генерал-Полицмейстеру» від 25 травня 1718 р. Петро I на західний зразок надавав поліції досить широкі повноваження. Цей документ на Україну впливу не мав, оскільки в цей час українські землі ще зберігали, хоч і обмежену, юридичну автономність. Але підвалини, закладені ним в організацію поліції, були використані в Статуті благочиння 1782 р., який вносив ряд змін в поліцейські стру-

¹ Латкин В. Лекции по истории русского права. СПб., 1912. С.65.

² Дерюжинский В.Ф. Поліцейське право. Пт., 1917. С. 4.

ктури в містах, де створювались управи благочиння. В губернських містах вони очолювались поліцеймейстерами, в інших містах – городовими. Передбачалась ціла ієрархія поліцейських чинів: рядові поліцейські-будочники, квартальні наглядачі, пристави, ратман. Ця система існувала аж до реформи 60-х рр. XIX ст. і була поширена й на Україну.

1.3. Розшукова діяльність на Україні в XIV – XVIII ст.

Особливості історичного розвитку України полягають у тому, що вона практично постійно в ролі об'єкта посягань перебувала на лінії протистояння або різних політичних сил, або у складі різних державних структур: Татари – Литва, Литва – Польща, Росія – Польща, Туреччина – Польща, Швеція – Росія, Росія – Німеччина, Росія – Австро-Угорщина. Постійні зіткнення різних соціально-політичних і культурно-ідеологічних рухів, об'єднань, державних утворень на українських землях наклали свій відбиток на розвиток українського суспільства. Порубіжний характер України знайшов своє відображення в її територіальних змінах, етнічних процесах, системі політичних та державних інститутів, правоохоронній діяльності, у психології та свідомості людей. Небагато знайдеться територій, де протягом століть одночасно існувало кілька держав. В історії України – це Київська Русь і Половецька держава, Кримське ханство і Козацька республіка, Лівобережна і Правобережна гетьманські автономні держави. В 1918 р. в Україні одночасно діяли Українська Народна Республіка з центром у Києві; Українська Радянська Республіка була проголошена у Харкові, Західноукраїнська Народна Республіка з центром у Львові, а потім – у Станіславі (нині Івано-Франківськ).

Поряд з віковичним державотворенням в Україні існує і українська правова думка, частиною якої є галузі права, що регламентують розшукову діяльність, захист прав людини, захист суспільних і державних інтересів. «Українська правова думка, – відзначає Т.Г. Андрусак, – це сукупність правових вчень, теорій, розробок, спрямованих на вирішення та врегулювання тих суспільних відносин, які виникли в процесі історичного розвитку українсько-

го народу та потребували правового регулювання»¹.

При вирішенні проблем, пов'язаних з розвитком оперативно-розшукової діяльності в Україні, виникають питання сучасної юридичної термінології. Юридична термінологія як мова законів та інших нормативних актів є тим знаменником, через який досягається адекватне, ідентичне розуміння змісту закону, його точне значення, від чого нерідко залежить доля і навіть життя людини. Вивчаючи історію виникнення та розвитку оперативно-розшукових органів України та досвід управління ними, не можна обійти увагою того факту, що низка юридичних термінів походить ще з норм «Руської правди» Ярослава Мудрого, літописів, Литовських статутів та інших історико-правових документів. Між іншим, значну роботу щодо розробки української юридичної термінології було проведено ще в середині XIX ст. К.Левицьким. І хоч його німецько-український правничий словник був зорієнтований на західні регіони України, а термінологічні вислови мали помітний вплив польської мови, видання словника було значним явищем у розвитку української правової думки.

Перебування давньоруських земель під різними державними юрисдикціями призвело до виникнення на території колишньої Київської Русі двох самостійних правових систем, які мали провідний вплив на формування державних інститутів, у тому числі й поліцейської системи. В юридичній науці ці правові системи визначені як *східноруська (московська)* і *західноруська (литовсько-руська)*. Вивченням західноруського або українського права, як його називають окремі дослідники, займалися вчені школи професора права М.Ф.Владимирського-Буданова – Г.Ф.Демченко в роботі «Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях 1529, 1566, 1588 гг.», І.О.Малиновський, автор низки цікавих праць, таких як «Учение о преступлении по Литовскому Статуту», «Лекции по истории русского права», «Кари майнові і кари особисті», «Про студії над злочинністю та злочинцями», О.М.Максименко у роботі «Про уголовное право Литовского Статута в связи с развитием русского уголовного права вообще» та інші науковці активно розробляли

¹ Андрусяк Т.Г. Українська правова думка // Правова система України. Теорія і практика: Матеріали науково-практичної конференції. К., 1993. С. 50.

питання боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку, проблеми кримінального права в історичному аспекті. Як підкреслює Т.Г.Бондарук¹, вже в цих дослідженнях зверталася увага на важливі для охорони громадського порядку особливості, якими відрізнялася правова система Литовсько-руської держави від аналогічної московської системи.

Головні відмінності між двома системами права полягають у наступному.

1. Найважливіший принцип правосуддя – покарання тільки за рішенням суду і за конкретну провину – московська система тривалий час не визнавала. Розправа без суду (так звана «опала») була привілеєм московських князів і царів, а в редакціях Литовського Статуту, що діяли на землях України, в міських і земських привілеях цей принцип був законодавче визнаний, хоч застосовувався по-різному до «шляхти» і «хлопів».

2. Західноруське право беззастережно визнавало принцип індивідуальності покарання. Він закріплювався у всіх трьох редакціях Литовського Статуту. Східноруське (московське) право довгий час допускало покарання невинних родичів політичних та кримінальних злочинців і проголосило відмову від нього лише у Зводі законів Російської імперії. З проголошенням радянської влади в 1917 р. ця зловісна практика знову відродилася і мала місце до кінця сталінського режиму.

3. Заміна майнових кар особистими покараннями була характерною реакційною рисою обох правових систем. Але у Московському царстві цей перехід відбувся майже на століття раніше, повернувши суспільство до «менш цивілізованого стану».

4. Особливості були і в розподілі пріоритетів в епоху майнових кар в законодавстві двох держав. В Московській державі в першу чергу задовольнялися інтереси самої держави (цікаво, що так було і в радянській державі). У Литовсько-руській державі перевага надавалася інтересам потерпілого.

5. Західноруським правом було передбачено такий вид кари, як

¹ Див.: Бондарук Т.І. Школа західноруського права і проблеми сучасного кримінального права // Правова система України. Теорія і практика: Матеріали наук.-практ. конф. С. 100-102.

позбавлення честі. Законодавство Московської держави ввело таке покарання тільки у XVIII ст. Правовий статус населення визначався не правами, а обов'язками, всі мали служити державі, а поняття «честь» як об'єкт правового захисту фактично в судах не розглядалося, і навіть бояри до царя звергались, називаючи себе «холопами».

Характерним є також те, що в західноруських правових актах детально розписувались права і обов'язки посадових осіб і загальне їх означення на відміну від московського законодавства навіть пізніших часів, що призводило до самосуду і свавілля можновладців. Ще в кінці XVIII ст. в нормативних актах російської держави обов'язки органів влади по забезпеченню громадського порядку визначались як дотримання «порядку и благочиния», «тишины и безопасности», «тишины и спокойствия», «градское и сельское благочиние», «полицейский порядок» тощо.

Для західноруської правової системи показовим є декларування можливих на той час прав і свобод людини. Для абсолютистського режиму, який склався у Московській державі, характерним є детальне регламентування особистого життя населення, втручання у його справи, загальний нагляд за населенням. У Соборному Уложенні (1649) мали місце норми, які зобов'язували в недільні і святкові дні «никаких дел не делати, опричь самых нужных государственных», «нарядов не отпирать, ничем не торговать, никому не работать».

Історики відзначають бідність документальних джерел стосовно окремих періодів розвитку правоохоронних систем, вплив яких поширювався і на територію України.¹

В XIV – XVII ст. розшуковою діяльністю займалися в основному представники влади за дорученням князя, або сам князь, коли виникала загроза його інтересам чи його близьких. В Галицько-Волинському князівстві в XIII – XIV ст. крім князя і його найближчого оточення, організацією розшуку злочину і майна займався і княжий двір.

В тій частині України, яка входила до складу Литовського князівства, розшукова діяльність з метою попередження правопору-

¹ Юшков С.В. Общественно-политическое устройство и право Киевского государства. М., 1949. С. 522.

шень, їх розкриття, розслідування, винесення покарань і їх виконання здійснювалось через *копний круг*. Копний круг представляв собою форму взаємодії населення окремої території (міста, села) між собою у справі місцевого самоврядування та охорони правопорядку. Копний круг призначав особливо довірених осіб із числа місцевих жителів, як правило, найбільш авторитетних, для здійснення розшукової діяльності в інтересах общини і окремих її мешканців. Коли такі розшукувачі виходили на слід, що давав підстави підозрювати когось у злочині, то підозрюваний зобов'язаний був відвести, спростувати підозру, дати пояснення. Якщо у будинку знаходили якусь викрадену річ, або слід краденого коня на подвір'ї, то господар двору зобов'язаний був відвести від себе «слід», в противному разі він міг бути обвинуваченим у злочині. Як бачимо, не розшукувач доказував вину, а підозрюваний доказував свою непричетність до вчинення того чи іншого злочину.

Розшукувач, здійснюючи розшук, мав право опитувати потерпілого, свідків та інших осіб, проводити обшуки, вилучати речі, які мали відношення до вчиненого правопорушення, тобто збирав інформацію і докази вини підозрюваного. Коли розшук закінчувався, підозрюваний і зібрані докази представлялись на розгляд малого копного кругу, де власне давалась оцінка результатам розслідування. На великому копному крузі оголошували обвинувачення і призначали покарання звинуваченому.

В Київських землях, які після татарсько-монгольського поневолення були включені до Литовського князівства, розшукова діяльність здійснювалась *старостами* і *війтами*, *міськими головами*. На початку XVI ст. в Києві було введено магістратське управління, яке здійснювало правління за магдебурзьким правом. Магістрат мав міську поліцію, яка забезпечувала охорону громадського порядку шляхом патрулювання на ринках і в інших громадських місцях. Міська поліція займалась і розкриттям злочинів, розшуком і затриманням злочинців під керівництвом *регіментаря*, який підпорядковувався голові міського управління.

З утворенням в XVI – XVII ст. Запорізької Січі і введенням на Україні полкового устрою вся охоронна і розшукова діяльність зосереджується в руках отаманів і гетьманів, а кримінальне судо-

чинство здійснюється *полковими суддями, писарями* за дорученнями *полковників і гетьманів*. На їх рішення в мирний час великий вплив мали рішення козацької громади, а під час воєнних дій влада гетьманів і отаманів була безмежна. За злочини, скоєні в поході, вони могли звинуваченого скарати на смерть.

Після приєднання у 1654 р. Лівобережної України до Московського царства на Україну прийшли російські війська, які стали гарнізонами в містах Миргороді, Полтаві, Ромнах, Опішні та в інших. Ратники московських полків вчиняли крадіжки, вимогательство, грабунки, не платили за товари на ринках. Жителі зверталися до місцевої влади зі скаргами, але воно не мало ніякого впливу на поведінку російських вояків. Такі скарги доходили і до гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького. Гетьман відреагував на ці звернення і розпочав розшук, але, переконавшись, що злочини вчинили російські військові люди, які йому не підпорядковані, зрозумів, що він не може вжити до них заходів покарання. Тоді Брюховецький звернувся до московського царя з проханням провести розшук і вжити заходів відносно злочинних вчинків московських ратників.

На Україну в січні 1666 року прибув за дорученням Московського уряду Петро Ізмайлов – заступник Білгородського воєводи. Він розпочав розшук і особисто опитав усіх потерпілих від злочинів російських служивих людей. Їх показання були записані, допитувались і свідки, були зібрані докази проти конкретних підозрюваних, встановлено їх місце перебування і знаходження награбованого майна.

Архівні історичні документи приводять цілий перелік злочинів, вчинених московськими ратниками і результати розслідування.

Московський полковник Тур в п'яному стані взяв штурмом замок в Гадячі і розграбив його із своїми людьми. По розпорядженню Ізмайлова Тур був арештований, проведено слідство, частина пограбованого майна була повернута потерпілим.

Шинкар Шнуренко із Ромен скаржився, що два російські офіцери протягом двох днів гуляли у шинку і нічого не заплатили, хоч випили цілу бочку меду. За результатами розшуку винні були встановлені. Ними виявились поручик Телікарт і прапорщик Сафламі. Вони

були пред'явлені для впізнання шинкарю і той їх впізнав. Після допиту Телікорт і Сафламі признались у вчиненому. Ізмайлов зобов'язав їх негайно розрахуватись, що і було зроблено.

В Гадячі була вчинена крадіжка грошей із магазину міщанина Трегуба. Злодії забрали 500 злотих срібними і мідними монетами, одяг і скатерті. Ізмайлов допитав Трегуба про прикмети вкрадених речей, про тих, кого він може підозрювати. Але його показання розшуку не допомогли. Були також допитані ратники, які несли дозорну службу в караулі, але крадіжка так і залишилась нерозкритою.

В Ромнах донський козак Кіндрат Білий із товаришами забрав у місцевих жителів чоботи. При обшуку у Білого було знайдено 5 пар чобіт, які були повернуті потерпілим.

В Ромнах також було пограбовано садибу Животовського. Розшуком було встановлено, що пограбування вчинено прапорщиком Шпиголем і його товаришами по службі, всі були арештовані, у них було вилучено крадене майно. Потерпілому відшкодовано збитки.

В Гадячі із дому місцевого жителя Іванова невідомими особами була вчинена крадіжка одягу і інших речей. І хоч пройшло кілька місяців, Ізмайлов прибув на місце події і став проводити розшук. Підозри впали на ратника Дементьєва. Після допиту віч-на-віч з потерпілим, Дементьєв був підданий тортурам і признався, що крадіжку через вікно вчинив за допомогою металевого крюка.

Майже півроку Ізмайлов проводив розшукову діяльність на Лівобережній Україні за скаргами місцевих жителів. В усіх звернень він не розслідував тільки одне – про крадіжку в Гадячі із магазину Шинкаренка.

Функції попереднього розслідування злочинів в часи Гетьманщини (1648-1764 рр.), розшукової діяльності, охорони громадського порядку були покладені на осіб, які мали певну державну владу, тобто виконували адміністративні, виконавські, судові, в тому числі поліцейські функції.

Навіть гетьман приймав участь у розслідуванні окремих злочинів, наприклад таких, як державний заколот Худолія. Полковники на території полків, сотники на території сотень, особисто відповідали за підтримання громадського порядку, розшук злочинів та безпеку.

На практиці злочини документувалися та готувалися до судового розгляду канцеляристами полкових та сотенних управ. Особливо багато подібних матеріалів відклалося у фондах Гетьманської військової канцелярії за часів К. Розумовського.

Так, миргородський полковник у 1746 р. особисто звертався до коша Війська Запорізького з приводу запитання коша щодо обвинувачення ханом Селім-Гіреєм семи запорожців у пограбуванні в степу кримського купця, які на допиті у Миргороді не визнали себе винними. Зберігся лист київського генерал-губернатора до гетьмана К.Розумовського про відправку гайдамаків у Глухів разом з постановою оберкоменданта Києва про повернення польському шляхтичу речей, захоплених гайдамаками. Вочевидь подальше розслідування було в прерогативі канцелярії гетьмана. Разом цей випадок свідчить про незалежність українського судочинства від російської юрисдикції в середині XVIII ст.

У великих привілейованих містах влада належала *магістратам*. У дрібних привілейованих містах правили *отамани* з виборними від міського населення. В архівах зберігається донесення до військової канцелярії глухівського сотника Дем'яна Туринського, із змісту якого видно існування в Глухові посади поліцейстера, зайнятої городовим отаманом Іваном Ульяновим, перелік вимог до поліцейської служби та розподілення обов'язків по їх виконанню міським населенням. Це свідчить про те, що поступово характер поліцейської справи набував (з 1757р.) загальноросійського характеру.

Задовго до возз'єднання Лівобережної України з Росією (1654р.) тут склались свої системи управління і судоустрою із козацьких, міських і сільських судів. Обидві ці системи були настільки злиті між собою, що в судах різного рівня головували відповідні голови адміністрації, включаючи і самого гетьмана. Слід мати на увазі, що виконання найбільш важливих завдань внутрішньої і зовнішньої безпеки при Гетьманщині забезпечувалось використанням військових підрозділів, які мали досить чітку розбудову по централізованому принципу: сотня–полк – «Військо Запорізьке». Як у «статтях» 1654 р., так і пізніше при підтвердженні повноважень кожного новообраного гетьмана включно до лікві-

дації гетьманства і розподілу всієї території на три губернії у 1781 р., в царських указах і маніфестах неодмінно підтверджувались права України на автономію державного управління і власну систему судочинства. Більш того, з 1728 по 1743 рік була проведена велика робота по кодифікації усіх діючих правових актів, які були зведені до збірки, виданої у Глухові в 1743 р. під загальною назвою «Права, по яким судиться малоросійський народ».

Як відмічає сучасний дослідник цього пам'ятника української правової думки В.А.Дядиченко, він був складений на основі судової практики того часу і «був одним із найбільш досконалих юридичних збірників XVIII століття».

Із змісту зібраних там наказів і розпоряджень, а також із матеріалів судових справ того часу складається система виконання поліцейських функцій органами вищого і місцевого управління. Зокрема, при відсутності поліцейського апарату, вони виконувались або безпосередньо судами, або особами, спеціально уповноваженими для конкретних випадків. При загальному розподілі адміністративних і судових функцій, не були визначені повноваження суду щодо проведення попереднього слідства і судового розгляду справи, і те і друге проводилось якщо не одними і тими ж особами, то з їх особистою участю, включаючи і катування, як звичайний атрибут судочинства того часу. Це було властиво для всієї системи судоустрою – від гетьмана, генеральної старшини, полкового суду до сотенної і сільської адміністрації, главами якої і очолювались відповідні суди. Із матеріалів судових справ XVII-XVIII ст. видно використання багатьох прийомів розслідування і судового розгляду, витоки яких ідуть ще від «Руської правди», а також використання термінології давньоруського права.

Такими були прийоми розкриття злочинів як «гоніння сліда» і його більш пізніший варіант «шляхування коней»; оголошення про розшук злочинців із закликом до властей про допомогу, яке в «Руській правді» називалось «закличем», а в Україні – «обволанням» від слова «волати», тобто кричати. «Обволання» робилось різними способами, в тому числі і шляхом неодноразових оголошень на ярмарках та в інших людних місцях у присутності осавула або ж ним самим. Досить часто в матеріалах судових справ

згадується про проведення «трусів» з метою виявлення викрадених речей або розшуку підозрюваного у злочині і результатів таких слідчих дій. Розкриття інших поширених злочинів (крадіжки, зґвалтування, образи і т.ін.), як правило, розпочиналось з опитування свідків, огляд у речових доказів, огляду місця скоєння злочинів. По справах про зґвалтування, як експерти чи спеціалісти (по сучасній термінології), запрошувались старші жінки. В обов'язок місцевої влади входило забезпечення явки до суду свідків, потерпілого, підозрюваного.

Поліцейські функції забезпечення встановлених порядків в феодалських маєтках українських і польських магнатів виконували *управителі* та *наглядачі*, а кінцеве рішення про покарання приймав сам пан, який також займав, як правило, високе місце в адміністративній ієрархії. Автономність управління, в тому числі і при виконанні поліцейських функцій і акцій, зберігалась в Україні до 1783 р., коли на її територію була розповсюджена дія загальноросійського законодавства, зокрема, Постанови для управління губерніями Всеросійської імперії від 7 листопада 1775 р. *З цього часу на території України, що входила до складу Російської імперії, стало діяти російське законодавство.*

На територію України, яка в XVII ст. ввійшла до складу імперії, поширюється законодавство Росії. У вересні 1695 р. був виданий царський указ, який дозволяв *воєводам* отримувати інформацію про злодіїв і розбійників *всіма можливими засобами* для їх своєчасного виявлення з метою попередження і розкриття злочинів. Цей нормативний акт прямо регламентував розшукову діяльність, яка з цього часу удосконалюється швидкими темпами, набуває ознак професіоналізму і самостійної функції державної влади.

В 1697 році в Москві створюється *Преображенський приказ*, відомство, яке стало спеціалізованим державним органом, що забезпечував організацію розшукової діяльності по злочинам, направленим проти царя, вищих посадових осіб царського правління, державних основ. Справи, по яким Преображенський приказ вів розшук і слідство, носили переважно політичний характер, але він займався і кримінальними справами.

Преображенський приказ широко використовував досвід

опричини Івана Грозного і Розбійного приказу, який був створений ще в 1539 році саме для боротьби з кримінальними злочинами, але займався і політичними справами.

Преображенський приказ займався інформаційно-розшуковою діяльністю, використовуючи як тайних інформаторів, так і офіційних чиновників, спеціальністю яких була суто розшукова діяльність.

В розшуковій діяльності широко використовувались *доноси* про задумані, підготовлювані і скоєні злочини. Одним із методів розшукової роботи були *катування*, *допити* віч-на-віч і інше. Свідoctва, або визнання своєї вини на допиті осіб, до яких застосовувалися катування, вважалися доказами і покладалися в основу звинувачення.

У Києві, який був включений до складу Російського царства, в 1699 році була створена *військова поліція*, яка несла патрульну службу, здійснювала нагляд за приїжджаючими до міста, вела розшук злочинців. Поліція нараховувала дві сотні стрільців, яких очолювали сотники. Київ був єдиним містом на Правобережній Україні, яке відійшло до складу Російського царства. В ньому були сильні впливи недавнього володарювання Речі Посполитої. Одним із завдань поліції було переслідування прибічників польської орієнтації і «підозрілих скопищ», які розоряли край.

В другій половині XVII ст. на цій території України поряд з традиційними формами забезпечення правопорядку, які склалися в період Гетьманщини, поширюється і судово-розшукова система російського уряду.

Свої особливості мала розшукова діяльність на землях України, що знаходилась під польською владою. До 1647-1648 рр. у воєводствах, повітах, коштелянствах та староствах ці функції виконували *воєвода* та його помічник (*підвоєвода*), *генеральний возний повітового (земського) суду* з помічниками, *каштелян* – керуючий королівської фортеці та її округи, *каштелярії*, *королівський староста* та його помічник (підстароста). Воєводам та королівським старостам адресовані численні звернення сеймів та указів щодо розшуку, затримання, ув'язнення та покарання втікачів,

злодіїв, порушників кордонів держави.¹

Найчастіше в численних описових актах книг згадується возний повітового (земського) або градського суду – особа, яка безпосередньо виїздила до місця пригоди, робила його огляд, опитувала свідків, розшукувала злочинців або втікачів-селян, документувала нанесення пошкоджень потерпілому або псування його майна.²

В містах магдебургського права поліцейські функції виконував *війт* – голова лави (судового органу магістрату), який був головною посадовою особою в забезпеченні правоохоронної діяльності в місті, "нічним" бурмістром – начальником міської варти, що слідкував за дотриманням громадського порядку, вимог протипожежної безпеки та додержанням правил торгівлі. У Львові нічна варта, що охороняла місто в нічний час, діяла уже в 1507 р.³

Попереднє слідство по злочинам вів *інстігатор* – службова особа допоміжного апарату магістрату, він же виступав у лаві (суді) як позивач. При суді був і *кат*, посада якого була офіційною. В його обов'язки входило катування обвинувачених на допитах. В маєтках поліцейські функції виконувалися їх володарями (князями, шляхтичами), різними управителями та наглядачами, в королівських маєтках – намісниками. В селах (містечках) поліцейські функції виконували громадські старости. Крім того, існували так звані *сеймові комісари*, яким давали тимчасові доручення щодо розслідування злочинів і розшуку злочинців у надзвичайних обставинах.⁴

Розвинута система охорони громадського порядку і розшуку склалась на Запорізькій Січі. Представники козацької старшини наділялись додатковими повноваженнями поліцейського характеру. Так, *довбиш* Війська Запорозького (відповідаючий за військові літаври, котрими скликалися козаки на Раду та інші зібрання на Січі) вів також розшук так званих харцизяк-гультяїв, гайдамаків, які грабували купецькі каравани. Для цього йому надавалися відповідні козацькі команди. Був на Січі охоронець і

¹ Див.: Селянський рух на Україні 1569-1647 pp. К, 1993. С. 347.

² Див.: Кременецький земський суд. Описи актових книг. К., 1965.

³ Див.: Соціальна боротьба в м Львові в XVI-XVIII ст. Львів, 1961. С. 16.

⁴ Див.: Селянський рух на Україні 1569-1647 pp. С. 344.

наглядач за мірами і вагами, які служили еталоном для купців – *кантаржій*. Він збирав прибутки на користь війська з товарів, що ввозилися на Січ.

Попереднє слідство доручалося вести або *осавулам*, або спільно військовому *довбишу* та *полковникам* паланок, на території яких скоївся злочин. На допитах у пушкарні, яка служила в'язницею, був присутній пушкар Війська.

Кош видавав також накази щодо охорони лісів, про заборону випалювати вугілля і нищити ліси: «Щоб защадевши леса... можно было й попереды чем користоватись)...»

Відомо також, що відряджались особливі козацькі команди для охорони байраків від знищення їх російськими військовими. Існувала і річкова охорона на човнах запорозьких, або дубах. Була спеціальна охорона й на перевозі у Кодаку, якою відав *шараф*. Пристав кримських соляних озер видавав дозволи козакам на забезпечення сіллю.

Про високий розвиток поліцейських функцій у Запорізькій Січі свідчить те, що *киш* видавав козакам, які виїздили за кордони Січі, паспорти. Відомий паспорт коша Війська Запорозького від 2 травня 1741 р., що був виданий Василю Звіру на право поїздки для продажу риби в містах Лівобережної України: «Сего явитель, Василь Звир, з работником..., козак куреня Дядковского двома возами при статку коней за ведомом нашим кошовским в малороссийские города для продажи рибу отвозит. За которого давши знать всех властей належите просим хотеть ему певную подавать виру й свободный показуйте туда й обратно пропуск, понеже бо они с татарами нигды не сообщалися. Чего ради во вернись, с подписанием имени нашего кошовского, дан ему сей паспорт з благополучного места. З Коша, майя 2, 1741 году.

Вашим Панским Милостям всего добра приятель Семен Иеремиевич, атаман кошовый войска Запорожского Низового з товариством.

Мисце печатки Вийська Запорозького Низового». ¹

Характерно і те, що потерпілі, які мали тілесні ушкодження,

¹ Архіви України. 1991. № 5-6. С. 75-84.

підлягали обслідуванню на наявність побоїв. В архівах коша є акт обслідування потерпілого Івана Гараджі у Новому Кодаку.¹

У 1772 р. Східна Галичина була приєднана до складу Австрійської монархії Габсбургів, як королівство Галичини і Володомерії, у зв'язку з чим відбулась заміна польського законодавства на австрійське. Австрійський кримінально-процесуальний кодекс 1768р. був розповсюдженій і на територію західноукраїнських земель. У 1796 р. було введено в дію західноукраїнський кримінальний кодекс, який був відносно прогресивним на ті часи, пом'якшував покарання, передбачав правовий захист, розгляд справ тільки в судах. Судочинство здійснювали, як правило, *поміщики – судді*, але вони мали складати спеціальні іспити на право здійснення судової влади. Якщо ж хто не складав іспиту, то мав на свої кошти утримувати особливого суддю. В розгляді справ в судах мали право приймати участь і *адвокати*, але їх було мало, і їхні послуги коштували дорого. Розшукові функції виконували *військові начальники, старости і начальники повітів*. Адміністрація місцевих територіальних одиниць підпорядковувалась Міністерству внутрішніх справ, представники якого призначались королем з вищої аристократії.

1.4. Організація поліцейського апарату та розшукової діяльності в ХІХ – на початку ХХ ст.

Важливим етапом становлення розшукових органів, що діяли на Україні, слід вважати кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. В цей час в Російській імперії, до складу якої входила і Україна, абсолютна влада самодержавства стає необмеженою, створюється величезний бюрократично-чиновничий апарат, головне місце в якому посідають адміністративно-поліцейські органи. В цілому в Російській імперії посилюється каральна функція державної машини, централізується апарат управління, організується бюрократична система управління різними сферами державного життя. У 1802 р. створюються міністерства, які очолюються міністрами – єдинопочатковими керівниками відомств. Одним із перших було за-

¹ Архів Коша. Справа 174.

сновано Міністерство внутрішніх справ. Його головним завданням було «печись о повсеместном благосостоянии народа, спокойствию, тишине и благоустройстве империи...»¹. З 1811 по 1819 рік в Росії існувало також *Міністерство поліції*, яке відало всім поліцейським апаратом. Розвиток управління карально-розшуковим апаратом продовжувався шляхом централізації і призвів до зосередження усіх поліцейських органів і тюремних установ в одному відомстві – Міністерстві внутрішніх справ. Різноманітні акти по удосконаленню законодавства щодо діяльності поліцейських органів були зведені в 1833 р. до Статуту про попередження і припинення злочинів. В 1837р. видається *Положення про земську поліцію, яке разом з Тимчасовими правилами по устрій поліції в містах і повітах губерній* (1862р.), в основному, завершило загальну реформу поліції.

Поліція, що діяла на території України, була невід'ємною частиною поліцейського апарату царської Росії. Вона керувалась її законами і виконувала, перш за все, функції по забезпеченню впровадження імперської внутрішньої політики.

У числі підрозділів, які виконували розшукові функції на території України була і *внутрішня варта* – вид військ, існувавших в Росії з 1811 по 1864 рік. Внутрішня варта залучалась, в основному, для несення караульної і конвойної служби. Крім загальних військових обов'язків, на внутрішню варту покладались і додаткові – виконання вироку суду, розшук і знищення «повсталих», втікачів-злочинців, придушення непокори на окраїнах імперії, конфіскація заборонених товарів, збирання податків, охорона порядку при стихійних лихах і т.п. Таким чином, внутрішня варта була суто поліцейським підрозділом, організованим на військовий лад. Під час Вітчизняної війни 1812р. внутрішня варта використовувалась для мобілізації, навчання рекрутів і ополченців, евакуації матеріальних цінностей в глибину держави. Губернатор міг давати внутрішній варті й інші доручення, що були пов'язані з охороною громадського порядку та боротьбою зі злочинністю.

До реформи 60-х рр. XIX ст. в губерніях на території України функції поліції в повітах виконували *земські суди*, а в містах – *мі-*

¹ Див.: Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1838. Т. 27. № 20406.

ські управи. Дворянство обирало земського (повітового) ісправника, який, звичайно, не був професіоналом та часто і за фізичними даними не міг виконувати обов'язки керівника поліції. Повітова поліція і міська управа діяли на основі «Положення про земську поліцію» 1837р. і «Наказу чинам і службовцям земської поліції».

На поліцію в дореформений період крім розшукових функцій покладались також і інші обов'язки, в тому числі господарські і судові, які виконувати повністю було просто неможливо.

З 1862р. в кожному повіті почали створюватися єдині поліцейські органи – *поліцейські управління* на чолі з *повітовим ісправником*. При управлінні існували *канцелярія* на чолі з *секретарем*, *три столи* (відділення) і *архів*. Так, в *кримінальному столі* були зосереджені розшуковий алфавіт, список взятих під нагляд та арештованих осіб, облік речових доказів. Повіти ділились на більш дрібні адміністративні структурні підрозділи (*стани*), *дільниці* (*сотні*) і *поселення*. В станах поліцію очолювали *станові пристави*, які призначались за поданням повітового ісправника губернатором, якому була підпорядкована вся поліція губернії. Станові пристави здійснювали розшукові і охоронні функції на території стану.

В той же час не було ніяких спеціальних інструкцій по організації і проведенню поліцією оперативно-розшукових заходів з використанням негласних *освідомлювачів* (*агентів*). Яким чином розкривались кримінальні злочини – це було суто професійною справою поліції. Поліція використовувала і підкуп, і послуги представників кримінального світу, прощаючи їм їх окремі злочини, і особистий розшук досвідчених поліцейських. Конспіративні розшукові заходи поліції поєднувались з легальними охоронними і профілактичними діями. У зв'язку з тим, що злочинці набували різної кримінальної спеціалізації (конокради, «домушники», шахраї, кишенькові злодії), поліцейські службовці також спеціалізувались по розкриттю окремих видів злочинів. В середині XIX ст. формується професійна та рецидивна злочинність, з розвитком залізничних, річкових та морських транспортних мереж з'являються злочинці-гастролери. Для розкриття таких злочинів і розшуку злочинців поліція вимушена була покладатись на *таємних агентів*, для яких ро-

зшукова робота ставала професією і, як правило, такими секретними інформаторами поліції ставали окремі злочинці.

Ще у 1848р. у повітових ісправників з'явилися помічники – *поліцейські урядники і пристави*. Якщо урядники були на державному утриманні і виконували розшукові функції професійно, то обрані населенням *сотські і десятські* свої обов'язки виконували безоплатно. *Тимчасовими правилами про устрій поліції в містах і повітах губерній* (1862 р.), а вони діяли майже півстоліття, збереглась окремо від повітової поліції і *міська поліція* в усіх губерніях і окремих містах. На початку ХХ ст. в Україні міська поліція, крім 9 губернських центрів, діяла також у містах, що управлялися градоначальниками (Одеса, Керч, Севастополь, Миколаїв) і ще в 9 містах (Кременчук, Маріуполь, Бердянськ, Бердичів і деяких інших).

В таких містах діяли поліцейські управління на чолі з *поліцеймейстерами*. При міських поліцейських управліннях були створені канцелярії на чолі з секретарями, в яких служили *писарі і посылні*. В підпорядкуванні міського поліцейського управління знаходились *виконавчі чиновники поліції, дільничі і міські пристави* та їх помічники, *поліцейські наглядачі, «нижчі чини» – городові і інші поліцейські службовці*. Територіальне міста ділились на *частини, дільниці, околотки*. Частини очолювали міські пристави, дільниці – дільничі пристави. У кожного із поліцейських чинів була своя оперативно-розшукова компетенція.

14 червня 1880р. при міській поліції Києва була створена *розшукова частина поліції*, спеціально призначена для попередження, розкриття кримінальних злочинів і розшуку злочинців.

Організацію і діяльність розшукової частини регламентувала *«Інструкція чинам Київської сискної поліції»*, якою приписувалось чинам розшукової поліції *«... завжди діяти цілком таємно і надто обачливо, ...все знати, все бачити і водночас намагатися не бути ніким поміченим, зберігати довірену їм службову таємницю і нікому із сторонніх осіб не розповідати про цілі і плани своїх службових дій і взагалі в розмовах з будь-ким бути надто стриманим і тактовним»*. При виконанні своїх службових обов'язків вони повинні бути *«холоднокровними, терплячими і ввічливими і ні в якому разі не дозволяти собі ображати причетних до справи осіб*

словами або діями».¹

В §89 згаданої Інструкції говорилося: «Необхідно пропускати через фільтр дізнання будь-які одержувані по справі агентурні відомості, якими б вони дивними не здавалися, і ті з них, які виявляться достовірними, класти в основу дізнання». Штати поліції постійно збільшувались. Так, у 1902р. в Харкові поліція була збільшена з 407 до 501, а у Києві з 583 до 666 чол.

Згідно з Законом від 5 травня 1903р. в європейських губерніях Росії, у тому числі і в Україні, була створена *повітова поліцейська варта*, до складу якої входили *урядники і вартовики*. В кожній волості був один урядник і певна кількість вартовиків. Поліцейська варта виконувала поліцейські функції, а також складала військову частину, «призначену для придушення безладдя силою зброї».

Зростання кримінальної злочинності викликало необхідність посилення розшукової служби, в зв'язку з чим, згідно з Законом від 6 липня 1908р. в усіх губернських і ряді інших міст були організовані *розшукові (сискні) відділення* чотирьох розрядів. Штати розшукових відділень залежали від розряду і складали від 8 до 20 чоловік. До складу відділення входили *начальник відділення, його помічник, поліцейські наглядачі та чиновники, завідувачі столами, перекладачі, тисарі, посильні*. Начальники розшукових відділень і їх помічники призначались губернатором за погодженням з прокурором окружного суду.

На виконання зазначеного вище Закону в 1910р. була затверджена *Інструкція чинам розшукових відділень відносно здійснення агентурного і зовнішнього спостереження*. Керував роботою розшукових відділень *Департамент поліції*, який входив до складу Міністерства внутрішніх справ. Циркуляром від 18 листопада 1911р. чинам розшукових відділень було наказано займатись «тільки уголовним розыском», але їх робота часто перехрещувалась з політичним розшуком.²

У 1916р. штати поліції були знову збільшені. Якщо раніше на

¹ В.М.Шеніков. Правові витоки карно-розшукової служби України (історичний аспект) / Зб.: Теорія оперативно-службової діяльності. Львів, 2000. С. 305-306.

² Ярмыш А.Н. Карательный аппарат самодержавия на Украине (1895-1917гг.). Дис.... д-ра юрид. наук. Х., 1992.

одного поліцейського приходилося 500 жителів, то з цього часу – 400, а на поліцейського вартовика – 2 тис. жителів проти 2,5 тис. раніше. Було також посилене озброєння і підвищене фінансове забезпечення поліцейських чинів. Загалом, в силу різних причин (малочисельність штату, непрофесійність, фінансові обмеження), розшукова справа була поставлена незадовільно. В 1909р. київський губернатор доносив Департаменту поліції, що розшукова робота «слишком ничтожна, чтобы иметь какое-либо серьезное значение для предупреждения и пресечения преступлений, а тем более для раскрытия уже совершившихся преступлений и проступков». Губернатор відмічав також, що кримінальна злочинність «за последние полтора, два года заметно возросла, а процент раскрытых преступлений понизился до минимума»¹. Як бачимо, злополучний процент розкриття злочинів і тоді був актуальним.

На початку ХХ ст. складається *система професійної підготовки поліцейських кадрів*. У Києві і Харкові створюються школи урядників поліцейської варті. В 1910р. школи урядників діяли в 14 губерніях, видавався журнал «Вісник поліції», розроблялись програми навчання поліцейських та різні посібники для практичної роботи. Але при загальній малограмотності і плинності кадрів поліції ці заходи швидкого результату дати не могли.

У другій половині ХІХ ст. відбулися значні зміни і в соціально-політичному житті західноукраїнських земель, що входили до складу Австро-Угорщини. Там була створена політична поліція – *жандармерія*, яка практично могла прийняти до свого провадження будь-яку кримінальну справу. В місцевих органах влади поряд з поліцією розшукові функції виконували *повітові старости*, які призначалися міністром внутрішніх справ з представників польських багатих землевласників та промисловців. Повітові старости були наділені широкими повноваженнями у вирішенні різноманітних питань, оскільки їм підпорядковувалась жандармерія. Вони могли використовувати і військові частини, розташовані на території повіту. Для розгляду кримінальних справ про злочини, за які передбачалося покарання не нижче п'яти років тюремного

¹ Державний архів Російської Федерації. Ф.102. Оп.29. Д.800. Л.42.

ув'язнення, створювалися *суди присяжних*, а для вирішення дрібних цивільних справ діяли *мирові суди*. Для здійснення нагляду за законністю в державних установах, участі в судових справах, нагляду за розшуковою діяльністю поліції, слідством та місцями ув'язнення була створена *прокуратура*.

1.5. Охорона громадського порядку та розшукова діяльність на території України в 1917-1919рр.

Лютнева революція 1917 року призвела до розвалу і розгрому царського поліцейського апарату на Україні. Повсюди проходили розгони і роззброєння поліції та арешти поліцейських. Серед заарештованих урядовців царської адміністрації у Харкові у числі перших був начальник міської поліції. Ліберальні міністри Тимчасового уряду пішли на прийняття низки постанов, які були направлені на ліквідацію старої правоохоронної системи. 6 березня 1917р. було оголошено про ліквідацію Корпусу жандармів і політичну амністію, 11 березня було скасовано Департамент поліції, 12-го відмінено смертну кару, 17-го березня заборонено застосовувати до арештантів і поселенців покарання різкими, накладання кайданів, одягнення заспокійливої сорочки.

Під керівництвом більшовиків, представників інших політичних партій в містах і селах Донбасу, Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини та в ряді інших місць проводилась активна ліквідація поліції і жандармерії. Тоді ж, 5 березня кременчуцький поліцмейстер надіслав одне з останніх повідомлень полтавському губернатору: «Багаточисельним натовпом солдат і народу визволено 200 арештантів. Управління розшуку, канцелярія поліцмейстера розгромлені і пограбовані. Із революційного натовпу організована міліція. Більшість чинів поліції сховалася під загрозою розстрілу. Виконання поліцейських функцій припинилося».¹ Замість поліції революційною владою стали створюватись підрозділи пролетарської міліції, Червоної і Чорної гвардії, інші правоохоронні органи. До охоронно-розшукової діяльності залучались неосвічені особи,

¹ О.В.Тимошук. Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918р.). Х. 2000. С.21.

часто з низькими моральними якостями, зовсім не знайомі з юриспруденцією, які керувалися перш за все класовим почуттям та особистими інтересами. Це створило умови для грубого поправлення прав людини, свавілля влади, поширення хаосу, анархії і безладдя. Революційні солдати, дезертири, звільнені з-під арешту злочинці, маючи при собі зброю, не визнавали ніяких правил поведінки і не підкорялись нічийм наказам чи вимогам.

«Так, 24 серпня 1917р. на міліціонера Бандурку, який за наказом командуючого військами округу, щоб виявити дезертирів, перевіряв документи солдатів, присутніх у Київській чайній Ладнова, кинувся з ножем громадянин С.Яковлев. Тільки впевнені дії самозахисту врятували міліціонеру життя і дозволили затримати зловмисника».¹

Низька ефективність урядових заходів щодо забезпечення правопорядку в Україні навесні-влітку 1917р. спонукала населення до самостійного пошуку захисту від злочинності і анархії, у зв'язку з чим почали створюватись українські добровільні міліцейсько-військові формування – *Вільне козацтво*.

Вони з'явилися спонтанно в 1917-1918рр. для «оборони вольностей українського народу» та охорони громадського порядку від «банд збільшовичених дезертирів». Відділи Вільного козацтва були організовані за територіальними принципами: в селах – сотні, волость становила курінь, курені повіту – полк, полки округу – кош. Старшина була виборна; озброєння вони купували на кошти із зібраних податків. У 1917р. Вільне козацтво поширилося на Київщину, Волинь, Херсонщину, Полтавщину й Чернігівщину і складалося переважно з селян, подекуди охоплюючи й робітників (особливо в Києві). Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, що проходив у Чигирині в липні 1917р., репрезентував 60 тис. чол. організованого козацтва. Там же отаманом Вільного козацтва був обраний генерал П.Скоропадський. Козакам заборонялося робити арешти і обшуки без доручення судових органів чи місцевої адміністрації, вказівки яких по боротьбі зі злочинністю для підрозділів Вільного козацтва були обов'язковими.

До січня 1918р. Генеральна рада Вільного козацтва в Чигирині

¹ О.В.Тимошук. Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918р.). Х. 2000. С.28

підлягала *Генеральному Секретаріату внутрішніх справ*, а з січня 1918р. – *Секретаріату військових справ*. З початком громадянської війни Генеральний Секретаріат став перетворювати Вільне козацтво на територіальну армію. В березні-квітні 1918р. на вимогу окупаційного німецького командування Вільне козацтво було роззброєне. Козаки охороняли громадський порядок безкоштовно і платні від держави не отримували.

Майже одночасно в Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР) 6 листопада 1918р. Радою державних секретарів, яка виконувала функції уряду було створено *Корпус державної жандармерії*. Його організація ґрунтувалася на колишньому австрійському законі про жандармерію 1894р. В останній інстанції жандармерія підпорядковувалася у всіх справах Державному секретаріатові військових справ. Головну команду державної жандармерії було створено у Львові, пізніше переведено до Тернополя, потім до Станіслава. В кожній з трьох військово-територіальних областей ЗУНР було встановлено «експонованого старшину жандармерії», якому підлягали команди *відділів, повітів і станиць*. В лютому 1919р. було проведено реорганізацію жандармерії ЗУНР. В результаті встановлювалось, що жандармерія підпорядковується щодо забезпечення публічної безпеки державним повітовим комісарам, а в справах військових, господарчо-адміністративних, вишколу і контролю служби – своїм комендантам; в останній інстанції у всіх справах – Державному секретаріату внутрішніх справ. Посади інспекторів жандармерії було скасовано, а натомість створено при Державному секретаріаті внутрішніх справ «шостий відділ жандармерії і поліції», скасовано також пости «експонованих старшин». Для підготовки жандармів до служби командування державної жандармерії організувало «доповняючий відділ».

Після ліквідації Державного секретаріату внутрішніх справ в червні 1919р. Державну жандармерію було підпорядковано спочатку Начальній команді Українській Галицькій армії (УГА), а потім Військовій канцелярії. В липні 1919р. Державну жандармерію перейменовано на *Народну сторожу*, щоб не дратувати населення Центральної і Східної України згадкою про злопам'ятну російську жандармерію. Із особового складу жандармерії було створе-

но 8 відділів Народної сторожі, службовці якої виконували розшукову діяльність й несли допоміжну військову службу в районах розташування УГА. Рішенням Державного секретаріату військових справ в березні 1919р. було створено при Залізничній військовій управі Залізничну жандармерію для боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку на залізницях.

Під час гетьманства П.Скоропадського було створено *Департамент Державної варти* при Міністерстві внутрішніх справ з відповідними підрозділами державної варти в губерніях і повітах, які підлягали губернським і повітовим управлінням. Підрозділи державної варти на місцях підпорядковувались губернським і повітовим начальникам. У великих містах стояли резервні дивізії кінних вартових, а на залізницях ніс службу окремий корпус залізничної варти.

В складі Державної варти діяли розвідувальні відділи, які займались розшуковою роботою. Начальник такого відділу мав у своєму підпорядкуванні чотири агента для розшукової роботи.

Слід зауважити, що в підрозділах Вільного козацтва, Державної жандармерії, Народної сторожі і Державної варти, які виконували по суті поліцейські функції, була слабка дисципліна, велика плінність кадрів, низький професійний рівень, відсутність належного управління, недостатнє матеріально-технічне постачання. На їх діяльності позначилися умови громадянської війни і тому вони не могли виконувати в повній мірі свої завдання. У той час охороняти порядок і боротись зі злочинністю в нашому розумінні було неможливо.

Але особовий склад цих правоохоронних структур зробив свій внесок в боротьбу за відродження української державності, що розпочалася після Лютневої революції 1917р. Важлива роль відводилась органам громадського порядку і розшуковим органам в становленні Української Народної Республіки, яка була проголошена у листопаді 1917р. Однак процес побудови незалежної демократичної держави і її правоохоронних інститутів був припинений більшовицьким режимом, який захопив владу в Україні і створив *радянську міліцію*.

Протягом січня – першої половини лютого 1918р. влада на більшій частині території України була під владою радянського На-

родного секретаріату. Народний Секретаріат оголосив про скасування старих судових, прокурорських, слідчих органів. Повсюдно створювались ревкоми та інші надзвичайні органи радянської влади: революційні штаби, ревтрибунали, «трійки», робітничо-селянська міліція, залізнична міліція та інші підрозділи охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю.

1.6. Оперативно-розшукова діяльність української радянської міліції

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив 12 грудня 1917 р. у Харкові Радянську владу і створив Українську Радянську Республіку. В зв'язку з цим більшовики стали перед завданням формування нових органів охорони правопорядку. З цією метою в складі Радянського уряду України – Народного Секретаріату – було створено *Секретарство судових справ*, на яке покладалася організація та керівництво міліцією, охорона громадської безпеки, організація боротьби зі злочинністю.

На початку 1919 р. у складі Ради Народних Комісарів Української Радянської Республіки було організовано *Народний Комісаріат внутрішніх справ*.

Декретом Ради Народних Комісарів України від 9 лютого 1919р. було створено *робітничо-селянську міліцію*, основним завданням якої була «охорона революційного порядку та особистої безпеки громадян», а також боротьба «з кримінальними злочинними елементами, які є наслідком капіталістичного ладу»¹.

16 квітня 1919 року Рада народних Комісарів України прийняла декрет «*Про організацію карного розшуку*», а 11 травня 1919 року Народний Комісаріат Юстиції на виконання вказаного декрету затвердив *Положення про органи карного розшуку і судово-карної міліції*. Цим нормативним актом визначались завдання, структура, штати, компетенція карного розшуку та судово-карної міліції і порядок їх організації на території республіки. В штати карного розшуку вводились посади *інспекторів розшуку* і їх помічників, *реєстраторів, вожатих собак-шукачів, агентів розшуку*. В центральному апараті відкривались курси з підготовки агентів розшуку, перед якими ставилось завдання: «щоб особи, які прослухали курс, повністю були підготовлені до майбутньої їх діяльності».

¹ Советская милиция: история и современность. 1917-1987. М., 1987. С.58.

На агентів карного розшуку покладались обов'язки «вести неослабний нагляд за злочинним елементом і попереджувати скоєння злочинів, а також проводити розшук як осіб, підозрюваних у скоєнні злочину, так і предметів і слідів, які можуть послужити розкриттю злочину». Агенти карного розшуку повинні були проживати у своєму районі і знати, за можливості, весь його злочинний світ. При цьому вони мали право користуватися послугами *філерів*, тобто осіб, які не перебували на службі, але давали «вказівки для розкриття злочину, розшуку вкраденого та затримання злочинців за визначену плату» на що завідуючому секцією карного розшуку відпускались таємні суми».¹

Назване Положення було першим нормативним актом радянських часів, який юридично закріпив право карного розшуку мати *таємну агентуру*.

Для розшуку злочинців широко практикувалися проведення облав, при яких проводилось затримання осіб, які ховалися від слідства, дезертирів та інших злочинних елементів, вилучалися речі і заборонені для продажу. Агенти розшуку за прикметами розпізнавали злочинців, викрадені речі та предмети, оголошені в розшук. Активно використовувались допомога в містах і сільських виконавців в збиранні інформації та в спостереженні за окремими особами чи будинками.

Формування української міліції проходило у важких умовах: не вистачало кадрів, слабкою була матеріально-технічна база. Слід сказати, що часто міліція використовувалася радянськими органами як каральний інструмент для боротьби з населенням, що поставало проти влади більшовиків. Але все ж основною функцією міліції було забезпечення правопорядку, здійснення розшукових функцій, захист громадян від злочинності. І цю функцію вона, не зважаючи на труднощі, виконувала.²

По мірі зміцнення радянської влади, НКВС поступово звільнявся від функцій, пов'язаних із радянським будівництвом та веденням народного господарства. В складі НКВС створюється єдине центральне адміністративне управління, до складу якого увійшли *адміністративний відділ, міліція та карний розшук*.

В 1924-1925 рр. було проведено реорганізацію повітового апарату міліції. В результаті ліквідувалися зайві ланки міліції, що дозво-

¹ Правові витоки карно-розшукової служби в Україні Зб. «Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України». Л., 2000. С. 303-304.

² Михайленко П.П. Из истории милиции Советской Украины. К., 1965. С.29.

лило скоротити допоміжний персонал, заощадити кошти, а також підвищити рівень керівництва повітової міліції.¹ 28 березня 1927р. ВЦВК та РНК затвердили нове *Положення про НКВС*, в якому особливу увагу було звернуто на «зональне адміністрування і встановлення охорони революційного порядку та громадської безпеки»². В такому вигляді НКВС функціонував до кінця 20-х рр.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 грудня 1930 р. НКВС союзних республік ліквідовувалися, а їхнє місце посідали управління міліції та карного розшуку, що утворювалися при раднаркомах республік. У постанові зазначалося, що причиною цього заходу була необхідність введення жорстокої дисципліни та надання більшої самостійності в управлінні органами по боротьбі зі злочинністю та охорони громадської безпеки і революційного порядку у зв'язку із загостренням класової боротьби в суспільстві.³

25 травня 1931 р. РНК СРСР затвердив *Положення про робітничо-селянську міліцію*. Згідно з цим документом, органи міліції були повинні здійснювати нагляд за дотриманням законів і постанов органів влади, проводити боротьбу зі злочинністю, розслідувати кримінальні справи, охороняти державне і громадське майно, а також забезпечувати особисту безпеку громадян.⁴ *Міліції дозволялось проводити оперативно-розшукову діяльність*.

23 квітня 1932 р. РНК УРСР затвердив Статут, згідно з яким організовувалась діяльність Головного управління робітничо-селянської міліції та її обласних управлінь.⁵

На шляху централізації органів внутрішніх справ важливим став 1934 рік, коли 10 липня постановою ЦВК СРСР було утворено загальносоюзний НКВС, до складу якого замість ліквідованого ОДПУ ввійшло новостворене *Головне управління державної безпеки* (ГУДБ). В УРСР було створено НКВС, який до речі не був самостійним, оскільки функціонував на підставі Положення про загальносоюзний НКВС, на який покладалися обов'язки оперативно-розшукової діяльності по забезпеченню революційного правопорядку і державної безпеки, охорони соціалістичної власності.

В березні 1937 р. в Головному управлінні міліції СРСР і УРСР

¹ Див.: Советская милиция. История и современность. М., 1987. С.79.

² СУ РСФСР. 1927. №47. Ст.315.

³ СУ РСФСР. 1930. №60. Ст. 640.

⁴ Див.: Советская милиция... С.89.

⁵ Там само. С. 100.

був утворений відділ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності з правом оперативно-розшукової діяльності.¹

Після приєднання Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії був установлений новий адміністративно-територіальний поділ України. На цих землях згідно наказу НКВС СРСР від 6 листопада 1939 р. «Про організацію НКВС Західної України» були організовані 4 нових обласних управління: Львівське, Тернопільське, Станіславське, Луцьке та повітові апарати і відділи залізничної міліції.

В лютому 1941 р. у Західній Україні була утворена така система: обласні управління НКВС, міські відділи НКВС, повітові (районні) відділи НКВС, селищні відділення та дільниці НКВС. Основний напрямок оперативно-розшукової діяльності в новоутворених областях зосереджувався на сприянні зміцнення на їх території радянської влади.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від лютого 1941 р. НКВС СРСР був поділений на два наркомати: *Наркомат внутрішніх справ* і *Наркомат державної безпеки*, але вже 20 липня 1941 р. ці наркомати були знову об'єднані в один – НКВС.²

На цьому закінчується довоєнний період діяльності міліції. Він характеризується не тільки активною боротьбою зі злочинністю, але й особливостями політичного і суспільно-економічного розвитку України у складі СРСР. Як і іншим державним структурам, міліції притаманна була надмірна централізація в управлінні, коли всі питання вирішувались у Москві, безкінечні реорганізації та структурні перебудови. Міліція, як і органи внутрішніх справ в цілому, використовувалась перш за все як інструмент перетворення в життя політики правлячої Комуністичної партії. У зв'язку з цим мало місце використання міліції для виконання не властивих для неї функцій: участь в репресіях проти власного народу та карантинних заходах за часів голодомору 1932-1933 рр., забезпечення примусових заходів колективізації, здійснення нагляду за масами населення, що мобілізувалось на будівництво промислових об'єктів по програмі індустріалізації. Партійні органи безпосередньо займались комплектуванням кадрів міліції. При цьому переважали не ділові якості, професійна підготовка, а суто класовий, партійний підхід по ідеологічним ознакам. Але незважаючи на це, особовий склад міліції і сам не уникнув чисток і репресій, що проходили в

¹ Див.: Михайленко П.П. Указ. соч. С.87.

² Див.: Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. №7.

Україні в 30-ті роки, труднощів з матеріальним забезпеченням, складнощів в соціально-побутових умовах.

Діяльність органів внутрішніх справ України в роки Великої Вітчизняної війни відображена в спеціальній літературі досить широко, хоч і однобоко. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» вимагав від місцевих органів державної влади надавати допомогу і повне сприяння військовому командуванню у використанні сил і засобів в цілях оборони держави, підтримання безпеки і громадського порядку. На всій території України, як і в цілому в Союзі, вводився особливий правовий режим, яким значно розширювались повноваження військової влади, застосування надзвичайних заходів по боротьбі зі злочинністю, охороні громадського порядку, державної безпеки і обороноздатності. Слід зауважити, що за роки війни структура органів НКВС СРСР суттєво не змінялась. В союзних республіках діяли *наркомати внутрішніх справ*, в областях – *управління внутрішніх справ*, а в містах і районах – *відділи НКВС*. В їх підпорядкуванні знаходились *управління, відділи, відділення міліції*. Начальники управлінь міліції союзних республік були заступниками наркомів внутрішніх справ, а начальники управлінь міліції областей і країв – заступниками начальників УНКВС, начальники міськрайвідділів, відділів міліції – заступниками начальників відповідних відділень НКВС.

В роки війни міліція України, крім своїх обов'язків по боротьбі із злочинністю і охороні громадського порядку, приймала безпосередньо участь в бойових діях, боролась з дезертирством, мародерством, панікерами, розповсюджувачами різного роду провокаційних чуток, займалась очищенням міст, маючих оборонне значення від злочинного елементу, забезпеченням організованої евакуації населення і майна, вела боротьбу на залізничному і водному транспорті з крадіжками евакуйованих і військових вантажів, забезпечувала вимоги комендантської години, обмеження пересування автотранспорту, крім військового, здійснювала нагляд за дотриманням пожежної безпеки, протиповітряної оборони.

В процесі звільнення України від окупації, НКВС УРСР розпочав комплектування органів міліції. Основним джерелом поповнення органів міліції були демобілізовані воїни, партизани, а також робітники і колгоспники, які виявили бажання працювати в міліції. Організаційні форми побудови радянської міліції в звільнених районах залишались такими ж, як і в довоєнний час. Міліція була в складі управлінь НКВС областей, міст, районів, а начальники підрозділів міліції – заступниками начальників структур НКВС.

Основними структурними підрозділами управління міліції області були *політичний, карного розшуку, оперативний, БРСВ¹, паспортний, ДАІ і секретаріат*. Штатна чисельність обласних управлінь НКВС і міліції затверджувалась на засіданнях бюро обласних комітетів КП(б)У. *Оперативно-розшукова діяльність дозволялась карному розшуку, оперативним підрозділам та підрозділам БРСВ*.

Оперативно-розшукова діяльність була пов'язана з великими труднощами і ускладнювалась тим, що багато злочинців були озброєні, діяли віроломно і підступно, мали за плечами школу бойових дій на фронті. Все це вимагало від оперативних працівників пильності і мужності, відваги, готовності до самопожертви.

Характерним для розшукової діяльності міліції України в роки війни було посилення зв'язків з населенням, що проявлялись в різних формах, зокрема в створенні винищувальних батальйонів і бригад сприяння міліції (бригадмил). З метою широкого залучення громадськості в активну роботу по охороні правопорядку в звільнених районах, були намічені заходи щодо проведення систематичних доповідей і звітів про діяльність міліції керівних осіб на підприємствах і колгоспних зборах, звітів дільничних уповноважених про свою роботу на зборах мешканців в домоуправліннях. На таких зустрічах обговорювались причини і умови, що сприяють зростанню злочинності та шляхи їх усунення. Для цього складались щомісячні календарні плани проведення такої роботи, які узгоджувались з керівниками підприємств та затверджувались в місцевих партійних органах.

Післявоєнний період (1946-1954рр.) став важливим етапом в формуванні і розвитку правоохоронних органів України, особливо що стосується оперативних підрозділів. Політичні причини та тяжкі соціальні умови, що склалися в післявоєнний час, особливо зростання злочинності, найбільш небезпечних її видів (бандитизм, вбивство, розбій) змусили уряд провести чергову реорганізацію органів міліції.

Так, 18 березня 1946 р. за рішенням Верховної Ради СРСР НКВС був перетворений в *МВС СРСР*. Аналогічні зміни були проведені і в союзних республіках.

Провідна роль в боротьбі зі злочинністю і, особливо, в оперативно-розшукових заходах, належала відділам *карного розшуку*, штати яких були збільшені. Так, в липні 1946 р. відділ карного

¹ Рос. – БХСС.

розшуку ГУМ МВС СРСР був перетворений в *Управління карного розшуку*. Його діяльність будувалась у відповідності з спеціально розробленим Положенням. Начальник цього управління підпорядковувався безпосередньо начальнику Головного управління міліції та його першому заступнику.¹

Зростання бандитських проявів на території СРСР, а особливо в Україні, зумовило МВС СРСР прийняти 3 грудня 1946 р. спеціальну директиву, яка ставила головним завданням всієї роботи боротьбу з бандитськими проявами, вбивствами, розбоями, грабунками і іншими небезпечними видами злочинів. Створювались *спеціальні підрозділи по боротьбі з бандитизмом* з правом оперативно-розшукової діяльності. Для більш успішного виконання цієї задачі відділам боротьби з бандитизмом в оперативному відношенні були підпорядковані працівники карного розшуку районних та міських органів внутрішніх справ.² Одночасно приймається ряд відомчих нормативних актів, направлених на удосконалення агентурно-оперативної роботи.

Економічна криза та розруха, що були наслідками війни, зумовили ріст економічних злочинів. Забезпечення боротьби з цим видом злочину було справою всієї міліції, але основна роль відводилась відділам боротьби з розкраданням соціалістичної власності і спекуляцією. Для того, щоб розкриття економічних злочинів було більш повним, для працівників цих підрозділів організується навчання методам розслідування економічних злочинів, вводиться спеціалізація по розкриттю окремих видів економічних злочинів, відповідно з чим перебудовується і оперативно-розшукова діяльність.

Внаслідок проведення грошової реформи в 1947 р. перед органами міліції постали нові завдання щодо збереження грошової маси, боротьбі з карбуванням фальшивих грошей, розкраданням і розтратами соціалістичного майна.

В лютому 1948 р. в складі Головного управління міліції МВС СРСР і союзних республік, областей були виділені *слідчі відділи* і відділення, які мали право використовувати матеріали оперативно-розшукової діяльності.

З метою більш оперативного управління лінійними підрозділами по вертикалі в липні 1949 р. в УББ МВС СРСР були створе-

¹ Див.: История Советской милиции: В 2 т. / Под ред. Н.А.Щелокова. М., 1977. Т.2. С. 89.

² ГА РФ. Ф.9478. Оп.1. Д.755. Л.12-13

ні відділи по керівництву оперативною роботою, по боротьбі з кримінальною злочинністю, боротьбі з бандитизмом, слідчої роботи. В УМВС областей республіки були посилені відділення по боротьбі з бандитизмом, а в міських районних відділах внутрішніх справ – апарати по боротьбі з бандитизмом. Розроблені були також функціональні обов'язки новоутворених структурних підрозділів, головними серед яких були завдання по агентурній роботі оперативних працівників.

В жовтні 1949 р. за рішенням Уряду органи міліції були передані із Міністерства внутрішніх справ в *Міністерство державної безпеки*, на яке покладалось:

- управління міліцейською службою, яка займалась питаннями охорони громадського порядку і громадської безпеки;
- проведення адміністративних заходів щодо виконання законів і розпоряджень центральних і місцевих органів влади;
- боротьба з розкраданням державної власності і спекуляцією;
- карний розшук.

Відділам карного розшуку і боротьби з розкраданням державної власності і спекуляцією відомчими актами надавалось право оперативно-розшукової діяльності. Знову була розроблена нова структура місцевих органів міліції, вводився лінійний принцип (по видам злочину) підпорядкування.

У зв'язку з політичними змінами в країні ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і Президія Верховної Ради СРСР 6 березня 1953 р. прийняли спільне рішення про об'єднання союзних і республіканських міністерств державної безпеки і внутрішніх справ в єдине союзно-республіканське міністерство внутрішніх справ.¹

Враховуючи пропозиції союзних республік, необхідність посилення боротьби з найбільш масовими злочинами та рівень підготовки кадрів міліції, Президія Верховної Ради СРСР 6 квітня 1963 р. прийняла Указ *«Про надання права проведення попереднього слідства органам охорони громадського порядку»*, яким розслідування кримінальних справ по цілому ряду категорій злочинів доручалось слідчим органам охорони громадського порядку.²

Спочатку *слідчі підрозділи* були створені на рівні міністерств і управлінь. При міськрайорганах працювали слідчі відділення (групи), які не входили до їх організаційної структури, а входили

¹ Див.: История Советской милиции. Т.2. С. 161-162.

² Див.: Сборник нормативных актов по вопросам управления органами внутренних дел. Горький, 1975.С.225.

в штати обласних слідчих апаратів. Але така практика себе не виправдала, тому, що слідчі були відірвані від місцевої міліції, через те в січні 1970 р. слідчі підрозділи увійшли до складу міськрайорганів.

Найважливішою організаційною реформою системи охорони громадського порядку згідно з постановою Ради Міністрів УРСР було утворення в містах і районах на базі органів міліції – *відділів (управлінь) внутрішніх справ*.¹ Раніш існуючі самостійно *слідчі апарати, підрозділи позавідомчої охорони, інспекції виправних робіт* та інші підрозділи увійшли до складу відділів (управлінь) внутрішніх справ і були підпорядковані начальнику відділу (управління). Таким чином, була створена *єдина структура органів внутрішніх справ*.

У 1969 р. з метою посилення оперативно-розшукової діяльності замість Головного управління міліції МВС УРСР були утворені самостійні структурні підрозділи – Головне управління карного розшуку, Управління по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності, Управління ДАІ та ін.

З метою удосконалення організаційної роботи та управління органами внутрішніх справ у 1971 р. в МВС УРСР та УВС облвиконкомів були утворені *штаби* як основні органи управління, які займались аналізом злочинності, здійснювали контроль за станом оперативно-розшукової діяльності, розробляли управлінські рішення щодо найважливіших проблем боротьби зі злочинністю.

В 70-80-ті роки в радянській правовій науці активно проводилось вивчення проблем оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів. Саме в цей час виходять із друку праці Д.В. Гребельського «Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел» (1974), В.А. Лукашова «Введение в курс «Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел» (1976), Г.К. Синилова «Правовые и тактические основы оперативно-розыскной деятельности» (1983), І.І.Карпеця «Сыск» (1983) та ряд інших.

В роки перебудови (1985-1990) спостерігається намагання центрального апарату КППС посилити партійний вплив на керівництво органами внутрішніх справ. В рішеннях XXVII з'їзду КППС, XXVII з'їзду КП України, XIX Всесоюзної конференції КППС ставляться завдання перед правоохоронними органами щодо посилення боротьби зі злочинністю, зміцненню соціалістичної законності. Ще

¹ Сборник нормативных актов МВД УССР. К., 1983. Т.1. С. 15-32.

більш рішуче проблеми охорони правопорядку ставились в рішеннях XXVIII з'їзду КПРС і XXVIII з'їзду КП України. Поряд із завданнями охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю виникли питання боротьби з націоналізмом, сепаратизмом, озброєними формуваннями, політичними злочинами. Партійний апарат намагався, а в ряді випадків і робив це, залучати органи внутрішніх справ до боротьби з національно-визвольними рухами (Литва, Латвія). Але рішення правлячої Комуністичної партії уже не мали тої сили як попередні і не стали директивними документами в діяльності правоохоронної системи України.

Під тиском демократичних настроїв, змін в зовнішній і внутрішній політиці, ЦК КПРС приймає у 1986 р. постанову «Про подальше укріплення соціалістичної законності та правопорядку, посилення охорони прав та законних інтересів громадян»¹. В документах МВС СРСР і відповідних документах МВС УРСР по виконанню цієї постанови, чи не вперше, як головне, ставиться завдання по захисту прав та законних інтересів *громадян*. Органи внутрішніх справ як органи влади в практичній діяльності зустрілись з рядом явищ, які не були врегульовані діючим законодавством, зокрема забезпечення охорони громадського порядку під час організації та проведення зборів, мітингів, вуличних маніфестацій та демонстрацій, не визначені були і функції органів внутрішніх справ при надзвичайному стані, який уже в ряді місць запроваджувався. У зв'язку з цим 28 липня 1987 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних проходжень та демонстрацій у СРСР», а 3 квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про правовий режим надзвичайного стану».

Для виконання цих рішень особовий склад органів внутрішніх справ України за розпорядженням МВС СРСР не раз направлявся в «гарячі точки» СРСР: Нагірний Карабах (лютий 1988р.), Тбілісі (квітень 1989р.), Баку (листопад 1988р.), Прибалтика (1990р.), Зугдіді, Руставі, Середня Азія та ряд інших місць, де в умовах міжнародних та політичних конфліктів встановлювався режим особливого або надзвичайного стану. Значна група працівників органів внутрішніх справ України перебувала за завданнями МВС СРСР в Афганістані. Працівники органів внутрішніх справ України самовіддано несли службу в особливих умовах зони Чорнобильської катастрофи. В 1990 р. значно розширюються права мі-

¹ Див.: Правда. 1986. 30 ноября.

ністрів внутрішніх справ союзних республік та начальників обласних управлінь внутрішніх справ за рахунок делегування їм повноважень з боку МВС СРСР.

В 1985-1990 рр. МВС УРСР було видано ряд наказів, в яких визначались форми і методи оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ, робилися спроби виявлення причин і умов злочинності. Створювались спеціальні структури, підрозділи по координації дій, *аналітичні групи*. Демократичні перетворення, які мали місце в суспільстві, не обминули і органи внутрішніх справ. Їх діяльність стала більш відкритою, посилились зв'язки з населенням, засобами масової інформації, громадськими формуваннями, органами місцевої влади. В ряді міст і районів України (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ) у 1989 р. приймаються рішення місцевих Рад щодо введення додаткової чисельності працівників міліції. В цей же час створюються перші підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю, *розширюється підслідність* органів внутрішніх справ, а також створюються *слідчі частини Головного слідчого управління МВС України*, вводяться посади *старших слідчих по особливо важливим справам* в МВС та УВС, впроваджується спеціалізація слідчих.

В останні роки перебування в СРСР органи внутрішніх справ України були втягнуті в політичні, популістські компанії, які завдали більше шкоди, чим користі.

В травні 1985 р. ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР, а потім і партійно-радянськими органами УРСР була розпочата загальнодержавна компанія по боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом, в якій органам внутрішніх справ відводилось чільне місце. Перед органами внутрішніх справ ставилось як головне завдання оперативно-розшукової діяльності: пошук порушень правил продажу спиртного, зловживання спиртними напоями, виявлення самогонваріння. Зусилля органів внутрішніх справ, зокрема міліції, були переключені з боротьби зі злочинністю на виконання партійних рішень. Вводилась спеціальна звітність оперативно-розшукових апаратів за результатами їх діяльності по боротьбі з пияцтвом.

У постанові секретаріату ЦК КП України у лютому 1986 р. були підведені підсумки за друге півріччя 1985 р. Так, було встановлено, що кількість магазинів, торгуючих спиртними напоями, скорочено на 95%, вилучено самогонних апаратів 418 тис. штук, притягнуто до відповідальності 1,1 млн чол., з них 12,6 тис. членів або кандидатів у члени КПРС. А в дійсності проблему пияцтва було загнано в підпілля, віддано в руки тіншової економіки. Зросла спекуляція, наркома-

нія, а бюджет держави не отримав величезних сум фінансових надходжень. Одночасно проводилась компанія по боротьбі з наркоманією. МВС СРСР та МВС УРСР були розроблені комплекси заходів, створені спеціальні підрозділи карного розшуку, координаційні комісії для взаємодій з іншими відомствами та установами, встановлена звітність та терміни подолання цього зла. Як і під боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом, так і під боротьбу з наркоманією підводилось ідеологічне, політичне обґрунтування що приводило до формалізму і зневіри в їх виконання. Ще одна компанія по боротьбі з нетрудовими доходами була розпочата 28 травня 1986 р. згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по посиленню боротьби з нетрудовими доходами». Кожній службі органів внутрішніх справ, а насамперед оперативно-розшуковим апаратам, ставились завдання щодо виявлення громадян, які ніде не працюють і мають нетрудові доходи. Поняття *нетрудових доходів* вводилось таке широке, що під їх значення підпадала майже третина дорослого населення України. Встановлювалась кримінальна відповідальність за приватнопідприємницьку діяльність, комерційне посередництво, заняття кустарно-ремісницькою та іншою індивідуальною діяльністю. В дійсності боротьба велася з паростками ринкової економіки, проявом самостійності в пошуках форм виживання за умов спаду виробництва і безробіття. І знову оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ направлялась не на боротьбу з тяжкими злочинами, а на забезпечення політичної компанії.

В 1985-1990 рр. органи внутрішніх справ УРСР, як і в попередні роки, діяли в підпорядкуванні МВС СРСР. І хоч права МВС УРСР і УВС областей в ці роки було дещо розширені, але все рівно вони були частиною загальносоюзної системи. І загальне керівництво оперативно-розшуковою діяльністю, і кадрове забезпечення, і матеріально-технічне постачання та інші сфери діяльності органів внутрішніх справ УРСР вирішувались в центральних союзних установах, що негативно відбивалось на загальному рівні боротьби зі злочинністю і охорони громадського порядку в Україні.

ЗАВДАННЯ ТА ПОНЯТТЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Завдання оперативно-розшукової діяльності

Під поняттям «завдання» слід розуміти обсяг роботи, який необхідно виконати для досягнення поставленої мети, цілі, замислу.

Завданнями оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підривною діяльністю спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави. (ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»).

Завдання оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ можна умовно поділити на *стратегічні* і *тактичні*. *Стратегічні* полягають у забезпеченні оперативно-розшуковою діяльністю (головної цілі органів внутрішніх справ) виявлення, попередження, розкриття та розслідування злочинів, умов та причин, які сприяють їх звершенню, *тактичні* – у пошуку і фіксації конкретних фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп з метою припинення їх правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки конкретних громадян, суспільства і держави.

Завдання оперативно-розшукової діяльності є складовою частиною завдань правоохоронних органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність. Так, Закон України «Про міліцію» визначає основними завданнями міліції наступні:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;

- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у наданні соціальної допомоги громадянам, сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Необхідність оперативно-розшукової діяльності викликається, насамперед, небезпекою здійснюваного правопорушення, формою умислу чи таємним способом їх вчинення. Але наслідки багатьох протиправних дій, що сталися через необережність, халатність, непрофесійність часто бувають більш тяжкими, ніж умисні злочини (наприклад, загибель людей при виробничих аваріях, отруєннях, транспортних катастрофах і т.ін.). В таких випадках винуватці можуть вдаватися до маскуванню своєї причетності, реальних фактів, використовують хитромудрі засоби для приховування істини, ліквідації слідів злочину і навіть самого факту того, що сталося. В подібних ситуаціях для «пошуку і фіксації фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп», поряд із кримінально-процесуальними заходами, слід також здійснювати заходи оперативно-розшукової діяльності.

Протиправна діяльність визначається *суспільною небезпечністю, кримінальною карністю та винністю*. Злочином є передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечно винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Суспільно-небезпечні дії полягають у посяганні на об'єкти, що охороняються законом і вчиненні їх особою усвідомлено, з проявленням волі на досягнення певної мети шляхом протиправної поведінки. *Кримінальна караність* настає лише за дії, у яких є склад злочину, тобто за порушення юридичних ознак, характер якого кримінальним законом визначається як суспільно-небезпечно діяння за яке передбачено кримінальне покарання.

Стратегічне завдання у процесі оперативно-розшукової діяльності полягає у досягненні кінцевої мети, наприклад, розкритті злочину чи розшуку і затриманні злочинця, що переховується. Для виконання стратегічного завдання оперативний працівник встановлює свідків, виявляє окремі обставини події, перевіряє адреси, проводить

опитування, застосовує різноманітні оперативні прийоми і засоби для виявлення фактичних даних, які містять відомості про дії будь-якого протиправного характеру, і необхідні для встановлення слідством і судом винності особи за конкретні протиправні дії.

Здійснюючи оперативно-розшукову діяльність, оперативні працівники зобов'язані постійно враховувати те, що, незважаючи на її, переважно, негласний характер і різноманітність завдань, всі оперативно-розшукові заходи мають здійснюватись виключно у рамках чинного законодавства.

У процесі оперативно-розшукової діяльності оперативні підрозділи здійснюють пошук, фіксацію фактичних даних про події і насамперед, про осіб, які мають відношення до злочину. Оперативні працівники спочатку ведуть широкий пошук фактичних даних про обставини скоєного, свідків, потерпілих підозрюваних, наслідків події. В орбіту пошуку включається значне число об'єктів, які можуть не мати ніякого відношення до протиправної дії. Оцінка ознак протиправного діяння, що містить склад злочину не є сферою діяльності оперативних підрозділів, це є компетенцією слідства і суду. Але оперативно-розшукова діяльність не зводиться лише до виявлення фактичних даних і осіб, отримання первинних даних кримінального характеру, а включає і їх перевірку.

У цьому зв'язку завданнями оперативно-розшукової діяльності є виявлення конкретних об'єктів, які становлять оперативний інтерес, аналіз конкретних ознак кримінального зв'язку осіб, предметів, чи фактів зі злочином, визначення підстав правомірності і доцільності вжиття тих чи інших оперативно-розшукових заходів, встановлення допустимих меж втручання у правосуб'єктність особи, навіть якщо її причетність до протиправного діяння встановлена, визначення необхідних заходів для захисту прав особи, що задіяна в кримінальному судочинстві.

Тактичні завдання оперативно-розшукової діяльності виконуються *шляхом*:

- вивчення, аналізу і оцінки оперативної ситуації та визначенні оперативно-розшукових заходів для виконання завдання;
- прийняття оперативно-тактичного рішення, яке забезпечує виконання завдання;

- реалізації прийнятого рішення;
- вивчення, оцінки і використання результатів виконання прийнятого рішення.

Тактичні завдання вирішуються сукупністю дій оперативного працівника, залученням сил і застосуванням засобів оперативно-розшукової діяльності. Тактичні завдання оперативно-розшукової діяльності полягають у:

- виявленні, розкритті і сприянні розслідуванням злочинів та дій осіб, які причетні до їх вчинення;
- попередженні і припиненні конкретних злочинів;
- здійсненні розшуку осіб, які ухиляються від слідства, суду та відбуття кримінального покарання;
- здійснення розшуку безвісно зниклих осіб, встановлення місцезнаходження та розшук об'єктів, майна, предметів, які вже відомі і можуть бути доказами у кримінальній справі.

Вказані завдання можуть бути самостійними, але для виконання кожного із них необхідне застосування саме йому притаманних специфічних сил, засобів та методів оперативно-розшукової діяльності.

2.2. Поняття оперативно-розшукової діяльності

Для виконання завдань оперативно-службової діяльності оперативні підрозділи використовують *гласні і негласні пошукові, розвідувальні та контррозвідувальні заходи*, застосовують *оперативні та оперативно-технічні засоби*. Такі заходи і засоби можуть використовувати тільки ті підрозділи, які наділені правом здійснення оперативно-розшукової діяльності. Сукупність гласних і негласних, пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, оперативних та оперативно-технічних засобів, дозволених законом, складає *систему оперативно-розшукової діяльності*. Через зміст, характер та призначення таких оперативних прийомів, заходів і засобів розкривається поняття оперативно-розшукової діяльності.

Поняття оперативно-розшукової діяльності полягає в осмисленні ознак цього виду державної діяльності, її основних форм, сил, методів та засобів, направлених на досягнення поставленої мети – отримання інформації та встановлення істини через її ви-

користання у визначеному законом процесуальному порядку. Отже, поняття оперативно-розшукової діяльності розкривається через поняття, види і характерні ознаки оперативних підрозділів, поняття учасників оперативно-розшукового процесу, поняття і диференціацію об'єктів оперативно-розшукової діяльності.

Оперативно-розшукова діяльність представляє собою діяльність спеціально уповноважених державних органів законодавчої, виконавчої та судової влади та оперативних підрозділів у межах їхньої компетенції по виконанню покладених на них обов'язків та пошуку і фіксації фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, з метою отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави.

Як бачимо, поняття оперативно-розшукової діяльності передбачає її комплексний характер і у залежності від вирішення тих або інших завдань можна виділити три основні її напрямки: *пошуковий, розвідувальний, контррозвідувальний*. Характерним для всіх напрямків оперативно-розшукової діяльності є їх захисний характер, направлений на створення умов, що забезпечують безпеку визначених законом об'єктів від злочинних посягань, на усунення причин і умов вчинення злочину, своєчасне виявлення і припинення протиправної поведінки.

Для цих цілей оперативні працівники наділяються правом проводити опитування громадян, посадових осіб, отримувати від них інформацію, використовувати їх добровільну допомогу, отримувати необхідну інформацію з використанням методів конспірації, встановлювати конфіденційні відносини з приватними особами, отримувати від фізичних та юридичних осіб, незалежно від форм власності, за винагороду чи без винагороди, інформацію про злочини та причетних до них осіб, оголошувати про встановлення такої винагороди, проникати, використовуючи методи конспірації, в жилі та нежилі приміщення, транспортні засоби та інші публічно недоступні об'єкти з метою виявлення, фіксації і видалення слідів злочину, проводити оперативне обстеження фізичних осіб, примі-

щень, територій, здійснювати візуальне спостереження у громадських місцях, використовувати технічні засоби фіксації протиправної поведінки та інші гласні і негласні пошукові, розвідувальні та контррозвідувальні заходи, дозволені законом.

Ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає оперативно-розшукову діяльність як *систему гласних і негласних заходів*, які здійснюються суб'єктами ОРД на підставі повноважень, передбачених ст. 8 цього Закону. Як гласні, так і негласні заходи органічно поєднані між собою. Оперативний працівник або сам обирає, або, слідуючи вказівкам свого керівництва чи іншого суб'єкту оперативно-розшукової діяльності, обирає як йому діяти – гласно чи негласно. В одних випадках оперативний працівник може діяти тільки гласними методами, за інших обставин – негласно, або поєднуючи і одні, і другі. Так, опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу, проводити операції по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів, використовувати за згодою адміністрації службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ, організацій оперативний працівник може гласно, а здійснювати проникнення у злочинне середовище, або залучення до співробітництва учасників злочинної групи, може тільки негласно.

Оперативний працівник може застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю на підставі та у порядку, встановленому законом і тільки гласно. Так, він може застосовувати зброю на поразку злочинця на смерть тільки гласно, а якщо він це зробить таємно, то це буде просто вбивство. Оперативні підрозділи з метою конспірації можуть створювати підприємства, організації, установи, використовувати документи, які зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів оперативних підрозділів. В такій ситуації всі заходи оперативних працівників здійснюються негласно. Оперативний працівник може негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути документами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати оперативну інформацію шляхом проникнення у приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки, а може здійснювати такі заходи і гласно, на підс-

таві доручення слідчого, прокуратури, суду чи за власною ініціативою, дотримуючись вимог процесуального законодавства та законів, регламентуючих діяльність оперативно-розшукових підрозділів.

Негласними та гласними можуть бути як пошукові так і розвідувальні та контррозвідувальні заходи, які здійснюються суб'єктами оперативно-розшукової діяльності із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

Суб'єктами оперативно-розшукової діяльності є:

- працівники оперативних підрозділів, які мають право здійснювати оперативно-розшукові заходи;
- оперативні підрозділи, до компетенції яких входить здійснення оперативно-розшукової діяльності;
- окремі особи, які залучені за їх згодою) до підготовки і проведення оперативно-розшукових заходів і конфіденційно співпрацюючих з оперативними підрозділами;
- окремі особи, що гласно, відкрито сприяють діяльності оперативного підрозділу.

Працівники оперативних підрозділів поділяються на співробітників, діючих відкрито від імені відповідної оперативної служби і негласних (таємних) співробітників, приналежність яких до оперативно-розшукового підрозділу глибоко законспірована. Кожний з цих суб'єктів оперативно-розшукової діяльності наділений повноваженнями, адекватними тим завданням, які ним виконуються. Оперативні працівники можуть при цьому виступати як безпосередні виконавці оперативно-розшукових завдань, так і в якості посадових осіб, організуючих, направляючих та контролюючих оперативно-розшукові заходи інших суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, та об'єктів, відносно яких такі заходи здійснюються.

Об'єктами оперативно-розшукової діяльності є особи, дії, предмети, документи, канали зв'язку та інші матеріальні об'єкти – носії інформації, які належить виявити пошуковими, розвідувальними та контррозвідувальними заходами.

Об'єктами оперативно-розшукової діяльності будуть як ті особи, що тільки задумують, підготовлюють, розпочинають злочинну діяльність, так і ті, хто вчиняє та вчинив злочини, ухиляються від слідства і суду, безвісно зниклі особи, а також ті, хто своїми діями

створює загрозу державній, військовій, економічній, екологічній безпеці.

Фізичні особи, як об'єкти оперативно-розшукової діяльності, можна розділити на дві групи:

– тих, чия кримінальна поведінка тільки передбачається, вірогідна за певних обставин;

– тих, чия протиправна поведінка вже проявилась, фактично вона вже встановлена.

Перша група є об'єктом оперативного інтересу, вивчення, дослідження, перевірки, вжиття загальних заходів профілактики; друга – потребує вжиття конкретних пошукових заходів із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

Під *оперативними заходами* розуміють такі дії суб'єкта оперативно-розшукової діяльності, які направлені на отримання фактичних даних, які входять до предмету доказування по конкретній справі, а також необхідних для вирішення інших оперативно-тактичних завдань. Оперативні заходи здійснюються з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини і громадянина, власності, забезпечення безпеки суспільства і держави від злочинних посягань.

Оперативно-технічні засоби представляють собою сукупність технічних засобів та науково-обґрунтованих прийомів їх правомірного і професійного використання у процесі оперативно-розшукової діяльності з метою ефективного впливу на об'єкти оперативно-розшукової діяльності. В якості оперативно-технічних засобів використовуються спеціальні технічні пристрої та обладнання, які дозволяють знімати інформацію з каналів зв'язку, вести візуальне спостереження у громадських місцях, фіксувати фактичні дані про окремих осіб, чия поведінка є протиправною. Оперативно-технічні засоби можуть бути як *загального користування*, наприклад, фото-, кіно-, відеозйомки, так і *спеціального призначення* – радіоприладів, оптичних пристроїв, засобів проникнення, прослуховування. Будь-яке застосування оперативно-технічних засобів в оперативно-розшуковій діяльності повинно здійснюватися у чіткій відповідності до встановлених законом та відомчими нормативними актами правил.

Оперативно-технічні засоби застосовуються, як правило, не-

гласно. Їх застосування носить винятковий характер, оскільки безпосередньо зачіпає конституційні права громадян. Конституція України гарантує кожному громадянину недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, невтручання у його особисте і сімейне життя. Забороняється збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. Закон робить із цих правил винятки в інтересах національної безпеки, боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку, захисту прав і свобод інших людей. Як і вся оперативно-розшукова діяльність, здійснення оперативних заходів із застосуванням оперативно-технічних засобів повинно бути належним чином оформлене і у випадках, передбачених законом, погоджене з прокурором та дозволене рішенням суду.

**ПРАВОВА ОСНОВА
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНІ**

*3.1. Конституція України – основна база
правового регулювання оперативно-розшукової діяльності*

Під *правовим регулюванням* в теорії права розуміється специфічна діяльність держави, її органів і посадових осіб по упорядкуванню суспільних відносин шляхом встановлення правових норм і прийняття в необхідних випадках індивідуально-регламентуючих рішень у відповідності з цими нормами по юридично-значимим питанням, які виникають у процесі таких відносин. Правове регулювання носить функціональний, управлінський характер.

Правова основа оперативно-розшукової діяльності в Україні складається із сукупності правових актів, які проголошують правові норми, що регламентують групи однорідних суспільних відносин між державою і особою в процесі діяльності по забезпеченню безпеки людини і суспільства, шляхом застосування спеціальних методів, сил і засобів, і виконання оперативно-розшукових дій, якщо іншими заходами неможливо попередити чи усунути загрозу життєво важливим інтересам людини і суспільства. В такій діяльності через застосування правових норм регламентуються відносини між державою чи її представниками, та особами (перш за все, особами які посягають на об'єкти, які охороняються кримінальним законодавством), і в зв'язку з необхідністю захисту життєво-важливих інтересів особистості, суспільства і держави від злочинних посягань.

Таке регулювання відбувається відповідно до ст.3 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»: Правову основу оперативно-розшукової діяльності становлять Конституція України, цей Закон, Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси України, закони України про прокуратуру, міліцію, Службу національної безпеки, Прикордонні війська, державну охорону

органів державної влади України та посадових осіб, статус суддів, забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, державний захист працівників суду і правоохоронних органів, інші законодавчі акти та міжнародно-правові угоди і договори, учасником яких є Україна.

Нормативно-правові акти, які регламентують оперативно-розшукову діяльність, можна поділити на три групи:

а) Конституція України і відповідні закони України;

б) нормативно-правові акти міністерств і відомств та судових органів;

в) міжнародно-правові акти, учасником яких є Україна.

Конституція України – основна правова база оперативно-розшукової діяльності. Конституція має найвищу юридичну силу, це закон прямої дії, який застосовується на всій території України. Всі інші закони і відомчі акти повинні відповідати нормам Конституції, а в разі протиріччя їй вони вважаються не дійсними. Пряма дія конституційних норм має безпосереднє відношення до здійснення оперативно-розшукової діяльності.

В ст. 1 Конституції України проголошується, що Україна є незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. Саме в такій державі права і свободи людини і громадянина мають бути пріоритетними і всебічно захищеними. Розділ 2 Конституції України проголошує основні права і свободи людини і громадянина, які визначають основу правового статусу громадянина України. Конституція надає особам право на власність, вибір професії і роду занять, право в'їзду і виїзду з України, таємницю листування, телефонних розмов, поштової, телеграфної та іншої кореспонденції, недоторканність житла, особистості, права пересування і вибору місця проживання та інші права і свободи. Обмеження таких прав можливе тільки на підставі судового рішення. Саме про таке можливе обмеження прав громадянина говорить в законодавстві про оперативно-розшукову діяльність. Права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені відповідно до закону тільки в тій мірі, в якій це необхідно для захисту основ конституційного ладу, державного устрою, моралі, здоров'я, прав і законних інтересів других осіб, забезпечення оборо-

ни і безпеки держави. Разом з тим, кожному громадянину, права і свободи якого обмежуються на підставі закону, Конституція гарантує судовий захист і не допускає фізичного і морального приниження честі, гідності та недоторканність особи.

Життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека особи визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини, їх гарантії складають зміст і цілі державної діяльності. Україна, як держава, відповідає перед людиною за свою діяльність. Ствердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Виконання вказаних завдань покладається на всі державні органи і громадські організації. Разом з тим, серед державних органів діють і такі, які створені, в основному, для охорони і захисту прав громадян, тобто для здійснення правоохоронної діяльності. Такі органи наділяються певною компетенцією на здійснення своїх повноважень, в т.ч. і засобами оперативно-розшукової діяльності.

Для правового регулювання оперативно-розшукової діяльності особливе значення мають ті конституційні положення, якими вирішуються питання загальної структури відповідних органів, основи їх взаємовідносин, порядок їх утворення, а також поставлені основні завдання, які вони мають виконувати. В цих розділах Конституції сформульовані принципи побудови правоохоронних органів і відправлення правосуддя в державі. Так, Конституція України встановлює, що численність і структура військових та воєнізованих формувань (якими є і підрозділи Міністерства внутрішніх справ, Служби національної безпеки України, Прикордонні війська та інші), та їх функції визначаються тільки Верховною Радою України через прийняття законів.

Приписи Конституції України – юридична база для розробки і прийняття всіх інших законодавчих актів, в т.ч. актів з питань організації і діяльності судових і правоохоронних органів та їх компетенції в сфері оперативно-розшукової діяльності. Конституція України закріпила положення про розподіл державної влади в Україні на законодавчу, виконавчу і судову.

Конституція визначає повноваження не тільки Верховної Ради України, як «єдиного органу законодавчої влади в Україні», а

встановлює також повноваження Президента України, Кабінету міністрів, Верховного Суду України, Прокуратури, систему судоустрою та судочинства (ст. 106, 113-116, 124, 125, 150, 151 Конституції України). В переліку найважливіших повноважень Президента, встановлених Конституцією, призначення за згодою Верховної Ради, Прем'єр-міністра України і Генерального прокурора України, самостійно – міністрів і керівників Служби безпеки і Державної податкової адміністрації, Державного Комітету по охороні кордонів та інших, які безпосередньо мають відношення до організації діяльності оперативно-розшукових органів.

3.2. Оперативно-розшукове законодавство України – правова основа оперативно-розшукової діяльності

Поряд з державними органами, які вирішують завдання поточних і перспективних питань господарчого будівництва, культури, науки, освіти, оборони і державної безпеки, зовнішньої політики і т.п., діють і такі, які створені тільки (або головним чином), для охорони і захисту права, тобто здійснення діяльності, яка на практиці і в теорії називається правоохоронною. І цьому виду державної діяльності притаманні, тільки для неї характерні, суттєві ознаки. Одна із них проявляється у тому, що така діяльність може здійснюватись тільки шляхом застосування *юридичних заходів впливу*. До заходів такого роду можна віднести заходи *державного примусу* і *стягнення*. Наприклад, якщо особа вчинила злочин, то їй може бути призначено покарання; якщо особа ухиляється від розслідування чи відбуття покарання, то можуть бути застосовані спеціальні заходи розшуку, затримання і примусового стягнення збитків, завданих злочинцем і направлення до місць позбавлення волі; якщо людина незаконно проникла на територію України, вона може бути примусово видворена; якщо особа займалась незаконною діяльністю, то, стосовно неї, можуть бути вжиті спеціальні заходи розкриття її протиправної поведінки, якщо особа готується вчинити злочин, то правоохоронні органи зобов'язані вжити належних заходів попередження і т.п.

Іншою суттєвою ознакою правоохоронної діяльності являється

те, що застосовувані в процесі її здійснення юридичні заходи повинні неухильно відповідати закону або іншим правовим актам, прийнятим на основі закону. Тільки на їх основі допускається застосування конкретних заходів впливу і чітко визначається їх міра та зміст. Орган, який звертається до таких заходів, зобов'язаний пунктуально виконувати вимоги відповідних нормативних актів. Так, якщо про затримання особи, підозрюваної у скоєнні злочину необхідно протягом

24 годин повідомити суд та прокурора, то таке правило є обов'язковим для всіх, кому надано право проводити затримання.

Характерним для правоохоронної діяльності являється і те, що вона реалізується у встановленому законом порядку, з дотриманням певних процедур. Всі випадки прийняття рішень про застосування чи незастосування юридичних заходів впливу відбуваються згідно конкретних правил, регламентуючих такі дії. Такі правила підлягають обов'язковому виконанню. Їх порушення може мати наслідком визнання вжитих заходів незаконними недійсними. Так, затримання і звільнення підозрюваного у вчиненні злочину повинні бути оформлені спеціальними протоколами і постановами згідно кримінально-процесуального законодавства, чоловіки і жінки, неповнолітні і дорослі в ізоляторах тимчасового утримання мають утримуватись роздільно, проникнення в приміщення, обшук житла повинні бути не тільки належним чином оформлені, а й відповідним чином санкціоновані.

Нарешті, суттєвою ознакою правоохоронної діяльності є те, що її здійснення покладається, перш за все, на спеціально створені державні органи. Такі органи комплектуються відповідним чином підготовленими спеціалістами. Організація і діяльність таких органів детально і всебічно регламентована законодавством та відповідними актами, направленими на виконання законів.

Правоохоронна діяльність включає в себе і такий вид державної діяльності як роботу по попередженню, виявленню і припиненню злочинів за допомогою спеціальних сил і засобів, в т.ч. і негласного характеру та з використанням інших конфіденційних можливостей, які передбачені законом.

В Законі України «Про державний захист працівників суду і

правоохоронних органів» від 23.12.93 р. в ст. 2 дається *перелік правоохоронних органів України*. До них відносяться *органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митні органи, органи охорони, державного кордону, органи державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісної охорони, інші органи, здійснюючі правозастосовчу і правоохоронну функції*. І цей перелік не повний, оскільки в ньому не враховані державні органи і громадські організації, які в тій чи іншій мірі здійснюють правоохоронні функції. До них слід віднести *органи і установи Міністерства юстиції, Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю, Раду Національної безпеки і оборони України, адвокатуру, розвідувальні органи*. Але право здійснювати оперативно-розшукову діяльність надається не усім правоохоронним органам, а тільки тим, які названі в ст. 5 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» та в Законі України «Про розвідувальні органи України» від 22 березня 2001 року.

Згідно цього закону оперативно-розшукова діяльність здійснюється оперативними підрозділами:

- *органів внутрішніх справ* – кримінальною та спеціальною міліцією, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю, оперативно-розшуковими апаратами Державної автомобільної інспекції;

- *органів служби безпеки* розвідкою, контррозвідкою, підрозділами захисту національної державності, боротьби з корупцією та організованою злочинністю, оперативно-технічним, оперативного документування і органів розшукової роботи;

- *установ Державного департаменту України з питань виконання покарань* – оперативними підрозділами;

- *прикордонних військ* – підрозділами по оперативно-розшуковій роботі;

- *управління державної охорони* – підрозділом оперативного забезпечення охорони;

- *органів державної податкової адміністрації* – оперативними підрозділами податкової міліції.

Ст. 6 Закону України «Про розвідувальні органи України» право

здійснення оперативно-розшукової діяльності надає також *спеціальним підрозділам Міністерства оборони України* для визначення рівня воєнної загрози, забезпечення оборони і інтересів держави у сферах: воєнній, воєнно-політичній, воєнно-технічній, воєнно-економічній, інформаційній та екологічній.

Проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами *не допускається*.

Оперативно-розшукова діяльність займає важливе місце серед комплексу правових і організаційних заходів, які вживає держава по боротьбі зі злочинністю і захисту законних інтересів людини і суспільства. В сучасний час оперативно-розшукову діяльність здійснюють вже не два, – три суб'єкти, як було раніше (МВС, КДБ, ГРУ), а оперативні підрозділи *семи* відомств, а прокуратура і суд мають свої повноваження по контролю і використанню результатів оперативно-розшукової діяльності. Компетенція кожного із них встановлюється як загальним законом *«Про оперативно-розшукову діяльність»* так і законами України: *«Про міліцію»* від 20.12.90 р.; *«Про Службу безпеки України»* від 25.03.92 р.; *«Про прикордонні війська України»* від 04.11.91 р.; *«Про внесення змін до Закону України «Про державну податкову службу в Україні»* від 14.02.98 р. та іншими законами України.

Правову основу оперативно-розшукової діяльності складають не тільки перелічені закони, а й такі, як *Кримінально-процесуальний кодекс, Кримінальний кодекс, «Закон про організаційно-правові основи боротьби з корупцією і організованою злочинністю», Закон України «Про інформацію», Закон України «Про державну таємницю», Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про статус суддів України»* і ряд інших. Кожний з цих законів регламентує певні групи спеціальних відносин, які виникають в процесі оперативно-розшукової діяльності і у зв'язку з нею.

Кримінально-процесуальний кодекс України містить, зокрема, положення, згідно якого на органи дізнання покладається прийняття необхідних оперативно-розшукових заходів з метою вияв-

лення злочинів і осіб їх вчинивших, регламентується також робота по розшуку осіб, які вчинили злочини і ухиляються від слідства і суду. Закон України «Про державну таємницю» вказує, що державна таємниця – вид таємної інформації, яка охоплює відомості в сфері оборони, економіки, державної безпеки і охорони правопорядку, розголошення яких може причинити ущерб життєво-важливим інтересам України, а також визначає, що до державної таємниці можуть бути віднесені результати розвідувальної, контррозвідувальної і оперативно-розшукової діяльності, відомості про осіб, які співробітничали або співпрацювали на конфіденційній основі з органами, здійснюючими таку діяльність, про порядок організації і здійснення охорони вищих законодавчих і виконавчих органів влади, вищих посадових осіб держави, про систему урядового і спеціального зв'язку.

В законах України «Про інформацію» та «Про звернення громадян» викладені пояснення про інформацію стосовно громадян, порядок доступу громадян і організацій до інформації про них, захист інформації і захист права громадян на доступ до інформації, порядок обов'язкового розгляду звернень громадян, реагування та відповіді на них.

3.3. Нормативно-правові акти виконавчих органів влади та правоохоронних відомств

Крім законів, правове регулювання оперативно-розшукової діяльності здійснюється також *указами Президента України, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, нормативними актами відомств, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність чи її контролюючих.*

Президент України має право видавати укази з питань охорони правопорядку, боротьби зі злочинністю, діяльності правоохоронних органів. Так, Президент України 30.12.94 р. видав Указ «Про заходи по удосконаленню діяльності Координаційного Комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю»; 29.04.94р. Указ «Про удосконалення роботи по підготовці законопроектів і проведенню правової реформи». Сфера конкретних відносин, які виникають у процесі оперативно-розшукової діяльності також

може регулюватись указами Президента, наприклад від 17.09.96р. «Про комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки», від 21.06.94 р. «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю».

У 1996 році Президент України видав Указ про створення у складі Державної податкової адміністрації України Головного управління податкової поліції шляхом підпорядкування Державній податковій адміністрації підрозділів Міністерства внутрішніх справ України по боротьбі з кримінальним приховуванням прибутків від оподаткування. Більше двох років податкова поліція діяла на підставі Указу Президента, поки 14.02.98 року з введенням в дію Закону України «Про внесення змін до Закону України» «Про державну податкову службу в Україні» було організовано податкову міліцію з поширенням на посадових осіб податкової міліції основних прав, визначених законом України «Про міліцію».

Президент України, згідно конституційних повноважень, видає розпорядження, в т.ч. з питань правоохоронної та оперативно-розшукової діяльності. Так, розпорядженням Президента України від 07.10.92 р. затверджено Положення про Міністерство внутрішніх справ України, розпорядженням Президента України від 30.12.97 р. затверджено Положення про Міністерство юстиції України.

Кабінет Міністрів України затвердив Положення про державну службу охорони при МВС України (Постанова КМ № 615 від 10 вересня 1993 р.). Цим Положенням Державна служба охорони при МВС України визначається як централізована система підрозділів, створених для охорони фізичних і юридичних осіб, державного, колективного, приватного майна, майна іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб, а також громадян. Кабінетом Міністрів України затверджена ціла низка Положень, постанов, інструкцій, правил, які регламентують різні сторони оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів і їх структурних підрозділів. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.92 р. затверджено Положення про дозвільну систему, яким визначено перелік об'єктів, на які поширюється дозвільна система та порядок виготовлення, придбання, перевезення, обліку і використання спеціально визначених предметів, матеріалів і речо-

вин, а також відкриття та функціонування окремих підприємств, майстерень і лабораторій з метою охорони інтересів держави та безпеки громадян. Цим положенням регламентуються питання обліку і контролю за збереженням і використанням зброї, вибухових і отруйних речовин, ядохімікатів, наркотиків і наркотичної сировини, незаконні операції щодо яких є об'єктом особливої уваги суб'єктів оперативно-розшукової діяльності.

Велике значення в правильному застосуванні законів правоохоронними органами в діяльності по боротьбі зі злочинністю мають керівні роз'яснення, які даються *Пленумом Верховного Суду*. Такі роз'яснення оформляються у вигляді постанов і містять, як правило, приписи з питань належного застосування законодавства, в тому числі і того, що регламентує організацію для всіх органів і посадових осіб, які застосовують закон, по якому дане роз'яснення.

Генеральний прокурор України видає накази, вказівки і приписи, обов'язкові для виконання всіма органами прокуратури. Так, наприклад, наказом Генерального прокурора України № 2 від 04.04.92 р. передбачена організація роботи по підбору, підготовці, розміщенню кадрів прокуратури та їх вихованню. Прокуратурою України спільно з МВС, СБУ і Держкомкордоном та Міністром розроблена інструкція про порядок зносин з закордонними правоохоронними органами, направлення до них службових звернень та виконання їх доручень; інша спільна інструкція передбачає взаємодію правоохоронних органів України при організації затримання та видачі іноземних громадян, які вчинили злочини за кордоном та передачі українським органам правопорядку тих, які вчинили злочини в Україні.

Компетенцію *МВС України* як центрального органу державної виконавчої влади визначено в Положенні про Міністерство внутрішніх справ України. Цим Положенням передбачено видання актів управління з питань діяльності органів внутрішніх справ, в тому числі і оперативно-розшукової діяльності. Зокрема, п. 7 Положення передбачає, що МВС у межах своїх повноважень видає накази, організує і контролює їх виконання.

Під нормативними актами відомства, здійснюючого оперативно-розшукову діяльність розуміються такі юридичні акти підза-

конного) адміністративного нормотворення у вигляді правових актів управління, якими деталізуються норми закону та регламентуються суспільні відносини, що виникають в оперативнорозшуковій діяльності.

У разі потреби МВС України видає разом з іншими центральними органами державної виконавчої влади спільні акти. Так, МВС разом зі Службою безпеки видало ряд спільних наказів про боротьбу з наркоманією, тероризмом, контрабандою і бандитизмом, разом з Державним комітетом по охороні кордонів – спільний наказ про боротьбу з незаконною міграцією.

У спільній інструкції МВС, СБУ, Держкомкордону, Держмитслужби, Міноборони та Мінюста України про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі із злочинністю, зареєстрованій в Міністерстві юстиції України 21 вересня 1994 року передбачається:

- взаємне інформування правоохоронними органами один одного про виявлені ними в процесі здійснення своїх функцій причини та умов, що сприяють злочинам та іншим правопорушенням, безпосередня боротьба з якими віднесена до компетенції іншого правоохоронного органу;

- погоджене визначення переліку інформації, оперативний облік якої та використання може сприяти своєчасному вжиттю заходів щодо запобігання злочинам, нормативне закріплення і порядок обліку такої інформації;

- забезпечення введення ступенів готовності у міськрайліноорганах;

- поміщення (звільнення) до ізоляторів тимчасового утримання, що не мають самостійних чергових частин, затриманих і взятих під варту осіб, забезпечення порядку їх конвоювання;

- виконання довідкової роботи при зверненні посадових осіб і громадян з питань роботи міськрайлінорганів та їх служб;

- контроль за станом охорони міськрайлінорганів та їх служб;

- забезпечення збереження службової документації, зброї, спеціальних засобів, засобів захисту, зв'язку, оперативної та криміналістичної техніки, іншого майна, закріпленого за черговою частиною;

- здійснення контролю за додержанням правил пожежної без-

пеки та санітарних правил в адміністративних будинках міських райлінорганів та прилеглий до них території.

Відповідно до цих завдань формуються обов'язки добових нарядів та чергових частин.

Накази, вказівки і інструкції Міністерства внутрішніх справ України містять приписи стосовно діяльності як центрального апарату, так і територіальних органів внутрішніх справ. Наказом МВС України № 469 від 02.09.94 р. оголошено структуру апарата МВС України, наказом МВС України №235 від 01.10.91 р. затверджено Положення про відділ по контролю за дізнанням в органах внутрішніх справ, наказом № 474 від 01.08.93 р. організована Державна служба по боротьбі з економічними злочинами, а наказом МВС України № 745 від 25.11.92 р. передбачені заходи по удосконаленню структури і організації діяльності підрозділів попереднього слідства і посилення їх взаємодії з оперативними підрозділами системи органів внутрішніх справ.

Детальне правове регулювання в органах МВС роботи оперативних підрозділів міліції є важливим засобом повного і правильного проведення в життя законів та підзаконних актів з питань боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку. Це забезпечує єдиний порядок і погодженість дій всіх підрозділів міліції, визначає конкретні шляхи подальшого вдосконалення роботи міліції із забезпечення правопорядку та безпеки громадян.

Рішення МВС у питаннях безпеки дорожнього руху, пожежної охорони, здійснення дозвільної системи та з інших визначених законодавством питань є обов'язковими для центральних і місцевих органів державної влади, а також підприємств, установ, організацій, всіх громадян.

3.4. Міжнародно-правове регулювання співробітництва правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю

Проблема злочинності в даний час набуває зростаючого глобального характеру. Злочинність практично у всіх країнах світу перетворюється у серйозну перешкоду на шляху їх соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, істотно зни-

жуючи рівень життя населення, що викликає для світової спільноти необхідність спільного пошуку оптимальних форм співробітництва у вирішенні цієї проблеми. На даний час правоохоронні органи зіткнулись з такими видами злочинів, як міжнародний тероризм, організована транснаціональна злочинність, торгівля людьми, незаконна міграція, наркобізнес, торгівля зброєю та іншими, що становлять небезпеку не тільки для окремих держав, але й для всього людства, і потребують спільних зусиль і повсякденного співробітництва правоохоронних органів.

Можна виділити два види правового регулювання діяльності правоохоронних органів у боротьбі з міжнародною злочинністю: *договірний-правовий (або конвенційний) механізм*, шляхом укладання спеціальних угод та *інституційний механізм* у рамках міжнародних організацій. Причому друга форма є якісно новою і більш високим щаблем у співробітництві держав, важливим доповненням до системи договірних зв'язків. Виникнення міжнародних правоохоронних органів і організацій є відгуком на потребу держав у постійних формах узгодження і координації спільних зусиль у визначеній галузі й у заданих межах. Між двома названими видами співробітництва існують постійна взаємодія і взаємозв'язок. З одного боку, міжнародні органи й організації створюються на основі відповідних міждержавних договорів, а з іншого боку – у рамках міжурядових організацій розробляються і приймаються нові, і змінюються або доповнюються існуючі угоди, а в ряді випадків створюються органи з контролю над їх виконанням.

Можна виділити такі *основні форми співробітництва* держав в оперативно-розшуковій діяльності:

- обмін оперативно-розшуковою, правовою та іншою інформацією;
- профілактика, розкриття та розслідування злочинів, стосовно яких укладені спеціальні угоди між державами;
- розшук і затримання злочинців на підставі договірних відносин або разових звернень однієї держави до іншої;
- видача злочинців іншій державі або міжнародному органу для кримінального переслідування;
- передача осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбуван-

ня покарання у державі, громадянами якої вони є або до країни, де вони постійно проживають;

– передача органам іншої держави нагляду за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками;

– захист прав і свобод громадян однієї держави при здійсненні правосуддя в іншій країні;

– спільне вивчення причин та інших проблем злочинності, а також обмін досвідом роботи поліцейських та Інших органів;

– підготовка кадрів, надання експертних послуг, постачання спеціальних науково-технічних засобів і надання матеріально-технічної допомоги іншим державам.

Міжнародне співробітництво в оперативно-розшуковій діяльності повинно здійснюватися при дотриманні державного суверенітету, національного законодавства, невтручання у внутрішні справи держав, інших основних принципів міжнародного права. У якості спеціальних аспектів співробітництва можна виділити невідворотність відповідальності за вчинені міжнародні кримінальні злочини; гуманізм по відношенню до потерпілих підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, захист державою прав своїх громадян за кордоном; спрямованість оперативно-розшукової діяльності при міжнародному співробітництві тільки на кримінальні злочини та осіб, їх вчинивших, і невтручання в політичну, релігійну чи іншу громадську діяльність.

Під правовою допомогою у кримінальних справах варто розуміти форму співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю, що виявляється у виконанні на підставі взаємно дозволених за національними законами і міжнародними угодами заходів по виявленню та розкриттю злочинів, їх розслідуванню і судовому розгляду, а також реалізації вироків та інших рішень.

Поняття «правова допомога» вживається у двохсторонніх і багатосторонніх договорах, що укладаються між державами з метою врегулювання цивільних і кримінально-правових відносин. Під міжнародною взаємодопомогою в оперативно-розшуковій діяльності слід розуміти відносини взаємного співробітництва між державами в галузі кримінального судочинства, що полягають у використанні на підставі міжнародних угод і національного зако-

нодавства визначених дій, необхідних для здійснення іноземною державою правосуддя в конкретній справі.

Міжнародне співробітництво в рішенні проблем, що стосуються прав і інтересів усіх держав і народів, є об'єктивною необхідністю. Правова допомога іноземним державам у кримінальних справах – це одна з форм міжнародного співробітництва. В даний час існує значна кількість міжнародних договорів про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах, які є основою правового співробітництва між державами.

Їх можна поділити на дві категорії:

1) Укладені СРСР; діють в Україні як такі, що зберегли свою юридичну чинність у порядку правонаступництва;

2) Підписані від імені суверенної, незалежної держави України.

Такий поділ виник за умов історичного розвитку законодавства України на сучасному етапі.

В умовах, коли міжнародне співробітництво правоохоронних органів України розвивається у різних напрямках, принципового значення набувають питання видачі злочинців. Україна не має спеціального закону про видачу злочинців і керується двосторонніми угодами або окремими домовленостями про передачу конкретних злочинців. Відносини в питаннях видачі злочинців ґрунтуються, як правило, на умовах взаємності і на підставі двосторонніх угод між державами. Проте існують декілька багатосторонніх конвенцій про видачу злочинців, серед них: Європейська конвенція про видачу злочинців 1975 р.; Гарвардський проект про видачу злочинців; Конвенція про застосування терміна давнини до військових злочинців і злочинів проти людства 1968 р.; Гаазька конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 р. та ін. Одним із перших таких договорів з міжнародного співробітництва був Ам'єнський договір 1802 р., який уклали Франція, Іспанія, Голландія та Великобританія у справах про фальшування грошей, банкрутство і вбивство. В них, як і в обопільних умовах, вказуються принципи «подвійної злочинності» або «подвійного зобов'язання», відповідно до яких особа підлягає видачі лише у випадку, коли скоєне нею діяння кваліфікується як злочин за законодавством тієї держави, що запитує і держави, яка

запитує. Крім цього, у кримінальних законах обох держав за злочин, що тягне за собою видачу злочинця, повинно бути передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на термін від одного року і більше.

Бездоговірна видача злочинців можлива за розсудом держави відповідно до її національного законодавства або на підставі принципу взаємності.

Видача осіб¹ – це особливий вид правової допомоги, що пов'язується, як правило, із взяттям під варту особи, що видається. Внаслідок цього вона порушує не тільки інтереси держави, але й суттєві інтереси окремих осіб. Цим обумовлена детальна регламентація, яка міститься в договорах, як підстав, так і процедури видачі. Договори зобов'язують державу, до якої звернена вимога, негайно вчинити заходи до взяття під варту особи, яку потрібно видати. Винятком є ті випадки, коли видача не може мати місця. Відповідно до ст.552 проекту Кримінально-процесуального кодексу України:

– у видачі відмовляється, якщо особа, якої стосується звернення про його видачу, є громадянином України або користується в Україні правом захисту;

У видачі може бути відмовлено, якщо:

– злочин був скоєний на території України або на водному і повітряному судні України;

– за законом держави, що звернулася з проханням про видачу, злочин карається позбавленням волі на термін до одного року, або більш м'яким покаранням, або особа засуджена до покарання, що не перевищує цього покарання;

– за законодавством України злочин підлягає переслідуванню у порядку приватного обвинувачення;

– держава, що звернулася з проханням про видачу, не забезпечує у цій сфері взаємності;

– у відношенні особи, яку вимагають видати, ведеться в Україні кримінальне розслідування, або воно велося і закінчено припинен-

¹ У міжнародному кримінальному праві вживається термін «екстрадиція» [фр. extradition < лат. ex. из, вне + traditio передача] – видача іншій державі особи, що порушила закони цієї держави.

ням справи або постановою вироку. У цих випадках звернення про видачу може бути відкладено до закінчення в Україні кримінального розслідування у справі цієї особи, або до відбування нею призначеного покарання, або звільнення від нього.

Аналіз тексту договорів дозволяє зробити висновок, що слідчосудові та оперативно-розшукові органи не повинні виносити власну постанову або визначення про арешт особи, яка підлягає видачі, а прийняте рішення про затримання і видачу не потребує санкції суду. Договори вказують, що у числі документів до вимоги про видачу, насамперед, додається оригінал або засвідчена копія постанови про арешт. Значення договорів у цій частині полягає в тому, що прийняте у встановленому порядку компетентним органом іноземної держави рішення про взяття під варту певної особи розглядається в Україні в якості законної підстави для прийняття саме такого запобіжного заходу відповідно цієї особи.

У той же час договори передбачають додаткові гарантії, як проти необґрунтованої видачі, так і проти необґрунтованого арешту за вимогою іноземної держави. Так, договори встановлюють, що у разі виникнення сумнівів чи дійсно скоєний цей злочин, що спричиняє видачу, або якщо вимога про видачу не містить усіх необхідних даних, то держава, до якої звернена вимога, може просити додаткові відомості, для чого встановлюється термін до двох місяців. Цей термін може бути продовжений, але за наявності серйозних підстав і тільки за клопотанням держави, яка висуває вимогу. Якщо у встановлений термін додаткові відомості подані не будуть, держава, до якої звернена вимога, може не брати або звільнити особу, взятую під варту.

З проголошенням незалежності України перед нею виникли питання про створення власної договірно-правової бази з різних питань міжнародного співробітництва, зокрема, в сфері кримінально-правових відносин. Першою (і складною) проблемою, яка виникла в зв'язку з цим перед Україною, було її ставлення до угод та договорів про взаємну правову допомогу колишнього СРСР. Так, Декларація про суверенітет України й Акт про проголошення незалежності України надали Україні статус незалежної держави, що самостійно визначає і здійснює свою внутрішню і зовнішню політи-

ку у всіх сферах життя, особливо в економічній, політичній, соціальній і правовій. Розвиток міжнародних зовнішньоекономічних, політичних, культурних, побутових відносин, курс на побудову в Україні відкритого демократичного суспільства, перехід народного господарства до ринкових відносин, державне сприяння діловим, культурним і особистим контактам обумовили постійне збільшення потоку іноземних громадян в Україну і громадян України в інші держави, що неминуче потягло за собою збільшення кількості ситуацій, що потребували правового регулювання.

В Декларації про державний суверенітет Україна заявила, що вона віддає перевагу загальнолюдським цінностям і пріоритету міжнародного права перед нормами національного законодавства. Цей принцип на законодавчому рівні наша держава закріпила в Конституції і визначила, що чинні міжнародні договори, на обов'язковість яких Верховна Рада України дала згоду, є частиною національного законодавства України. Відповідно до Закону України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10.12.1991 р., укладені Україною і ратифіковані належним чином міжнародні договори складають невід'ємну частину національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм законодавства України. У силу ст.7 Закону України «Про правонаступність України» від 12.09.1991 р. були підтверджені зобов'язання нашої держави міжнародними договорам, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України. Відповідно до цього закону Україна є правоприємницею прав і обов'язків міжнародних договорів Союзу РСР, що стосуються її території, відповідають її інтересам і не суперечать Конституції України.

Незважаючи на незмінність давніх договірних форм і головної мети договорів про взаємну допомогу, вони з проголошенням незалежності України отримали новий зміст, що враховує не тільки існуючі відносини між державами, але й тенденції в їх розвитку, що сприяє стабільності й ефективному застосуванню їх положень в нових умовах.

У сфері кримінально-правових відносин міжнародний договір є правовою основою не тільки міжнародного співробітництва, але і формою регулювання внутрішньодержавних кримінально-

правових, кримінально-процесуальних відносин і оперативно-розшукової діяльності, яка їх обслуговує. Особливо це стосується міжнародних актів про взаємодопомогу в кримінальних справах, застосування яких передбачено ст. 31 УПК України.

Таким чином, *правову основу* міжнародного співробітництва в оперативно-розшуковій діяльності складають:

- міжнародні, міждержавні договори (двосторонні і багатосторонні): пакти, конвенції, договори, угоди;
- міжурядові угоди з окремих питань, які стосуються взаємодії в боротьбі зі злочинністю;
- міжвідомчі договори (угоди);
- національне законодавство з питань надання міжнародної правової допомоги;
- неписані норми (звичай) міжнародного права (міжнародна ввічливість, взаємність і ін.).

Міжнародне співробітництво в питаннях боротьби зі злочинністю основною своєю метою ставить захист прав і свобод людини. Тому правовою основою в даній сфері діяльності будуть Загальна Декларація прав і свобод людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Європейські конвенції та інші міжнародні нормативні акти з питань захисту прав людини, охорони громадського порядку, миру і спокою.

Загальна декларація прав людини один з перших документів, прийнятий у рамках ООН з метою міжнародно-правового сприяння забезпеченню основних прав і свобод людини. Ряд положень Загальної декларації регламентує права осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності або визнаних винними у скоєні злочинів та відбувають покарання. Зокрема, ст. 3, 5, 7-12 і 14 Декларації містять положення, що стосуються прав заарештованих осіб, або тих, що знаходяться під вартою до судового розгляду. Права кожного мають бути захищеними від свавільного арешту і затримання; осуджуються і забороняються катування, жорстоке, нелюдське або принижуюче людську гідність поводження, свавільне втручання в особисте і сімейне життя, посягання на недоторканність житла і таємницю листування. У Декларації сформульовані принципи кримінального судочинства і кримінального

права: презумпція невинуватості і заборона застосовувати новий кримінальний закон до раніше скоєних діянь, якщо він погіршує положення особи, що притягується до кримінальної відповідальності.

Прямим розвитком ідей Загальної декларації є прийняття міжнародних пактів про права людини, схвалених Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1966 року, зокрема, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародного пакту про цивільні і політичні права.

Міжнародні пакти більш докладно і детально, ніж Загальна декларація, визначають міжнародні стандарти в цій області. Вони є відкритими договорами, що містять юридично обов'язкові положення для їхніх учасників, і встановлюють конкретні процедури з їх реалізації.

Всі договори, укладені Україною з іншими країнами про надання правової допомоги в кримінальних, цивільних і сімейних справах у розділах, які переважно називаються «Загальні положення», містять статті, які встановлюють, що договірні сторони надають одна одній правову допомогу шляхом виконання окремих процесуальних дій. Договори містять майже однаковий перелік цих дій: проведення експертизи, допит обвинувачених, свідків, експертів, опитування сторін та інших осіб, безпосередній судовий огляд, а також вручення документів, обмін інформацією про скоєні тяжкі злочини, якщо є підстави вважати, що вони можуть мати міжнародний характер.

Те, що цей перелік не є вичерпним, очевидно з тих розділів договорів, що регламентують порядок надання правової допомоги по кримінальних справах. Норми цих розділів передбачають вчинення інших, не передбачених у «загальних положеннях» дій з розслідування кримінальної справи і виконання вироку. Так, ст. 57 Договору між Україною і Литовською Республікою передбачає можливість арешту особи, яка підлягає видачі; ст. 62 говорить про транзитне перевезення через територію договірних держав осіб, виданих третьою державою; ст. 65 передбачає обов'язок взаємного повідомлення договірних сторін про результати карного переслідування виданих ними осіб; ст. 61 регламентує порядок видачі особи.

До міжнародно-правових актів, які регламентують питання надання правової допомоги при розслідуванні злочинів, належить Мінська конвенція про правову допомогу і правові відносини по цивільним, сімейним і кримінальним справам, укладена між країнам членами СНД 22.01.93р. в Мінську. У перших статтях цієї конвенції проголошується, що громадяни однієї договірної сторони користуються на території іншої договірної сторони стосовно своїх особистих і майнових прав таким же правовим захистом, як і громадяни іншої договірної сторони. Зокрема, вони мають право вільно і безперешкодно звертатися до суду, прокуратури, правоохоронних органів, нотаріальних органів, в установи та в інші заклади договірної сторони, до компетенції яких належать цивільні, сімейні та кримінальні справи, можуть виступати в них, порушувати клопотання, пред'являти позови і здійснювати інші процесуальні дії на тих же умовах, що і громадяни іншої сторони. При виконанні доручень про надання правової допомоги заклад, який запитує, застосовує законодавство своєї держави. Однак, на прохання установи, яка запитує, можуть застосуватись процесуальні норми договірної сторони установи, від якої виходить доручення, якщо вони не суперечать законодавству держави в якій воно виконується.

Договори передбачають і такий вид допомоги, як вручення документів. Громадянам України, що перебувають за кордоном, судові та інші процесуальні документи відповідно до договорів можуть бути вручені через дипломатичні представництва і консульські установи. Їх посадові особи виконують доручення українських правоохоронних органів про проведення процесуальних дій щодо громадян України; якщо це не заборонено законами держави перебування. Зазначені доручення здійснюються з дотриманням кримінально-процесуального законодавства України.

Інший спосіб передбачає, що установа, яка запитує, здійснює їх доручення правоохоронному органу іншої держави для виконання, якщо документ складений на відповідній мові, або забезпечений завіреним перекладом. Якщо документ, що надійшов з-за кордону, не може бути вручений по зазначеній в дорученні адресі, то відповідний правоохоронний орган, якому доручено вручити документ, зобов'язаний встановити адресу особи, якій направле-

но документ. Якщо цю адресу встановити неможливо, то документ, що підлягає врученню, має бути повернений у Генеральну прокуратуру України із вказівкою того, що було зроблено для встановлення і розшуку адресата.

В Україні документ, який надійшов від іноземної держави, вручається під розписку, яку дає особа, що одержала документ. У розписці обов'язково вказується час і місце його вручення. Через Генеральну прокуратуру України дана розписка направляється у відповідний заклад іноземної держави, що направила документ для вручення. Документи, що надійшли з-за кордону, на території України можуть вручатися за правилами держави, з якої надійшло доручення при дотриманні двох умов: 1) при наявності прохання про це від відповідного органу іноземної держави; 2) за умови, що ці правила не суперечать законодавству України.

У міжнародному співробітництві оперативно-розшукові органи України дотримуються основних міжнародних правових документів, які регламентують захист прав та свобод людини, визначають світові підходи у боротьбі зі злочинністю і встановлюють узвичаєні правила поведінки стосовно осіб, що розшукуються, відбувають покарання за вироком суду, затриманих під час слідства або утримуються під вартою.

Такими міжнародно-правовими документами є:

– Загальна декларація прав людини, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.;

– Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р. та підписаний Україною від 19.10.1973 р.; який набрав сили 23.03.1976 р.;

– Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки або покарання, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1984 р., підписана Україною 26.01.1987 р., набрала сили 26.06.1987 р.;

– Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими, прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 31.07.1957 р.;

– Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з ув'язненими (Токійські правила), прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 14.12.1990 р.;

– Міжнародні акти, спрямовані на запобігання організованої злочинності і боротьбу з нею;

– Головні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами для підтримки правопорядку, прийняті резолюцією на VIII Конгресі ООН про запобігання злочинності й поведження з правопорушниками від 7.09.1990 р.;

– Типова угода про взаємну допомогу в сфері кримінального правосуддя і Типова угода про видачу, прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 14.12.1990 р.

Україна приєдналася і ратифікувала практично всі міжнародно-правові конвенції, присвячені боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом та іншими злочинами проти життя людей.

У вересні 1995 року Верховна Рада України прийняла постанову про приєднання України до Європейської конвенції 1995 року про взаємну допомогу в кримінальних справах, Європейської конвенції 1993 року про передачу засуджених осіб, Європейської конвенції 1957 року про видачу правопорушників. У жовтні 1995 року вищим законодавчим органом України прийнята Постанова про приєднання України до Європейської конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію прибутків, отриманих злочинним шляхом. Укладені міжнародні договори України про взаємну допомогу по кримінальних справах, офіційне видання яких є обов'язковим, після ратифікації набувають значення внутрішньодержавного закону і безпосередньо застосовуються суб'єктами національного права України.

Правове регулювання оперативно-розшукової діяльності у сфері міжнародного співробітництва є різноаспектним і здійснюється на підставі вказаних міжнародних актів і конвенцій, законів та інших нормативних актів України, міжнародних договорів, угод і протоколів та спеціальних міжвідомчих угод і протоколів. Ці документи різні за обсягом і масштабом, напрямкам і метою. Головними задачами при цьому визнаються:

– боротьба зі злочинами проти життя, здоров'я, свободи і гідності, особистості і власності;

– боротьба з бандитизмом, тероризмом і міжнародною злочинністю;

- боротьба з незаконним обігом зброї, боєприпасів, вибухівки, отруйних речовин і радіоактивних матеріалів;
- боротьба з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин;
- боротьба з виготовленням і збутом фальшивих документів, грошей і цінних паперів;
- боротьба зі злочинами в сфері економіки;
- боротьба з незаконною міграцією;
- боротьба з контрабандою, а також злочинами, об'єктом яких є культурні й історичні цінності;
- розшук злочинців, безвісно зниклих, державних боржників;
- встановлення осіб невідомих, хворих і дітей, невпізнаних трупів;
- боротьба зі злочинами на автомобільному, повітряному, залізничному, водному транспорті при міжнародних перевезеннях.

Після 1992 року правоохоронні відомства, і в першу чергу, МВС України, почали «стихійно» оформляти у вигляді угод свої спільні дії з відповідними органами, спочатку країн СНД, а потім і інших держав.

Уряд і Міністерство внутрішніх справ України за його дорученням протягом 1992-2000 рр. підписали ряд двосторонніх протоколів, заяв, інших документів про співробітництво з питань боротьби зі злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, забезпечення громадського порядку. Серед них: угода про співробітництво між МВС України і МВС Угорської республіки (12.02.1992 р.); договір про співробітництво між МВС України і МВС Литовської республіки (30.05.1992 р.); угода про співробітництво між МВС України і МВС Латвійської республіки по боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин (21.10.1992 р.); договір про співробітництво між урядом Республіки Хорватія й урядом України по боротьбі з тероризмом, контрабандою, зловживанням наркотичних засобів, організованою й іншою злочинністю (26.10.1993 р.); угода про співробітництво у сфері запобігання скоєнню злочинів і в правоохоронній діяльності між урядом України й урядом держави Ізраїль (16.06.1994 р.) та ін.

На урядовому рівні укладені і ратифіковані Верховної Радою

України договори про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах із Китайською Народною Республікою (1992 р.), із Литовською Республікою (1993 р.), з Республікою Польща (1993р.), із Республікою Молдова (1993 р.), з Естонською Республікою (1995 р.), з Грузією (1995 р.), з Латвійською Республікою (1995 р.), пізніше підписанні і ратифіковані подібні договори з Румунією, Болгарією, Монголією, В'єтнамом, США та рядом інших країн.

Розвиток міжнародного життя, внутрішні процеси в окремих країнах, виникнення нових незалежних держав на місці колишніх СРСР, Чехословацької Соціалістичної республіки, Соціалістичної Федеративної республіки Югославії і подальший розвиток співробітництва з конкретних питань в умовах незалежності обумовили укладення нових міжнародних договорів між урядами України й окремих держав, а також між МВС України і МВС іноземних країн. Деякі з таких угод є багатосторонніми, інші – двохсторонніми, значна частина домовленостей оформлена протоколами. Нині діють такі міжнародні договірні документи, підписані МВС України і МВС країн-членів СНД:

- Про взаємодію МВС незалежних держав у сфері боротьби зі злочинністю (Алма-Ата, 1992);
- Про взаємовідносини МВС у сфері обміну оперативнорозшуковою інформацією (Чолпон-Ата, 1992);
- Про співробітництво МВС в області забезпечення матеріально-технічними засобами і виготовлення спеціальної техніки (Чолпон-Ата, 1992);
- Про співробітництво МВС по боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин (Київ, 1992);
- Про співробітництво МВС з техніко-криміналістичного забезпечення оперативно-службової діяльності (Єреван, 1993);
- Про співробітництво МВС у сфері боротьби з організованою злочинністю (Ашхабад, 1994);
- Про порядок передачі та транзитне перевезення осіб, що утримуються під вартою (Ашхабад, 1994);
- Про співробітництво в боротьбі з організованою злочинністю (Харків, 2001).

До недоліків цих багатосторонніх міжвідомчих угод варто віднести відсутність у них надійних гарантій і механізмів реалізації закріплених положень. Умови співробітництва не підкріплені відповідальністю за ухилення від нього. Це створює умови для невиконання правоохоронними органами окремих країн взятих на себе зобов'язань. Крім того необхідно, щоб вони мали положення, спрямовані на гармонізацію законодавства.

Рішенням Ради міністрів внутрішніх справ держав учасників СНД від 17 лютого 1995 року була схвалена «Типова угода про співробітництво ОВД прикордонних районів». У ст. 3 Угоди передбачений обмін оперативно-розшуковою, криміналістичною й іншою інформацією як на підставі запитів, так і без них, якщо є підстави вважати, що це становить інтерес для ОВС. В результаті, наприклад, склалось тісне співробітництво між правоохоронними органами Харківської і Білгородської, Сумської і Курської, Донецької, Луганської і Ростовської областей. Воно складається із спільного проведення процесуальних дій, обміну оперативною інформацією у випадках, що не терплять зволікання, виконання доручень, про надання правової допомоги у кримінальних справах до їх надходження з генеральних прокуратур та ін.

Слід зазначити, що докази, отримані в рамках наведених угод, суди приймають без заперечень. Ці приклади свідчать про те, що ОВС прикордонних районів можуть бути наділені більшою самостійністю в питаннях співробітництва при розслідуванні злочинів. Угоди такого роду, звичайно, дозволяють вести боротьбу зі злочинністю на якісно новому рівні, але в повному обсязі не дозволяють вирішити всі проблеми, тому що коло питань, які потребують врегулювання, достатньо широке і виходить за рамки компетенції окремих областей і навіть керівників правоохоронних органів держав.

Правові основи міжнародного співробітництва Міністерства внутрішніх справ України та його органів на місцях витікають з Конституції України, Декларації про суверенітет України, Акта про проголошення незалежності України, Закону України «Про міліцію», Положення про Міністерство внутрішніх справ України.

Закон України «Про міліцію» (ст.8) і Положення про Міністер-

ство внутрішніх справ України дозволяють МВС України вступати в міжнародні відносини з питань боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку і захисту прав і свобод громадян відповідно до угод, укладених з цього приводу і затверджених Кабінетом Міністрів України.

Цікавим є прийнятий на сьомому пленарному засіданні парламентської асамблеї держав-учасників СНД в 1998 р. рекомендаційний документ – Модельний кримінально-процесуальний кодекс держав-учасниць СНД. Не виключено, що згодом цей документ може у визначеній мірі вплинути на уніфікацію внутрішньодержавного законодавства країн СНД. В цілому положення цього документу не суперечать Мінській конвенції, які виконує Україна про правову допомогу. Слід мати на увазі, що Україна ратифікувала ряд європейських конвенцій, у тому числі Європейську конвенцію про видачу і Європейську конвенцію про взаємну правову допомогу у кримінальних справах, що вимагає узгодження з цими правовими актами інших, які розробляються.

У проблемі залучення якоїсь держави, у тому числі й України, до міжнародного співробітництва, що стосується захисту людини і її інтересів, завжди варто розрізняти якісний і кількісний аспекти. Щоб досягти результатів в боротьбі з протиправними діями, неприпустимо віддавати перевагу кількісному аспекту, тобто приєднуватися до більшості багатосторонніх угод і укладати двосторонні угоди з максимально можливою кількістю інших держав. Головне полягає не в кількості укладених угод, а в тому, щоб кожне положення було урегульоване на національному рівні і виконано. Україна забезпечує не просто міжнародне, а цивілізоване міжнародне співробітництво, особливістю якого є не тільки високий рівень відповідальності кадрів правоохоронних органів, й високий рівень загальної правової культури. Будучи цивілізованою державою, Україна поширила на своїй території дію системи найважливіших міжнародно-правових актів, що гарантують ефективне співробітництво в сфері боротьби зі злочинністю.

Головна мета такого кроку – забезпечити поряд із зберіганням власної національної юрисдикції можливість кримінального переслідування осіб незалежно від їх місцезнаходження. Це можли-

во тільки в тих випадках, коли ефективність і злагодженість співробітництва правоохоронних органів будуть вище темпів інтеграції транснаціональної злочинності. При цьому важливим показником ефективності взаємодії є не тільки кількість наявних міжнародних актів, але й їх спроможність обумовити нормативно всі реально виникаючі правовідносини, в тому числі й у сфері оперативно-розшукової діяльності.

Міжнародне співробітництво в сфері боротьби зі злочинністю в значній мірі залежить від обміну інформацією з правоохоронними органами іноземних держав, її накопичення та використання при здійсненні оперативно-розшукової діяльності ОВС України, що знайшло своє відображення в Програмі інформатизації органів внутрішніх справ України на 2000-2005 роки.

Особливого значення набуває накопичення, обмін оперативною інформацією та координація зусиль по боротьбі з транснаціональними злочинами. Слід зазначити, що саме для таких випадків, коли злочинні дії, угоди або схеми порушують закони більш, чим однієї країни, кримінологи ввели термін «транснаціональна злочинність». Організація Об'єднаних Націй, розділила всі транснаціональні злочини на 17 груп, у тому числі: «відмивання» грошей, тероризм, незаконна торгівля зброєю, комп'ютерна злочинність, незаконна торгівля наркотиками, контрабанда, нелегальна міграція, торгівля людьми, торгівля людськими органами та інші.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 р. № 220 «Про Національне центральне бюро Інтерполу» взаємодія правоохоронних органів України з компетентними органами зарубіжних держав щодо рішення питань боротьби зі злочинами, що мають транснаціональний характер, здійснюється тільки через Національне центральне бюро Інтерполу. Міністерство внутрішніх справ України виступає як Національне центральне бюро Інтерполу. Варто зауважити, що ефективність виконання завдань-функцій Укрбюро Інтерполу в значній мірі залежить від інформаційної підтримки – інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності всіх правоохоронних органів України та інших держав, а, отже, від державної інформаційної політики, що проводиться як в усьому світі, так і в Україні.

На цей час вже налагоджена взаємодія між ОВС України та правоохоронними органами інших держав. В системі інформаційного забезпечення органів внутрішніх справ України функціонують інформаційні підсистеми «Розшук», «Пізнання», «Угон», «Арсенал», «ОАЗИС», «Антикваріат», міжвідомчий банк даних «Наркобізнес», багатопільовий інтегрований банк даних Головного Управління по боротьбі з організованою злочинністю, банк даних кримінальної статистики, які сприяють ефективності оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України та інших країн. Варто зауважити, що правове використання перерахованих підсистем і розробка нових на міждержавному рівні дозволить досягти помітних зрушень у рішенні проблем транснаціональної злочинності і захисту прав і свобод людини.

У березні 1999 року на зустрічі представників постійних місій держав членів ООН у Відні обговорювалося питання про здійснення трьох нових глобальних програм, спрямованих на протидію росту міжнародної злочинної діяльності: корупції, торгівлі людьми і на боротьбу з організованими групами, які нині реалізуються в Україні. МВС України, інші правоохоронні органи держави розробили відповідні організаційно-правові механізми щодо використання в оперативно-розшуковій діяльності можливостей мережі Internet. Указ Президента України від 5 серпня 2000 р. «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі «Интернет» та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» став першим нормативним актом України, що присвячений глобальній мережі Інтернет.

Правоохоронні органи забезпечують виконання цього Указу відповідними підзаконними актами та організаційно-технічними і оперативними заходами.

Конституція України встановлює, що збирання, збереження, використання і поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди не припускається. У той же час, в інтересах боротьби зі злочинністю і безпеки держави можуть бути проведені на законній підставі оперативно-розшукові заходи у відношенні окремих осіб, що передбачають збирання, збереження і використання інформації про їх приватне життя без їх згоди. Таке збирання ін-

формації про особу може бути як на території України, так і за її межами. Якраз в таких випадках і потрібне міжнародне співробітництво.

Безумовно, що перелік засад і випадків такого використання має бути вичерпним і відповідати закону.

ПРИНЦИПИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Загально-правові принципи оперативно-розшукової діяльності

Ст. 4 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає, що оперативно-розшукова діяльність ґрунтується *на принципах законності, дотримання прав і свобод людини, взаємодії з органами управління і населення.*

Ці принципи є загальноправовими, вони витікають із основного закону – Конституції України, тому їх називають ще конституційними. Головним серед них є принцип *законності*, який полягає в тому, що посадові особи органів внутрішніх справ, які займаються оперативно-розшуковою діяльністю, а також особи, які сприяють її здійсненню, або контролюють і наглядають за нею, зобов'язані виконувати вимоги законодавства у точній відповідності до їх змісту. Законність при здійсненні оперативно-розшукової діяльності означає, що посадові особи оперативних підрозділів керуються в своїй діяльності нормами оперативно-розшукового законодавства і інших правових актів, які складають правову основу ОРД.

Будучи принципом і методом суспільних відносин, режимом соціального життя, законність являється основою діяльності держави і всіх її органів. Вона є складовою частиною механізму регулювання суспільних відносин, представляє собою обов'язкову умову правопорядку, державної і громадської дисципліни, важливий елемент демократії і культури. Принцип законності вимагає від органів внутрішніх справ повного забезпечення гарантій прав і свобод людини, консолідації, гуманізму, міжнаціональної згоди, рівності всіх перед Законом.

Проблема забезпечення законності полягає у двох площинах: по-перше: сама професійна діяльність органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність по попередженню, розкриттю і ро-

зслідуванню злочинів направлена на забезпечення суворого і неухильного дотримання, виконання громадянами, посадовими особами, організаціями і установами норм права, охороняючих суспільство від злочинних посягань, що представляє собою головну ціль їх функціонування;

по-друге: забезпечення законності в діяльності самих правоохоронних органів внутрішніх справ, що фактично є засобом досягнення цілей їх функціонування.

Без дотримання законності діяльність правоохоронних органів буде незаконною, недійсною, її результати не будуть визнаватись ні суспільством, ні державою. Окремі вчені на підставі цього розподілу говорять про «законність зовнішню» і «законність внутрішню» в діяльності правоохоронних органів. Такий поділ забезпечення законності є умовним, хоч, певне, його можна використовувати при деталізації заходів по забезпеченню законності в різних сферах діяльності органів, забезпечуючих оперативно-розшукову діяльність.

Слід розрізняти поняття *законності* і *дотримання службової дисципліни*, що має і теоретичне і практичне значення. Порушення законності мають місце там і тоді, коли порушуються (не дотримуються) норми законодавчих актів. Наприклад, затримання громадянина з порушенням норм кримінально-процесуального законодавства – це порушення законності, а запізнення працівника на роботу без поважних причин буде порушенням службової дисципліни, оскільки внутрішній розпорядок роботи відділу міліції регламентується відомчими нормативними актами. Стан законності і дисципліни тісно між собою пов'язані.

Для організації практичної діяльності оперативного підрозділу важливо класифікувати порушення законності, розробити об'єктивні критерії оцінки стану законності в конкретному органі, здійснюючому оперативно-розшукову діяльність. Висока відповідальність енергійних працівників за виконання обов'язків, колективна та особиста дисциплінованість, діяльність в межах закону дозволили в кризовий період 90-х років органам МВС, чи не єдиній організованій силі в державі, незалежно від усіх потрясінь, вирішувати завдання по охороні громадського порядку і боротьбі

зі злочинністю протягом тривалого часу.

В системі правоохоронних органів України відбуваються серйозні зміни, удосконалюється їх структура і оновлюється правова база, покращується система підготовки кадрів, зміцнюється матеріально-технічна база, корегується стратегія і тактика боротьби зі злочинністю. Суспільство і державу хвилює не тільки результат діяльності правоохоронних органів, а і те, як цей результат досягається. Вимоги боротися за дотримання правопорядку законними методами і засобами залишаються особливо актуальними, коли в Україні будуються правова держава і громадянське суспільство.

Ст. 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Принцип законності в оперативно-розшуковій діяльності означає належне застосування оперативно-процесуальних норм, зокрема, проведення оперативно-розшукових заходів у відповідності з підставами і з дотриманням відповідних умов, встановлених чинним законодавством.

Законність оперативно-розшукової діяльності передбачає оформлення всього її проведення відповідними документами. Оперативні підрозділи отримують інформацію, що має ймовірний характер і потребує перевірки та документального закріплення. В ході оперативно-розшукових заходів така інформація перевіряється і вона має бути спрямована на законні цілі, а саме:

- пошук і фіксацію даних, необхідних для встановлення конкретних осіб і їх, причетності до протиправної діяльності;
- пошук і фіксацію фактичних даних, необхідних для розкриття і розслідування злочинів;
- виявлення обставин вчинення злочинів і різних протиправних діянь та іншої інформації про оперативну обстановку на території і об'єктах оперативного обслуговування;
- оперативно-розшукове супроводження попереднього слідства по конкретним справам;

- оперативно-розшукове провадження по справах оперативно-го обліку, заведеного по фактам таємних і з елементами маскування злочинів;

- виконання доручень слідчого, вказівок прокурора або рішень суду по кримінальним справам, які знаходяться в їх провадженні;

- виявлення осіб, які ухиляються від слідства і суду і відбування покарання та оголошених в розшук;

- розшук безвісно зниклих громадян;

- захист учасників кримінального судочинства від протиправних посягань;

- оперативно-розшукове забезпечення виконання завдань, отриманих із інших правоохоронних органів, які мають право здійснення оперативно-розшукової діяльності;

- розкриття злочинів міжнародного характеру, в тому числі в рамках співробітництва з Інтерполом та у відповідності з угодами України з іншими державами про правову допомогу у кримінальних справах;

- забезпечення відшкодування збитків, нанесених злочином;

- забезпечення охорони державного кордону України, боротьби з нелегальною міграцією;

- забезпечення перевірки конкретних осіб, якщо розглядається питання про їх відповідність роботі на важливих державних посадах, на режимних об'єктах, доступу до державної таємниці чи іншим охороняємим законом таємницям.

Як бачимо, принцип законності в оперативно-розшуковій діяльності справ полягає в:

- забезпеченні законності при перевірці осіб та фактів, що становлять оперативний інтерес;

- забезпеченні законності при проведенні оперативно-розшукових заходів відносно осіб, підозрюваних у здійсненні злочину;

- забезпеченні законності при попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів;

- дотриманні і виконанні вимог закону самими оперативними працівниками при здійсненні ними оперативно-розшукової діяльності.

Принцип законності безпосередньо пов'язаний з конституційни-

ми принципами *дотримання прав і свобод людини і громадянина*.

Ст. 21 Конституції України проголошує, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах. Права і свободи людини є недоторканими та непорушними. Кожний громадянин України може користуватись на рівних підставах з іншими громадянами усім обсягом конституційних прав і свобод без ущемлення та утиску з боку держави або інших осіб за будь-якими мотивами. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки як і громадяни України – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (ст. 26 Конституції України).

Конституційні права і свободи людини і громадянина гарантуються і не можуть бути скасовані, вони можуть бути тільки тимчасово обмежені на підставі закону. А такі права як право на життя, право кожного захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань, право на повагу до його гідності, на особисту недоторканність, право безпосередньо звертатися до державних органів, місцевого самоврядування, посадових осіб, рівність чоловіка і жінки у своїх правах та обов'язках, право знати свої права і обов'язки, право на здорове навколишнє середовище є *природними* і вони надаються людині від народження і не можуть бути обмежені.

Конституційні права і свободи людини і громадянина захищаються правосуддям. Законодавством передбачено і гарантовано право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування і службових осіб. Кожна особа, крім судового захисту на національному і міжнародному рівнях, має можливість захищати свої права і свободи від порушень і протиправних діянь також іншими засобами, зокрема зверненнями до громадськості безпосередньо та через засоби масової інформації.

Законність дотримання прав і свобод людини і громадянина, як принцип оперативно-розшукової діяльності, викликає необхідність виконання правового режиму отримання, перевірки і використання оперативно-розшукової інформації. Згідно цього осно-

вопологаючого принципу оперативно-розшукової діяльності, працівники оперативних підрозділів, здійснюючих оперативно-розшукові заходи, мають дотримуватись принципів, викладених перш за все у відкритих законодавчих і інших правових актах відносно різних процедур отримання, перевірки, обробки та використання оперативно-розшукової інформації для виконання поставлених перед ними завдань. Під час здійснення оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав і свобод мають винятковий і тимчасовий характер і можуть застосовуватись лише з санкції суду щодо особи, в діях якої є ознаки злочину, та у випадках, передбачених законодавством України.

Законом встановлено, що у випадках порушення прав і свобод людини або юридичних осіб, а також у разі, якщо причетність до правопорушення особи, щодо якої здійснювались оперативно-розшукові заходи, не підтвердилась, Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Прикордонні війська України, Управління охорони вищих посадових осіб, Державна податкова адміністрація України, Державний департамент України з питань виконання покарань *зобов'язані поновити порушені права і відшкодувати матеріальні та моральні збитки*. Одержані внаслідок оперативно-розшукової діяльності відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини, якщо вони не містять інформації про вчинення заборонених законом дій, зберігання не підлягають і повинні бути знищені. Громадяни України та інші особи мають право у встановленому законом порядку одержати від органів, на які покладено здійснення оперативно-розшукової діяльності, письмове пояснення з приводу обмеження їх прав і свобод та оскаржити ці дії.

Гарантом дотримання законності в оперативно-розшуковій діяльності виступають *прокурорський нагляд, судовий контроль та відомчий контроль*.

Законність в оперативно-розшуковій діяльності також забезпечується і дотримується принципом *взаємодії* оперативних підрозділів з органами управління і населенням.

Підзвітність і підконтрольність вищим органам державної вла-

ди і управління, взаємодія з ними і населенням передбачають здійснення оперативно-розшукової діяльності під контролем Глави держави, Верховної Ради України, Уряду в межах їх повноважень, визначених Конституцією України і законами та звітність і відкритість в своїй діяльності оперативних підрозділів перед місцевими органами влади і населенням. Принцип взаємодії з органами влади та управління витікає із компетенції, якою, наділені законодавчі, виконавчі та судові гілки влади та їх органи управління, Конституцією України. Кожна з них має досить широкі повноваження по забезпеченню законності, контролю за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, окремих посадових осіб по дотриманню прав і свобод людини, зокрема, в правоохоронній діяльності, складовою частиною якої є оперативно-розшукова діяльність.

Конституція України віднесла до компетенції *Верховної Ради України*:

- затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням державного бюджету України, в т.ч. бюджетів відомств, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність із визначенням коштів на забезпечення безпосередньо оперативних підрозділів;

- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, в т.ч. правоохоронної політики держави, забезпечення законності, прав і свобод людини;

- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, охорони правопорядку, боротьби із злочинністю, усунення причин і умов її породжуючих;

- затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

- питання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора, висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

- обрання суддів;

– створення тимчасових слідчих комісій для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес.

Конституція України до компетенції Верховної Ради віднесла визначення виключно Законами:

– прав і свобод людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основних обов'язків громадянина;

– організацію і діяльність органів виконавчої влади, основ державної служби, організацію державної статистики і інформатики;

– судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організації і діяльності прокуратури, дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань, основ організації та діяльності адвокатури;

– основ національної безпеки, організації Збройних Сил і забезпечення громадського порядку;

– правовий режим державного кордону;

– правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;

– засад цивільно-правової відповідальності, діянь які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями та відповідальності за них;

– військових звань та інших спеціальних звань, в т.ч. і для працівників оперативних підрозділів.

Згідно Конституції України *Президент України*:

– забезпечує державну незалежність, національну безпеку і оборону держави;

– звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, в яких поряд із проблемами соціального, економічного і політичного розвитку України розглядаються і питання боротьби зі злочинністю і охорони громадського порядку;

– призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади;

– утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

- призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- очолює Раду Національної безпеки і оборони України, яка координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони;
- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- утворює суди у визначеному законом порядку;
- присвоює вищі військові звання та інші спеціальні звання і чини;
- нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- здійснює помилування.

Кабінет Міністрів України за Конституцією України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України:

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України;
- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і Національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю;
- спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України в межах компетенції видає постанови і розпорядження, в тому числі і по питанням боротьби із злочинністю, які є обов'язковими до виконання.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території за-

безпечують законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадянина. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, в тому числі і правовідносини, що виникають у сфері оперативно-розшукової діяльності.

Порядок взаємодії оперативних підрозділів з органами влади та управління визначається законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», законами України «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», Кримінально-процесуальним кодексом України та рядом інших законів і відомих нормативних актів органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Органи державної влади і управління, їх службові особи в межах своєї компетенції, визначеної Конституцією України та іншими законами, зобов'язані сприяти правоохоронній діяльності. Об'єктами правоохоронної діяльності являються трудові колективи, громадяни і громадські об'єднання, які самостійно чи разом з працівниками міліції в межах своєї компетенції охороняють громадський порядок, борються зі злочинністю, а саме, постійні комісії місцевого самоврядування, товариські суди, комісії з питань профілактики, групи самоохорони в населених пунктах і мікрорайонах, позаштатні працівники органів внутрішніх справ, об'єднання громадян по охороні громадського порядку і державного кордону та інші. Органи, в компетенцію яких входить здійснення оперативно-розшукової діяльності, мають право отримання безкоштовно від державних органів і безкоштовно або за винагороду від громадян інформації, що становить оперативний інтерес, крім того, громадяни згідно ст. 6 Закону України «Про міліцію» зобов'язані сприяти органам міліції в охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю.

Останнім часом зв'язки правоохоронних органів, зокрема, органів внутрішніх справ з населенням зміцнилися, кожний рік колегія МВС України затверджує спеціальну програму «Міліція і народ – партнери», публічно звітує про результати оперативно-службової діяльності перед українським народом.

4.2. Галузеві принципи оперативно-розшукової діяльності

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» та інші

закони, що регламентують цей вид правоохоронної діяльності, крім принципів, вказаних в ст. 4 Закону про ОРД, вказують і на інші принципи, тобто на ті керівні основні положення, розроблені теорією та прийняті практикою і закріплені в оперативно-розшуковому законодавстві та відомчих нормативних актах. Такі принципи притаманні саме такій галузі правоохоронної діяльності, як оперативно-розшукова, і тому їх називають ще *галузевими*. Такими принципами є *поєднання гласних і негласних заходів, добровільність, конфіденційність, конспірація, наступальність, цілеспрямованість, об'єктивність і повнота, доцільність, соціальна захищеність конфідентів*.

В ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» вказано, що оперативно-розшукова діяльність – це система *гласних і негласних* пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

Порядок отримання даних в процесі оперативно-розшукової діяльності та її характер не дозволяє вважати їх достовірними з моменту отримання, чи піддати розголосу, оскільки це може привести до розшифровки джерел інформації. В ряді випадків оперативно-розшукову інформацію необхідно законно легалізувати, тобто із таємної негласної, зробити її гласною, відкритою для використання в кримінальному судочинстві. Попередній, підготовчий, пошуковий характер оперативно-розшукової діяльності обмежується межами її гласності. Гласність проявляється у доступності, відкритості інформації, можливості її використання у відповідності з нормами кримінально-процесуального законодавства.

Поєднання гласних і негласних заходів полягає в поінформованості громадян про мету, завдання та принципи роботи оперативно-розшукових підрозділів, права і обов'язки цих підрозділів з одного боку і громадян, посадових осіб, державних органів і громадських організацій – з іншого, про межі законного втручання оперативно-розшукових підрозділів в сферу суспільних відносин, що охороняються правом, та про здійснення діяльності правоохоронних органів тільки в межах установленої для них компетенції.

Принцип поєднання гласних і негласних заходів проявляється в

практичній діяльності оперативного працівника постійно. Він може отримати інформацію негласно про ознаки злочину, наприклад, про знаходження в певному місці викраденого майна, а перевірити її відкрито, гласно, шляхом проведення обшуку з метою вилучення матеріальних доказів, оперативний працівник може отримати інформацію по справі гласно, а перевіряти її негласно. Так, отримавши офіційну інформацію про очікувану появу розшукуваного злочинця по вказаній адресі, оперативний працівник може здійснювати для перевірки негласне спостереження, з метою фіксації появи злочинця і затримання його гласно, офіційно. Вибір форм поєднання гласних і негласних методів залежить від конкретних обставин, визначається, як самим оперативним працівником самостійно, так і за вказівкою його керівників, прокурора, у взаємодії з слідчим чи іншим оперативно-розшуковим підрозділом. Але при всіх формах поєднання гласних і негласних заходів в оперативно-розшуковій діяльності має бути обов'язково дотримана одна головна умова – це їх законність, без дотримання якої всі результати таких заходів будуть визначені недійсними, незаконними.

При здійсненні оперативно-розшукової діяльності до співробітництва на постійній чи тимчасовій основі можуть залучатись окремі особи за *добровільної згоди*. Таке співробітництво може бути гласним або негласним, але воно не може бути примусовим.

Форми такого співробітництва можуть бути різними. Вони можуть бути у вигляді безпосередніх контактів, письмовими, усними, за допомогою технічних засобів, за мотивами – громадського обов'язку, особистої моральної чи матеріальної зацікавленості, відкритими чи з елементами маскування істинних цілей співробітництва, але в будь-якому випадку таке співробітництво можливе за умови обопільної згоди оперативного працівника і особи. Закон не допускає при встановленні співробітництва використання фізичного, психологічного чи морального примусу. У цьому випадках конфіденційне співробітництво здійснюється на засадах добровільності.

Принцип *конфіденційності* в оперативно-розшуковій діяльності полягає в нерозголосі, у таємничих, довірчих стосунках оперативного працівника і особи, яка добровільно погодилась на негла-

сне співробітництво. Конфіденційність в оперативно-розшуковому співробітництві з особами – є умовою реалізації конституційного обов'язку держави – дотримання і захисту прав і свобод людини від злочинних посягань.

Конфіденційність тісно пов'язується з принципом *конспірації* в оперативно-розшуковій діяльності. Організація оперативно-розшукової діяльності здійснюється в умовах конспірації форм і методів, до яких вдаються оперативні працівники з метою отримання інформації по виявленню, попередженню, розкриттю і розслідуванню злочинів, що носять таємний характер. Стосовно осіб, які співробітничать з оперативно-розшуковими апаратами, вживається термін «конфіденційність», а відносно форм і методів роботи – «конспіративність». Конспіративність дозволяє оперативним підрозділам збирати негласно інформацію про ті чи інші протиправні явища, накопичувати її в оперативно-інформаційних системах, аналізувати, готувати до легалізації для використання в кримінальному судочинстві. Для конспірації своїх намірів і вживаних заходів оперативні підрозділи можуть створювати підприємства, організації, використовувати документи, які зашифровують їх діяльність, чи приналежність до правоохоронних органів, проводити контрольні закупки товарів з метою виявлення фактів протиправної діяльності, негласно брати участь у перевірці фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій та окремих осіб, негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину та інші заходи дозволені законом.

Вся оперативно-розшукова діяльність має здійснюватись *наступально*, використовуючи поєднання гласних і негласних заходів, добровільність, конфіденційність, конспірацію.

Принцип наступальності (оперативності) полягає в тому, що оперативні працівники й інші посадові особи, які сприяють її здійсненню з метою попередження, розкриття та розслідування злочинів, зобов'язані проводити оперативно-розшукові заходи постійно, наступально, проявляти ініціативу, своєчасно й обґрунтовано заводити оперативно-розшукові справи, використовувати всі дозволені законом заходи для встановлення осіб, що вчинили

злочини з метою наступного невідворотного реагування, передбаченого кримінально-процесуальним законодавством України.

Оперативно-розшукові заходи мають здійснюватись не тільки наступально, але й *цілеспрямовано* до повного виконання завдань по пошуку і фіксації даних про протиправну діяльність окремих осіб, організацій, спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах громадян, суспільства і держави.

Оперативні підрозділи різних відомств виконують завдання, які можуть бути взаємопов'язані між собою, а можуть бути і самостійними, кожне з них може вимагати застосування специфічних, притаманних для виконання саме такого завдання сил, засобів і методів, оперативно-розшукових заходів. Принцип цілеспрямованості направлений на встановлення причин і умов вчинення злочинів, на випередження протиправних дій, на встановлення осіб, що вчинили суспільно небезпечні протиправні дії, розшук тих, хто ухиляється від слідства і суду, на досягнення цілей, що поставлені перед оперативно-розшуковою діяльністю в ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Оперативно-розшукові підрозділи зобов'язані вжити всіх заходів для *всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин протиправної події* чи поведінки особи. В процесі оперативно-розшукової діяльності оперативні працівники збирають, фіксують, аналізують фактичні дані задовго до порушення кримінальної справи. Фактичні дані для оперативних працівників полягають в оперативній інформації гласного і негласного характеру, яка могла б бути використана для об'єктивного і повного розкриття і розслідування справи, встановлення істини в дослідженні протиправної події чи поведінки. Принцип об'єктивності в оперативно-розшуковій діяльності – «це встановлення істини конкретного факту підготовки або вчинення злочину, змістом якої є правильне (повне) відповідно до дійсності відображення її у свідомості осіб, які здійснюють оперативно-розшукове документування»¹.

¹ І.В. Сервецький. Науково-практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Київ. 2000 р. С. 78.

Встановлюючи істину, оперативні працівники мають обирати найбільш доцільні оперативно-розшукові заходи, які допустимі законом і необхідні для досягнення цілі.

Має бути розумно узгоджене співвідношення змісту і обсягів оперативно-розшукових заходів і ступеню суспільної небезпеки злочинного прояву. Принцип доцільності визначає межі застосування оперативно-розшукових заходів стосовно конкретного правопорушення чи особи, він полягає в забезпеченні необхідних умов встановлення істини, а саме через вибір таких оперативно-розшукових заходів, які б привели до всебічного, об'єктивного, повного і своєчасного розслідування злочину, або розгляду кримінальної справи в суді.

Оперативно-розшукове законодавство передбачає, що особа, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, має бути під *соціальним і правовим захистом держави*. Соціальний і правовий захист конфідента забезпечується трудовим законодавством, Кримінально-процесуальним і Кримінальним кодексами, законом України «Про міліцію» та іншими законами, що регламентують оперативно-розшукову діяльність. Принцип соціального і правового захисту особи, що співробітничать з оперативним підрозділом, витікає із конституційних положень про права і свободи людини і громадянина.

ОПЕРАТИВНІ ПІДРОЗДІЛИ

5.1. Поняття, види і загальні риси оперативних підрозділів

Ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» дає перелік підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Оперативно-розшукова діяльність здійснюється оперативними підрозділами:

– *органів внутрішніх справ – кримінальною та спеціальною міліцією, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю, оперативно-розшуковими підрозділами Державної автомобільної інспекції;*

– *органів служби безпеки – розвідкою, контррозвідкою, військовою контррозвідкою, підрозділами захисту національної державності, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю, оперативно-технічним, оперативного документування;*

– *прикордонних військ – підрозділами по оперативно-розшуковій, роботі;*

– *управління державної охорони – підрозділом оперативного, забезпечення охорони;*

– *органів державної податкової служби – оперативними підрозділами податкової міліції;*

– *органів і установ Державного департаменту України з питань виконання покарань – оперативними підрозділами.*

Закон забороняє проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами.

Виходячи із оперативно-розшукового законодавства можна дати таке поняття оперативних підрозділів: *оперативні підрозділи органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність – це організаційно-обособлені управлінські структури, яким в правових приписах оперативно-розшукового законодавства і в норматив-*

них актах органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність, визначені завдання, принципи, підстави, компетенція, обсяг повноважень та обов'язків по здійсненню оперативно-розшукових заходів і інших правових дій по виконанню їх завдань.

Оперативним підрозділам властиві такі загальні ознаки:

- вони створюються в складі правоохоронних органів;
- виконують завдання, встановлені оперативно-розшуковим законодавством, відповідно до своєї компетенції;
- використовують в своїй діяльності гласні і негласні пошукові, розвідувальні та контррозвідувальні заходи;
- можуть виконувати оперативно-розшукову діяльність в повному обсязі або частково, або роботу оперативно-розшукового призначення допоміжного характеру в залежності від наданих їм повноважень;
- працюють під керівництвом посадової особи, яка несе персональну відповідальність за діяльність оперативного підрозділу, зокрема за підбір і розстановку оперативних працівників, якісне виконання ними своїх функціональних обов'язків;
- працюють в умовах чітко визначених законом повноважень і відомчої службової підпорядкованості;
- їх діяльність, що пов'язана з використанням негласних заходів, носить закритий характер;
- мають в своєму складі посадових осіб, які діють гласно і посадових осіб, які працюють на конспіративних засадах;
- забезпечують здійснення оперативно-розшукової діяльності, взаємодіючи з іншими галузевими оперативними і неоперативними підрозділами, а також іншими органами, здійснюючими оперативно-розшукову діяльність;
- діють на принципах законності, дотримання прав і свобод людини, взаємодії з органами управління і населення.

Оперативні підрозділи здійснюють оперативно-розшукові заходи, які можна поділити на три групи, а саме:

- а) оперативно-розшукові заходи *судового санкціонування*, тобто такі для здійснення яких необхідне судове рішення;
- б) оперативно-розшукові заходи *відомчого санкціонування*, до яких відносяться ті заходи для здійснення яких необхідна поста-

нова чи завдання, затверджені керівником органу, здійснюючого оперативно-розшукову діяльність;

в) оперативно-розшукові заходи *не санкціоновані*, тобто такі, які для виконання не вимагають ніякої санкції чи рішення і здійснюються оперативним працівником за власним рішенням.

Діяльність оперативних підрозділів – один із тих видів державної правової діяльності, який в найбільшій мірі обмежує права громадян на недоторканність, тому їх діяльність перебуває під контролем відповідних оперативних відомств і прокурорським наглядом, а повноваження оперативних підрозділів, які обмежують тимчасово права громадян, урівноважуються правом громадян оскаржувати дії оперативних підрозділів та отримувати необхідну інформацію, передбачену законом.

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» послідовно зв'язує питання про надання легітимності оперативно-розшуковим заходам за рахунок фіксації їх в переліку повноважень оперативних підрозділів.

Законодавець не обмежився переліком оперативно-розшукових заходів, можуть здійснювати оперативні підрозділи, а й пояснює окремі аспекти їх застосування. Так, надаючи право працівникам оперативних підрозділів запитувати осіб, законодавець дає їм можливість використовувати і добровільну допомогу громадян. Надаючи можливість оперативним підрозділам здійснювати проникнення в злочинне угруповання, законодавець гарантує негласним працівникам оперативних підрозділів, чи залученим до виконання завдань оперативних підрозділів особам, збереження в таємниці достовірних даних стосовно їх особистості, правовий захист, якщо вони діяли в стані необхідної оборони чи крайньої необхідності, гарантує соціальний і правовий захист у випадках, передбачених законом.

5.2. Оперативні підрозділи органів внутрішніх справ

Правом оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ наділені *кримінальна міліція, спеціальна міліція, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю, оперативно-розшукові підрозділи Державної автомобільної інспекції.*

До складу кримінальної міліції входять підрозділи *карного розшуку, державна служба боротьби з економічною злочинністю, підрозділи по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, кримінальна міліція справах неповнолітніх*, інші оперативні підрозділи органів внутрішніх справ.

До складу спеціальної міліції входять підрозділи карного розшуку, Державної служби по боротьбі з економічною злочинністю, а також інші оперативні підрозділи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність на *спеціальних режимних об'єктах* воєнного та оборонного значення, доступ на суворо обмежений.

Спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ є Головне управління по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, управління, відділи і відділення по боротьбі з організованою злочинністю Головного управління МВС в Автономній Республіці Крим, Головного управління МВС в областях, містах Севастополь та інших міст, відповідних органів на транспорті, які підпорядковуються відповідно начальникам головних управлінь; управлінь внутрішніх справ.

Створення і ліквідація відділів і відділень по боротьбі з організованою злочинністю в містах здійснюється рішенням Кабінету Міністрів України за поданням Міністра внутрішніх справ України, погодженим з Комітетом Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією.

У структуру спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю входять інформаційно-аналітичні відділи, оперативно-розшукові, а також оперативно-технічні служби, підрозділи швидкого реагування, внутрішньої безпеки, кадрові та інші служби. Головне управління, управління, відділи і відділення по боротьбі з організованою злочинністю є юридичними особами, мають самостійні кошториси, розрахункові та інші рахунки в банках.

Оперативно-розшукові підрозділи Державної автомобільної інспекції мають своїм завданням боротьбу зі злочинністю на автомобільних дорогах, тиснення оперативно-розшукових заходів в межах своєї компетенції по виявленню, попередженню та розкриттю злочинів, пов'язаних з крадіжками, угонами, розукомп-

лектуванням авто-, мототранспорту, розбійними нападами, рекетом та шахрайством відносно водіїв та інших учасників дорожнього руху.

5.3. Оперативні підрозділи Служби безпеки України

До оперативних підрозділів Служби безпеки України відносяться *підрозділи розвідки, контррозвідки, військової контррозвідки, підрозділи захисту національної державності, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю оперативно-технічні та оперативного документування.*

Сутність оперативно-розшукової діяльності служби безпеки України викладена у ст. 1 Закону України «Про Службу безпеки України» яка звучить так: Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Завдання оперативно-розшукової діяльності Служби безпеки України містяться у ст. 2 Закону «Про службу безпеки України» на Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб.

До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Служба безпеки України відповідно до ст. 24 Закону України «Про службу безпеки України» зобов'язана:

- здійснювати розвідувальну та інформаційно-аналітичну ро-

боту в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої та зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

– здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

– виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України, проводити дізнання і слідство у цих справах; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку з вчиненням зазначених злочинів;

– здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України.

Метою діяльності оперативних підрозділів Служби безпеки України, як пише С.Г. Гордієнко, «є забезпечення державної безпеки як якісного стану системи суспільних відносин та державних інституцій, котрий характеризується надійним функціонуванням органів державної влади, що дає змогу досягти захищеності національних інтересів України, створити умови для забезпечення та примноження духовних і матеріальних цінностей українського народу»¹.

5.4. Оперативні підрозділи прикордонних військ

До оперативних підрозділів прикордонних військ відносяться підрозділи по оперативно-розшуковій роботі. Оперативно-розшукова діяльність прикордонних військ полягає в збиранні інформації в інтересах забезпечення недоторканності державного кордону, забезпечення економічної безпеки, виявлення підготовки різного роду ексцесів на кордоні, пов'язаних з контрабандою нар-

¹ С.Г. Гордієнко. Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України. Львов-2000. С. 66-67.

котиків, зброї, провокування збройних і інших конфліктів.

Підрозділи по оперативно-розшуковій роботі здійснюють також заходи по виявленню осіб, які ухиляються від слідства, переховуються від суду чи від покарання при їх спробі виїхати за кордон, а також виявленню незаконної міграції при спробі іноземних громадян в'їхати на територію України. Оперативно-розшукові підрозділи прикордонних військ працюють як таємними, негласними методами так і гласно, співпрацюючи з населенням. Правові основи діяльності органів прикордонної охорони встановлені як Законом України «Про державний кордон України» так і Законом «Про участь громадськості в охороні громадського порядку і державного кордону» та рядом, інших законів.

5.5. Оперативні підрозділи управління державної охорони

В систему органів наділених правом оперативно-розшукової діяльності законодавець включив і Управління державної охорони, в якому безпосередньо оперативно-розшуковою діяльністю займається *підрозділ оперативного забезпечення охорони*. На Управління державної охорони покладені обов'язки здійснювати охорону вищих посадових осіб державної влади і управління: Президента України, Голову Верховної Ради, прем'єр-міністра, членів їх сімей, Генерального прокурора України, Голову Верховного Суду України, Голову Конституційного Суду, віце-прем'єр-міністрів та інших вищих посадових осіб. Необхідність державної охорони вищої посадової особи може визначитись законом, або розпорядженням глави держави.

Завданням управління державної охорони є також забезпечення охорони й захисту урядових приміщень, зв'язку, майна і обладнання, які використовуються для забезпечення життєдіяльності глави держави, парламенту та уряду, інших охороняємих посадових осіб.

Оперативний підрозділ Державної служби охорони, зобов'язаний вивчати оперативну ситуацію на об'єктах перебування вищих посадових осіб, безпека яких забезпечується згідно закону, збирати і аналізувати інформацію про підготовку посягань на охороняємих осіб, терористичних актів, інших протиправних по-

сягань на відповідних посадових осіб державної влади і членів їх сімей і вживати заходів по попередженню таких посягань. Управління державної охорони тісно співпрацює з органами служби безпеки і органами внутрішніх справ при забезпеченні особистої безпеки і транспортної безпеки охороняємих вищих посадових осіб, як в місцях їх постійного перебування так і в поїздках по території країни. Охорона вищих посадових осіб здійснюється управлінням державної охорони і при їх виїздах в інші країни. В таких випадках підрозділи державної охорони співпрацюють із спецслужбами країн відвідування.

В компетенцію оперативного підрозділу державної охорони входить також оперативно-аналітичний пошук інформації, яка дозволяє виявляти і припиняти посягання на терористичний акт і інші протиправні дії на посадових осіб органів державної влади і управління зарубіжних держав, міжнародних організацій під час їх візитів в Україну. Отримана оперативна інформація може бути реалізована управлінням державної охорони самостійно, разом з іншими правоохоронними органами, передана до відома і реалізацій іншим правоохоронним органам, або направлена відповідно спецслужбам закордонних країн.

5.6. Оперативні підрозділи Державної податкової служби

Оперативно-розшукова діяльність в органах Державної податкової служби здійснюється для викриття порушень податкового законодавства, виявлення навмисного ухилення від сплати податків, обов'язкових платежів, зборів. Правом оперативно-розшукової діяльності в Державній податковій службі наділені оперативні підрозділи податкової міліції, а саме *Головне управління податкової міліції і його відділи, відділення* на місцях. *Управління по боротьбі корупцією в органах податкової адміністрації.*

Податкову міліцію очолює начальник податкової міліції Державної податкової служби, який одночасно є першим заступником Голови Державної податкової адміністрації.

Законом на податкову міліцію покладено, крім виконання завдань по боротьбі з податковими злочинами і правопорушеннями, забезпечення безпеки діяльності податкових інспекцій, захисту їх

працівників від протиправних посягань при виконанні ними службових обов'язків. Оперативно-розшукові заходи підрозділів податкової міліції спрямовуються на глибоку розвідку злочинного середовища або угруповання, вивчення ступеню його активності, злочинної направленості (способу схилення від сплати податків), можливості контрзаходів.

Оперативними підрозділами вивчається досвід і спосіб ухилення від плати податків кожного учасника злочинного угруповання, його можливості розмістити незаконно добуті кошти таким чином, щоб вони не викликали підозри, можливості злочинців відмежуватись від фінансових, речових та інших доказів злочинної діяльності.

Особливістю діяльності оперативних підрозділів податкової міліції є те, що вона служить цілям попередження і розкриття прихованих і, перш за все, неочевидних, глибоко латентних злочинів. Таким злочинам притаманні ретельна підготовка, знищення слідів злочину після його вчинення, різні форми обману, фальсифікація документів і їх легалізація, обмова невинних осіб і їх підставлення під відповідальність, підкуп свідків і посадових осіб, хабарництво, наклеп на окремих посадових осіб, їх компрометація, погроза насиллям та безпосереднє вчинення насильницьких дій.

В таких умовах оперативно-розшукові заходи органів податкової міліції представляють собою систему прийомів отримання та реалізації оперативно-розшукової інформації, а також прийомів організаційно-тактичного характеру із застосуванням сил і засобів оперативно-розшукової діяльності для вирішення оперативно-тактичних завдань щодо запобігання злочинам та їх розкриття в сфері податкової системи.

Реалізація оперативно-розшукової інформації здійснюється в основному, за двома напрямками.

Перший з метою *попередження* податкових злочинців:

– вжиття заходів щодо усунення або нейтралізації причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів в сфері оподаткування, як правило, гласного характеру;

– вплив на конкретних осіб від яких можна очікувати скоєння злочину, з метою припинення їх небезпечної діяльності чи попе-

редження можливості протиправних дій, якщо в діях такої особи ще не має складу злочину;

- застосування заходів, що ускладнюють підготовку чи скоєння злочину, з метою схилення особи відмови від протиправних дій;

- затримання особи за підготовчі дії, замах на злочин і вжиття до неї, передбачених законом заходів покарання відповідно до скоєного. Другий – з метою *розкриття* податкових злочинів, коли оперативні підрозділи здійснюють:

- встановлення конкретних обставин вчиненого злочину;

- затримують підозрювану особу на місці злочину, чи безпосередньо після його вчинення, вилучають предмети, які можуть бути доказами документують злочину поведінку;

- схиляють одного із підозрюваних до явки з повинною;

- легалізують оперативно-розшукову інформацію у відповідності з законом для використання її як привід для порушення кримінальної справи, або примусового стягнення податків, інших обов'язкових платежів;

- здійснюють за дорученням слідчого, або самостійно в межах своєї компетенції процесуальні дії по збиранню та закріпленню доказів злочинної діяльності в сфері оподаткування.

Здійснюючи оперативно-розшукову діяльність, оперативні працівники податкової міліції зобов'язані враховувати те, що незважаючи на її переважно негласний характер, всі оперативно-розшукові заходи мають здійснюватись виключно у рамках діючого законодавства.

Оперативні підрозділи податкової міліції повинні зосереджувати свою увагу на виявленні, попередження та розкриття злочинів в паливно-енергетичному комплексі, гірничо-металургійній галузі, агропромисловому комплексі, виготовлення і реалізацій підакцизних товарів, медичній галузі, транспорту, банківській системі, обігу валюти та ряду інших важливих галузей соціально-економічного життя України.

5.7. Оперативні підрозділи Державного департаменту України з виконання покарань

Оперативно-режимні підрозділи Державного департаменту

України з виконання покарань здійснюють оперативно-розшукову діяльність в інтересах виявлення та попередження злочинних проявів в установах виконання покарань, а в разі скоєння злочинів – з метою їх розкриття і розслідування оперативно-режимні підрозділи виявляють умови та причини, які сприяють зрушенням режиму відбування покарань, вони здійснюють заходи протидії намаганням окремих в'язнів встановити нелегальні зв'язки з особами, що знаходяться на волі і ведуть протиправну поведінку, з їх родичами і близькими, вони вживають заходів по запобіганню проникнення на територію установ виконання покарань грошей, наркотиків, алкоголю, зброї, інших недозволених предметів. Особливим завданням оперативно-режимних підрозділів установ виконання покарань є запобіганню втечам ув'язнених, захопленню заручників, а випадок вчинення таких злочинів, оперативно-режимні підрозділи займаються збором інформації щодо встановлення можливих місць перебування втікачів та їх затримання, звільнення заручників.

З метою виявлення умов, що можуть негативно впливати на діяльність установ по виконанню покарань оперативно-режимні підрозділи проводять оперативно-розшукові заходи не тільки в самих установах, а й серед населення навколишньої території.

Оперативно-режимні підрозділи Державного департаменту з питань виконання покарань здійснюють оперативно-режимні заходи по збору оперативної інформації в установах виконання покарань з метою надання допомоги органам внутрішніх справ, інших правоохоронних органів в розкритті) чинів відповідно до їх підслідності, в тому числі і по нерозкритим злочинам минулих років.

Оперативно-режимні підрозділи здійснюють свою діяльність як негласними так і гласними засобами, вони можуть залучати окремих осіб за їх згоди до підготовки і проведення оперативно-розшукових заходів та виконувати всі інші оперативно-розшукові заходи передбачені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» оскільки яких-небудь обмежень щодо проведення оперативно-розшукової діяльності серед ув'язнених і арештованих закон не встановлює.

ПІДСТАВИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

6.1. Загальна характеристика

Оперативно-розшукова діяльність є однією з найбільш важливих сфер громадського життя, яка потребує суворого дотримання законності, оскільки безпосередньо зачіпає права і свободи людини і громадянина. Знову наголосимо що діяльність оперативно-розшукових підрозділів та їх окремих посадових осіб по виявленню, розкриттю та розслідуванню злочинів та їх профілактики має бути відповідного, адекватного характеру і ступеню суспільної небезпеки злочинного посягання, співвідношенню законності і гласності, конспіративності і відкритості, тотальності оперативних заходів і індивідуальності підходу до тої чи іншої оперативної ситуації. Оперативно-розшукова діяльність здійснюється через систему гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

Закон дозволяє здійснення оперативно-розшукової діяльності при наявності необхідних підстав для проведення оперативних заходів і використання відповідних засобів, тобто для початку оперативно-розшукової діяльності оперативні підрозділи повинні мати якісь *законні приводи*. Законні підстави оперативно-розшукової діяльності є гарантією дотримання законності при її проведенні. Підстави встановлюють той обмежувальний характер щодо застосування сил, засобів і методів оперативно-розшукової діяльності, який не допускає безмежного, безконтрольного їх використання. Оперативно-розшукова діяльність представляє собою найбільш результативну державно-правову форму боротьби із злочинністю. Оперативно-розшукові підрозділи, з одного боку, наділені правом широкого використання специфічних сил, засобів і методів в боротьбі із злочинністю, а з іншого боку, у відповідності з кримінально-процесуальним законодавством оперативні під-

розділи як органи дізнання наділені і кримінально-процесуальними функціями. Це дає їм можливість за допомогою оперативно-розшукових методів не тільки виявлять осіб, вчинивших злочини, а процесуальним шляхом оформляти, закріплювати отримані фактичні дані як докази. Поєднання таких двох функцій сприяє підвищенню ефективності оперативно-розшукової діяльності в боротьбі зі злочинністю. Кримінально-процесуальне законодавство встановлює вичерпні правила проведення дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ.

Так, ст. 94 КПК України встановлює, що приводом і підставами до порушення кримінальної справи є:

– *заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян;*

– *повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримати підозрювану особу на місці вчинення злочину або з поличним;*

– *явка з повинною;*

– *повідомлення, опубліковані в пресі;*

– *безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину.*

Кримінальна справ може бути порушена тільки в тих випадках, коли є *достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину*. Якщо порушення кримінальної справи початкова стадія кримінального процесу, яка дає можливість проводити слідчі дії (виняток у невідкладних випадках лише огляд місця події), то оперативно-розшукова діяльність може проводитись за певних законних підстав і до *порушення кримінальної справи*. Як пише В.П.Хомколов: «...оперативно-розшукові апарати покликані підготувати «фронт» роботи для органів попереднього слідства і за допомогою притаманних їм негласних сил і методів забезпечувати розслідування злочинів».¹

Оперативно-розшукова діяльність може проводитись лише за

¹ В.П. Хомколов. Організація управління оперативно-розшуковою діяльністю. М. 1999. С. 21.

наявності достатньої інформації про правопорушення, що містять в собі ознаки злочину та про осіб, причетних до їх вчинення. На органи дізнання, які мають у своєму складі відповідні оперативні підрозділи, прямо покладається вжиття необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили.

Не будучи процесуальною, оперативно-розшукова діяльність поєднується з нею при провадженні дізнання і забезпеченні попереднього слідства. Завдяки заходам оперативно-розшукової діяльності можуть бути одержані відомості про злочини і злочинців, отримані предмети й документи, які можуть бути доказами, встановлені місця зберігання майна і цінностей, здобутих злочинним шляхом, місця переховування від слідства і суду, осіб, оголошених в розшук. Але одержані в результаті проведення оперативно-розшукової діяльності фактичні дані можуть набути доказового значення тільки в тому разі, якщо для її проведення були законні підстави, а результати оформлені й перевірені в порядку, визначеному Кримінально-процесуальним Кодексом.

Такими підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності згідно ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» є:

Наявність достатньої інформації про:

- злочини, що готуються або вчинені невстановленими особами;
- осіб, які готують або вчинили злочин;
- осіб, які переховуються від органів розслідування або ухиляються від відбування кримінального покарання;
- осіб, які безвісти зникли;
- розвідувально-підривну діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти України;
- реальну загрозу життю, здоров'ю, майну, житлу працівників суду і правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою діяльністю, а також особам, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членам їх сімей та близьким родичам, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя;
- запити повноважних осіб державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної,

військової та службової таємниці;

– потреба в отриманні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави.

Підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності можуть виникати із заяв, повідомлень громадян, посадових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації, вони можуть міститися у письмових дорученнях і постановках слідчого, прокурора, ухвалах суду в кримінальних справах, що знаходяться в його провадженні, матеріалах органів дізнання, інших правоохоронних органів, у запитах оперативних підрозділів міжнародних правоохоронних органів та організацій інших держав, а також у запитах повноважних державних органів, установ та організацій, визначених Кабінетом Міністрів України, про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної, військової та службової таємниці.

Забороняється приймати рішення про проведення оперативно-розшукових заходів, а розпочаті повинні бути припинені і відмінені при відсутності підстав, передбачених у ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Інформацію про ознаки протиправних діянь, що готуються або вчинені, а також про осіб, які їх готують або вчиняють, про події і дії, що створюються загрозу державній, військовій, економічній чи екологічній безпеці, яка може бути підставою для проведення оперативно-розшукової діяльності, якщо немає достатніх даних для вирішення питання про порушення кримінальної справи, можна отримати як вказує І.В. Сервецький¹ із:

– *аналізу і оцінки оперативної обстановки, вивчення способу життя осіб, схильних, виходячи з поведінки в минулому, до скоєння злочинів;*

– *розгляду причин і умов вже розслідуваних злочинів;*

– *вивчення матеріалів кримінальних справ;*

– *повідомлень засобів масової інформації та інших офіційних повідомлень;*

– *результатів оперативно-розшукових заходів, підсумку діяльності інших державних органів.*

¹ І.В. Сервецький. Науково-практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Київ. 2000 р. С. 87.

6.2. Достатня інформація про протиправні дії кримінального характеру – як підстава для проведення оперативно-розшукової діяльності

Наявність достатньої інформації про злочини, що готуються або вчинені невстановленими особами, про осіб, які готують або вчинили злочини, про осіб, які переховуються від органів розслідування або ухиляються від кримінального покарання, викликає необхідність і правомірність здійснення оперативно-розшукових заходів для встановлення фактичних даних вчиненого правопорушення по слідам, залишеним злочинцями на місці події, по ознакам, які залишились в пам'яті людей, по деталям, які дозволяють виявити латентні злочини. Такі оперативно-розшукові заходи можуть здійснюватись оперативним підрозділом за *власною ініціативою* до порушення кримінальної справи. Значна кількість небезпечних злочинів вчиняється організованими угрупованнями по заздалегідь розробленому плану, утаємничено з маскуванням або ліквідацією слідів злочину. Окремі небезпечні злочини, такі, як збут наркотиків, торгівля зброєю, отримання хабара вчиняються узгоджено, тобто за згодою усіх сторін, тому при їх вчиненні, в звичайному розумінні, немає потерпілих, які були б зацікавлені у встановленні істини, в розкритті злочину. Використання для їх розкриття таких традиційних процесуальних засобів, як опитування потерпілих, свідків, підозрюваних, виявляється недостатнім.

В ряді злочинних проявів потерпілі можуть нічого не знати про злочинців, наприклад, при вчиненні терористичного акту шляхом вибуху, коли постраждали зовсім сторонні люди, або ж знають, але мовчать зі страху перед злочинцями, наприклад, у справах про вимагательство, або мовчать в силу своєї причетності до інших протиправних дій, як це може бути у кримінальних справах по економічним злочинам. В такій ситуації оперативно-розшукова діяльність проводиться у взаємодії з процесуальними слідчими діями, поряд і одночасно з ними.

Безумовно, процесуальні дії слідчого чи органу дізнання, прокурора чи суду є основними, вони складають основу попереднього слідства і судового розгляду справи, а оперативно-розшукові заходи є допоміжними, забезпечуючими; але саме їх застосування

може мати вирішальне значення для виявлення, розкриття, розслідування та припинення злочинних дій.

Наявність *достатньої інформації* про подібні криміногенні ситуації дає підстави оперативним підрозділам для проведення оперативно-розшукової діяльності. Методи оперативно-розшукової діяльності дозволяють не обмежуватись тільки процесуальними діями, а використовувати різноманітні оперативно-розшукові прийоми і засоби: візуальне спостереження, прослуховування телефонних розмов, контроль поштових відправлень, телеграфних і інших повідомлень, оперативне проникнення в злочинне середовище, застосовувати при цьому необхідні технічні засоби, підтримувати більш чи менш тривалий час контакти з підозрюваними, відстежувати і в певній мірі контролювати їх діяльність, збираючи необхідну додаткову інформацію про їх поведінку.

Заходи оперативно-розшукової діяльності при наявності достатньої інформації спрямовуються на виявлення часу, місця, способу та інших обставин вчинення злочину, встановлення винуватості звинуваченого у вчиненні злочину і мотивів злочину, обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності звинуваченого, характеру і розміру шкоди, завданої злочинцем.

При наявності достатньої інформації про осіб, які готують або вчинили злочин, оперативно-розшукові заходи направляються на встановлення навмисних дій таких осіб щодо створення умов для здійснення злочину, пошуку і підбору засобів і знаряддя злочину, співучасників, розробки планів, визначення способу, місця й часу вчинення злочину, пошуку пособників, підбурювачів та осіб, які переховують злочинців, чи обіцяли схованку на випадок злочину.

Оперативно-розшукові заходи при наявності *нідстав*, таких як постанови слідчого, органу дізнання, прокурора чи рішення суду, звернення адміністрації установ відбування покарань, орієнтовок інших правоохоронних органів можуть здійснюватись відносно осіб, які переховуються від органів розслідування або ухиляються від відбування кримінального покарання за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів проти держави, прав і свобод людини, обвинувачених та підсудних, які ухилилися від слідства та суду, засуджених, які втекли з установ виконання покарань,

слідчих ізоляторів, осіб, які ухилилися від адміністративного нагляду та інше.

Окремі оперативно-розшукові заходи, які здійснюються при наявності достатньої інформації про протиправні дії кримінального характеру можуть тимчасово обмежувати окремі конституційні права громадян. До таких оперативно-розшукових заходів, які *обмежують конституційні права*, відносяться:

- проникнення оперативного працівника в приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки;
- контроль поштових відправлень, телеграфних і інших повідомлень, зняття інформації з технічних каналів зв'язку, застосування інших технічних засобів отримання інформації;
- контроль шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштових відправлень;
- застосування засобів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї на підставах і в порядку, встановленими законодавством.

Керівники оперативних підрозділів, здійснюючих контроль за оперативно-розшуковою діяльністю, прокурори при здійсненні нагляду за дотриманням законів при проведенні оперативно-розшукових заходів, судді при санкціонуванні оперативних заходів, мають приділяти особливу увагу *обґрунтованості підстав* для їх проведення.

6.3. Наявність достатньої інформації про осіб, які безвісно зникли

Підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності згідно ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» є наявність достатньої інформації про осіб, які безвісно зникли. До таких осіб відносять тих, хто без видимих причин зник із свого звичного оточення, постійного місця проживання чи постійного місця роботи, стосовно яких в органи внутрішніх справ *надійшли заяви* чи повідомлення про зникнення і є підстави вважати, що вони стали жертвами злочину чи нещасного випадку. Такі заяви і повідомлення можуть надійти від родичів і близьких особи, яка зникла, від посадових осіб житлово-комунальних органів, адміністрацій установ,

організацій, підприємств, де працювала чи навчалась безвісно зникла особа, від органів місцевої влади і місцевого самоврядування. Повідомлення про осіб, які безвісно зникли може бути отримано із засобів масової інформації, інформація про зникнення може міститися в матеріалах кримінальної справи чи отримана від особи, яка залучена до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

При отриманні інформації про особу, яка безвісно зникла, оперативні підрозділи вивчають обставини, що передували її зникненню, образ життя, зв'язки, поведінку в громадських місцях та в побуті, можливу причетність до протиправних дій чи можливу свідому втрату зв'язків із своїм оточенням та інші деталі, і тільки при наявності достатньої інформації про можливість вчинення злочину стосовно особи, яка зникла, виникають підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності. Особа, яка безвісно зникла може бути вбитою чи стати жертвою нещасного випадку із приховуванням тяжких наслідків, може бути викраденою для фізичної чи сексуальної експлуатації, захопленою в заручники з метою викупу чи виконання інших протиправних умов.

Застосування оперативно-розшукових заходів стосовно осіб, які безвісно зникли розпочинається, як правило, з *оперативної перевірки*, метою якої є забезпечити виявлення достовірності інформації про кримінальний характер зникнення і визначення подальшого розвитку оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукові заходи можуть бути направлені на виявлення свідків, інформованих про зникнення розшукуваної безвісно зниклої особи, проведення опитування, фіксації показань у вигляді пояснень, технічних записів, оформлених у відповідності з нормами закону, використання таких показань при допитах та інших процесуальних діях, виявлення предметів і документів, які можуть бути доказами, проведення оперативно-розшукових заходів по їх дослідженню, збереженню і т.п., фіксацію фактичних даних про дії підозрюваних в процесі здійснення оперативного спостереження за ними.

Встановлення істини можливе тільки при поєднанні різних оперативно-розшукових заходів по перевірці інформації адекватно висунутим версіям зникнення. Характер оперативно-розшукових заходів залежить від конкретних обставин зникнення

людини, її кримінальної характеристики, якщо вона причетна до вчинення протиправних дій, часу, способу і прийомів, застосованих підозрюваними для приховування свого злочину, його корисної мотивації, алібі, яке приготували особи, винні у зникненні людини. Оперативно-розшукова діяльність при кримінальному зникненні людей вимагає певної спеціалізації оперативних працівників, тому в органах внутрішніх справ в службі кримінального розшуку створюються спеціальні підрозділи по розшуку безвісно зниклих громадян.

6.4. Запити повноважних державних органів, установ, організацій про перевірку осіб

Згідно ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» підставою для її проведення є *запити* повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної, військової та службової таємниці.

Закон України «Про державну таємницю» визначає державну таємницю як вид таємної інформації, які охоплює відомості про галузі оборони, економіки, зовнішніх відносин, державної безпеки і охорони правопорядку, розголошення яких може причинити шкоду життєво важливим інтересам України і які визнані в порядку встановленому законом державною таємницею і підлягають охороні з боку держави. Державний комітет України з питань державних таємниць встановлює ступінь таємності відповідної інформації, що визначає важливість такої інформації, можливу шкоду внаслідок її розповсюдження, заходи обмеження доступу до неї і рівень її охорони державою.

Безумовно, що особи, які допускаються до володіння таємною інформацією підлягають перевірці щодо їхніх особистих морально-психологічних та професійних якостей. Запити про таку перевірку до оперативних підрозділів можуть надсилати тільки державні органи, установи та організації уповноважені на такі звернення. Законодавство України про державну таємницю не поширюється не відносини, пов'язані з охороною комерційної чи банківської таємниці, іншої конфіденційної і таємної інформації, якщо остання одночасно не являється державною таємницею.

Інформація, яка може бути віднесена до державної таємниці визначається Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України Міністерствами і відомствами у відповідності до Закону України «Про державну таємницю». До неї може бути віднесена інформація:

а) в сфері оборони – про зміст стратегічних і оперативних планів і інших документів бойового управління, стратегічному і мобілізаційному розгортанню військ, про показники, які характеризують організацію, чисельність, дислокацію, бойову і мобілізаційну готовність, бойову і іншу військову підготовку, озброєння і матеріально-технічне забезпечення збройних сил України і інших військових формування України та інша важлива оборонна інформація;

б) в сфері економіки – про мобілізаційні плани і мобілізаційні потужності народного господарства, запасах і обсягах постачання стратегічних ресурсів сировина і матеріалів, розміщення і обсягах державних матеріальних резервів, державних запасах дорогоцінних металів, валюти, інших цінностей, операції пов'язані з виготовленням грошової маси, охороною її від підробки, обертанням, обміном і вилученням із обігу, а також інших особливих заходах фінансової діяльності держави;

в) в сфері зовнішніх відносин – про директиви, плани, вказівки делегаціям і посадовим особам по питанням зовнішньоекономічної і зовнішньої політичної діяльності України, про військово, науково-технічне, інше співробітництво України з іноземними державами, якщо розголошення відомостей про це буде причиняти шкоду інтересам України, про експорт і імпорт озброєнь, військової техніки, окремих стратегічних видів сировини і продукції;

г) в сфері державної безпеки і охорони правопорядку – про захист, плани, організацію, фінансування, матеріально-технічне забезпечення, засобах, методах, формах і результатах розвідувальної, контррозвідувальної і оперативно-розшукової діяльності, про осіб, які співпрацюють чи раніше співпрацювали на конфіденційній основі з органами, здійснюючими таку діяльність; про організацію і порядок охорони вищих органів законодавчої і виконавчої влади, державних банківських установ і вищих посадових осіб держави; про систему урядового зв'язку і спеціального зв'язку,

про систему шифрів і роботи з ними, проведення наукових досліджень в області криптографії, про інші засоби форми і методи охорони державної таємниці.

Забороняється віднесення до державної таємниці будь-яких відомостей, якщо цим будуть порушуватись конституційні права і свободи людини і громадянина, будуть припинятись збитки здоров'ю і безпеці населення.

Виконуючи запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском державної, військової та службової таємниці, оперативні підрозділи встановлюють наявність підстав, які можуть бути приводом для відмови в наданні допуску до державної таємниці. Допуск до державної таємниці не надається у випадках:

- відсутності у громадянина обґрунтованої необхідності в роботі з інформацією, яка складає державну таємницю;

- виявлення в процесі перевірки особи в зв'язку з допуском до державної таємниці фактів його сприяння протиправній діяльності органів іноземних державних і іноземних організацій або участі особи в об'єднаннях громадян, діяльність яких не підлягає легалізації, або заборонена в судовому порядку, чи не виконання ним обов'язків по збереженню державної таємниці, яка була довірена їй раніше;

- відмова громадянина взяти на себе зобов'язання по збереженню державної таємниці, яка буде йому довірена або відсутності його згоди на передбачені законодавством обмеження прав у зв'язку з допуском до державної таємниці;

- наявності у громадянина судимості за тяжкі злочини, не погашеної чи не знятої в установленому законом порядку;

- наявності у громадянина психічних захворювань, які можуть причинити збитки державній таємниці, у відповідності з переліком, затвердженим Міністерством охорони здоров'я і Державним комітетом з питань державної таємниці;

В наданні допуску може бути відмовлено і у випадках коли буде встановлена наявність особистих зв'язків громадянина з особами причетними до протиправної діяльності іноземних держав і іноземних організацій, якщо громадянин не припинив такі

зв'язки після офіційного письмового попередження, органами Служби безпеки України; повідомлення громадянином недостовірних відомостей про себе; постійного проживання за кордоном чи оформлення ним документів на виїзд для постійного проживання за кордоном.

Перевірки осіб у зв'язку з допуском до державної таємниці здійснюються органами Служби безпеки України в місячний термін в порядку встановленому Законом України «Про державну таємницю» і Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

В процесі перевірки вивчається наявність або відсутність обставин дозволених або забороняючих надання допуску до державної таємниці. Мотивований висновок органу здійснюючого оперативно-розшукову діяльність в зв'язку з запитом про перевірку особа на можливість надання допуску до державної військової та службової таємниці є обов'язковим для посадових осіб, уповноважених приймати рішення про надання допуску.

Посадові особи, уповноважені приймати рішення про надання допуску до державної таємниці, зобов'язані повідомити громадянина в письмовій формі причини і підстави відмови в наданні допуску. Громадянин має право оскаржити таку відмову посадовій особі вищого рівня, якій підпорядкована та посадова особа, яка прийняла рішення про відмову в наданні допуску до державної таємниці. На випадок незадоволеності прийнятим рішенням по скарзі, громадянин має право оскарження протиправних дій посадових осіб в суді. Як бачимо, результати діяльності оперативних підрозділів по запитах державних органів в зв'язку з наданням допуску до державної, військової та службової таємниці можуть бути оцінені судом на їх відповідність закону. Раніш наданий допуск до державної таємниці може бути скасований при виникненні чи при виявленні підстав, які унеможливають такий допуск.

Оперативні підрозділи здійснюють оперативні заходи охорони державної таємниці в процесі розвідувальної, контррозвідувальної діяльності і оперативно-розшукової діяльності органами Служби безпеки України, оперативними підрозділами органів внутрішніх

справ, охорони державного кордону, інших державних органів, яким право здійснення такої діяльності надано законодавством.

6.5. Потреба в отриманні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави.

Одним із завдань оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави. Потреба в отриманні такої розвідувальної інформації є підставою для проведення оперативно-розшукової діяльності. Суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, метою якої є отримання розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави є розвідувальні органи, наділені таким правом відповідно до Закону України «Про розвідувальну діяльність», оперативні підрозділи Служби безпеки України, розвідувальні органи Міністерства оборони України, інші розвідувальні органи.

Розвідувальна діяльність – діяльність спеціальних органів державної влади, спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх загроз, сприяння формування і реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони. Розвідувальна діяльність здійснюється з метою отримання розвідувальної інформації, тобто відомостей про реальні та потенційні можливості, плани, наміри і дії іноземних держав, організацій та окремих осіб, що загрожують національним інтересам України, а також про події і обставини, що стосуються національної безпеки і оборони.

Для пошуку і отримання розвідувальної інформації та забезпечення безпеки своїх співробітників розвідувальні органи використовують методи і засоби оперативно-розшукової діяльності у порядку визначеному у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність», з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про розвідувальну діяльність».

Згідно ст. 6 Закону України «Про розвідувальну діяльність» розвідувальну діяльність в інтересах національної безпеки України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та національних інтересів від зовнішніх загроз, в межах визначених законом повноважень, здійснюють розвідувальні органи:

– Служби безпеки – для забезпечення інтересів держави в політичній, економічній, військово-технічній, науково-технологічній, інформаційній та екологічній сферах;

– Міністерства оборони України – для визначення рівня воєнної загрози, забезпечення оборони і інтересів держави у сферах: воєнній, воєнно-політичній, воєнно-технічній, воєнно-економічній, інформаційній та екологічній;

– спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань захисту державного кордону України – для забезпечення інтересів держави у сферах прикордонної та імміграційної політики, а також в інших сферах, що стосуються питань захисту державного кордону України та її суверенних прав у виключній (морській) економічній зоні та континентальному шельфі.

На розвідувальні органи України покладаються завдання:

– добування, аналітична обробка та надання, в законном установленому порядку, органам державної влади розвідувальної інформації;

– сприяння спеціальними заходами здійсненню державної політики України в економічній, політичній, воєнній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, зміцненню обороноздатності, екологічного, науково-технічного розвитку;

– забезпечення безпечного функціонування установ України за кордоном, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у країні перебування, а також відрядження за кордон громадян України, які обізнані у відомостях, що становлять державну таємницю;

– участь у боротьбі з міжнародною організаційною злочинністю, в тому числі з тероризмом, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією.

Ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України» визначає основні завдання служби безпеки України серед яких завдання – «здійснювати розвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних із національною безпекою України».

Розвідувальна діяльність може носити *стратегічний* і *тактичний* характер. Термін «стратегічна розвідка» відображає довгостроковий характер розвідувально-пошукової роботи, підкреслюючи ту обставину, що лише тривалий детальний збір інформа-

ції, її аналіз і оцінка можуть забезпечити виконання складних завдань, передбачених оперативно-розшуковим законодавством.

Розвідувальна діяльність тактичного характеру передбачає виконання разових завдань, що не потребує тривалого часу і які не розраховані на перспективу повторення. Розподіл на стратегічну і тактичну розвідувальну діяльність і відповідно на стратегічну і тактичну розвідувальну інформацію обумовлюється метою і цілями, які використовуються для їх досягнення. Якщо стратегічна розвідувальна інформація стосується інтересів цілого суспільства і держави, то розвідувальна інформація тактичного характеру збирається для проведення конкретних акцій, запланованих оперативними підрозділами проби конкретних організацій і осіб.

Розвідувальна інформація може бути отримана і іншими суб'єктами оперативно-розшукової діяльності. Так, оперативні підрозділи Держкомкордону зобов'язані проводити збір інформації в інтересах забезпечення недоторканності державного кордону, забезпечення економічної безпеки, виявлення фактів підготовки різного роду ексцесів на кордоні, пов'язаних з контрабандою зброї, наркотиків, незаконні міграції, провокування конфліктів і т.п.

Оперативну інформацію розвідувального характеру можуть отримати і оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, здійснюючи оперативно-розшукову діяльність стосовно транснаціональних організованих злочинних угруповань, злочинів в зовнішньоекономічній діяльності, незаконного ввезення зброї, наркотиків, нелегальної міграції. Інформація, що носить розвідувальний характер має бути передана до інших оперативних підрозділів, для яких збирання розвідувальної інформації відповідно до законодавства є головним завданням.

ОБОВ'ЯЗКИ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

7.1. Виконання письмових доручень і запитів

Підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, зобов'язані у відповідності до ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» виконувати письмові доручення слідчого, вказівки прокурора та ухвали суду і запити повноважних державних органів, установ та організацій про проведення оперативно-розшукових заходів. Виконання доручень слідчого – найбільш поширена форма завдань і обов'язків оперативних підрозділів. «Доручення слідчого – це його пропозиція органу дізнання провести в розшуковій справі відповідну розшукову або слідчу дію. Вказівка – це конкретизація даної пропозиції.»¹

Доручення і вказівки оперативним підрозділам слідчим, як правило, викладаються у письмовій формі. Слідчий вправі встановити строк для їх виконання. В окремих випадках, при спільній роботі слідчого з працівниками оперативного підрозділу, наприклад, під час обшуку чи огляду місця події, вказівки можуть даватись безпосередньо і в усній формі.

Безумовно, що основна процесуальна робота в кримінальній справі має бути виконана самим слідчим. Доручення оперативному підрозділу слідчий має давати з таких питань, які він самостійно, чисто процесуальним шляхом вирішити не може. Слідчий не може доручити оперативному підрозділу перевірку і оцінку доказів, прийняття процесуальних рішень, притягнути особу як обвинуваченого, допит обвинуваченого, визнання окремих осіб учасниками кримінального процесу (потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача), застосування заходів процесуального примусу, призначення експертизи, прийняття рі-

¹ Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. К. 1999. С. 180.

шень про направлення справи, ознайомлення учасників процесу з матеріалами тощо.

Але слідчий може спиратись на допомогу оперативного підрозділу при проведенні таких слідчих дій, які потребують великого обсягу роботи, додаткових гарантій для осіб, які беруть участь у слідчих діях, застосування специфічних, властивих повноваженням оперативних підрозділів, заходів. Слідчий може дати письмові доручення оперативному підрозділу про проведення обшуків, виїмок, відтворення обстановки і обставин події, огляду місця події, пред'явлення особи для впізнання, охорону свідків, потерпілого, інших учасників слідчих дій, збирання необхідної інформації, встановлення підозрюваних, розшуку викраденого майна, розшуку осіб, які ухиляються від слідства.

Слідчий в письмовому дорученні ставить перед оперативним підрозділом тільки завдання, а вид оперативно-розшукових заходів і тактику їх виконання визначає оперативний підрозділ чи орган, який здійснює оперативно-розшукову діяльність. Оперативний підрозділ відповідає за законність і обґрунтованість проведення відповідних оперативно-розшукових заходів.

Письмове доручення слідчого для оперативного підрозділу є обов'язковими до виконання. Оперативний підрозділ зобов'язаний проінформувати слідчого про результати виконання його доручення в установленій слідчим термін, або по мірі виконання, якщо для цього потрібний тривалий час і значні зусилля, наприклад розшук невідомої особи, вчинившої злочин.

Оскарження доручень слідчого може бути направлене або начальнику слідчого підрозділу, або прокурору, який здійснює нагляд за розслідуванням справи.

Прокурор згідно ст. 227 Кримінально-процесуального кодексу має право доручати органам дізнання виконання постанов про затримання, привід, взяття під варту, проведення обшуку, виїмки, розшук осіб, які вчинили злочин, виконання інших слідчих дій, а також дає вказівки про вжиття необхідних заходів для розкриття злочинів і виявлення осіб, які їх вчинили, по справах, що перебувають у провадженні прокурора або слідчого прокуратури. Вказівки прокурора органу дізнання у зв'язку з порушенням і розсліду-

ванням ними кримінальних справ є обов'язковими, оскарження одержаних вказівок вищестоящому прокуророві не зупиняє їх виконання, за винятком випадків, передбачених ч. II ст.114 Кримінально-процесуального кодексу.

Прокурор ставить перед органами дізнання – оперативними підрозділами ціль, мету, завдання, а оперативно-розшукові заходи і виконавців визначає сам оперативний підрозділ.

Суд, розглядаючи кримінальну справу, може прийняти ухвалу про повернення справи на додаткове розслідування, або виділити матеріали щодо окремих осіб в окреме провадження і направити для проведення розслідування, скасування або зміни запобіжного заходу, порушення справи по новому обвинуваченню, зміну обвинувачення в суді, порушення кримінальної справи щодо нової особи, порушення справи за завідомо неправдиві показання, неправильний переклад і неправдивий висновок, відкладення і зупинення розгляду справи, закриття справи. У зв'язку з розглядом справи в суді, суд може прийняти ухвали про виконання органами, здійснюючими оперативно-розшукову діяльність, окремих доручень.

Запити повноважних державних органів, установ та організацій щодо проведення оперативно-розшукових заходів є підставою для їх проведення. Вони можуть направлятися як безпосередньо в орган, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, так і у відомство, наділене оперативно-розшуковими повноваженнями. Наприклад Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України може приймати рішення по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю як взагалі, так і по окремим її видам і в зв'язку з цим про необхідність посилення оперативно-розшукової діяльності, Рада Національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної оборони і безпеки. Як Координаційний комітет, так і Рада національної безпеки і оборони можуть давати доручення і робити запити з питань оперативно-розшукової діяльності. Із запитами оперативно-розшукового характеру в органи, здійснюючі оперативно-розшукову діяльність можуть звернутись Державний митний комітет, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба, Міністерст-

во фінансів та інші уповноважені органи. Запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної, військової, службової таємниці можуть надходити від міністерств, відомств, науково-дослідних установ та інших державних органів у веденні яких є інформація, що становить державну, військову та службову таємницю. Згідно ч. II ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» такий запит є підставою для проведення оперативно-розшукової діяльності. Доручення слідчого, вказівки прокурора, ухвали суду, запити повноважних державних органів повинні направлятися на виконання органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, з урахуванням повноважень останніх.

7.2. Виконання запитів міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав

Між Україною і рядом зарубіжних держав укладено договори про правову допомогу в цивільних, сімейних і кримінальних справах, згідно з якими договірні сторони зобов'язались подавати одна одній правову допомогу шляхом виконання окремих процесуальних дій, складання і надіслання документів, обміну інформацією, судового огляду, розшуку майна і цінностей, здобутих злочинним шляхом, встановлення осіб, що переховуються від слідства і суду, ухиляються від відбування покарання, встановлення обставин злочину, видачі злочинців, вручення документів тощо. Україна є членом ряду міжнародних правоохоронних організацій, таких як Інтерпол (Міжнародна організація кримінальної поліції), Бюро по координації боротьби з організованою злочинністю і іншими небезпечними видами злочинів СНД (співдружності незалежних держав), ряду інших організацій.

Протягом останніх років Україна приєдналась до всіх основних Європейських конвенцій і протоколів з питань боротьби з організованою злочинністю, корупцією, торгівлі людьми, контрабанди, торгівлі зброєю і відмиванням брудних грошей. Тим самим вона взяла на себе зобов'язання взаємодіяти з європейською і світовою спільнотою в питаннях протидії міжнародній транснаціо-

нальної злочинності.

В зв'язку з цим, законом передбачено, що запити міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав є підставою для проведення оперативно-розшукових заходів з метою їх виконання.

Порядок направлення і оформлення судами, прокурорами, слідчими, оперативними підрозділами доручень і запитів про надання правової допомоги, а також виконання запитів міжнародних правоохоронних організацій і правоохоронних органів інших держав визначається відповідно Міністерством юстиції і Генеральним прокурором України.

Запит подається в письмовій формі і має відповідати певним вимогам. Для прикладу розглянемо запит правоохоронного органу іншої держави про видачу особи що вчинила злочин і перебуває на території України.

Основною умовою видачі для притягнення до кримінальної відповідальності є вчинення тяжкого діяння, яке по законам договірних сторін являється караним і за скоєння якого передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше одного року або більш тяжке покарання.

Підставою для направлення запиту про затримання та видачу особи є достовірна інформація про її перебування в нашій країні, а також документи і відомості, представлені Генеральному прокурору України, в числі яких:

- детальне, з коротким описом доказів, викладення обставин злочину, юридична кваліфікація вчиненого, вказівки на закон, яким передбачена кримінальна відповідальність за скоєне;

- завірений текст закону (у формі виписок із кримінального кодексу) на основі якого діяння визнається злочином, інколи вимагається додатково представити тексти деяких статей кримінально-процесуального закону, якщо виникне питання про строки давності;

- прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження особи, його громадянство чи підданство, з посилкою на відповідний закон про громадянство;

- відомості про її місце знаходження на території України;

– фотографії, відбитки пальців, опис прикмет, дані паспорта чи інших документів, засвідчуючих особу, відомості про зв'язок і можливі місця перебування, інші дані необхідні для затримання та ідентифікації;

– вказується розмір матеріального збитку, спричиненого злочинцем;

– копія постанови про притягнення в якості обвинуваченого, оригінал чи завірена копія постанови про взяття під варту.

Місце, час і інші умови передачі розшукуваної особи визначаються компетентними установами юстиції, а в країнах СНД – прокурорами республік чи Генеральними прокурорами.

Отримавши запит про встановлення, затримання і видачу особи правоохоронному органу іншої держави, Генеральний прокурор доручає органам внутрішніх справ, а в окремих випадках органам служби безпеки виконати необхідні оперативно-розшукові заходи для його виконання. Видача не буде здійснюватись, якщо:

– особа, на видачу якої надійшов запит, є громадянином України;

– особа переслідується у себе на батьківщині за політичну чи релігійну діяльність;

– на момент запиту відносно діяння вчиненого розшукуваною особою наступили строки давності за законами країни - ініціатора запиту;

– з приводу діяння особи винесено оправдальний вирок чи постановою про припинення кримінальної справи, які вступили в законну силу;

– діяння у відповідності з законодавством країни-ініціатора запиту переслідується в порядку приватного звинувачення.

При виникненні сумнівів чи неясності по запиту може бути запитане його підтвердження.

Запити можуть надходити і безпосередньо до Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, інших правоохоронних відомств та їх органів на місцях.

В разі неможливості виконання запиту, правоохоронний орган-ініціатор запиту повідомляється про це. Повідомлення ініціатору запиту надсилається і у тому випадку, якщо запит пересилається

на виконання до іншого органу. Якщо в процесі виконання запиту здійснюються такі оперативно-розшукові заходи та процесуальні дії, які підлягають санкціонуванню суду чи нагляду прокурора то відповідна інформація надсилається до них. Взагалі виконання запитів міжнародних правоохоронних організацій і правоохоронних органів інших держав здійснюється за законодавством України, але на прохання ініціатора запиту, може бути застосоване законодавство його країни, якщо це не суперечить українському законодавству та міжнародним зобов'язанням України. Передача результатів виконання запиту його ініціатору повинна здійснюватись таким чином і в такому обсязі щоб виключити розголошення державної, військової чи службової таємниці. Ініціатор запиту може сам порушити питання про конфіденційність запиту та його змісту. Орган, що виконує запит має враховувати таке звернення в організації виконання запиту, а в разі неможливості дотримання такої умови, інформує ініціатора запиту і подальше його виконання відбувається тільки після консультацій з ним.

Інформація передана ініціатору запиту може бути приводом для формування запиту щодо проведення додаткових оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що потребує такого ж порядку звернення.

В окремих випадках, передбачених міжнародними угодами відповідно до українського законодавства та на принципах взаємності, представники правоохоронних органів інших держав можуть прибути в Україну для взаємодії при проведенні оперативно-розшукових заходів по виконанню запиту. Проте у виконанні оперативно-розшукових заходів вони не можуть приймати участі, оскільки оперативно-розшукову діяльність на території України можуть здійснювати відповідно до ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» тільки перелічені в ній підрозділи.

7.3. Інформування органів державної влади

Оперативні підрозділи, здійснюючи оперативно-розшукову діяльність збирають інформацію про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення пра-

вопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримують інформацію в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави і інформують зацікавлені органи державної влади, яким дано право використовувати оперативно-розшукову інформацію, або тих, які зобов'язані вжити необхідних заходів по такій інформації.

Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» визначає наступні *основні напрями боротьби з організованою злочинністю*, виконавцем яких є органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність:

- створення правової основи, організаційних, матеріально технічних та інших умов для ефективної боротьби з організованою злочинністю, організація міжнародного співробітництва у цій сфері;

- виявлення та усунення або нейтралізація негативних соціальних процесів і явищ, що породжують організовану злочинність та сприяють їй;

- запобігання нанесенню шкоди людині, суспільству, державі;

- виявлення, розслідування, припинення і запобігання правопорушенням, вчинюваним учасниками організованих злочинних угруповань, притягнення винних до відповідальності;

- забезпечення відшкодування шкоди фізичним та юридичним особам, державі;

- запобігання встановлення корумпованих зв'язків з державними службовцями та іншими посадовими особами, втягненню їх у злочинну діяльність;

- протидія використанню учасниками злочинних угруповань у своїх інтересах об'єднань громадян і засобів масової інформації;

- запобігання легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, використанню суб'єктів підприємницької діяльності для реалізації злочинних намірів. Безумовно, що перелічені основні напрями боротьби з організованою злочинністю не можуть бути реалізовані без взаємодії з органами державної влади.

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» зобов'язує оперативні підрозділи *своєчасно* інформувати найвищі органи державної влади України про відомі їм факти і дані, що

свідчать про загрозу безпеці суспільства і держави. Такими найвищими органами державної влади є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України. Інформація за результатами оперативно-розшукової діяльності може надсилатись Раді національної безпеки і оборони України, Координаційному Комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, адміністрації Президента України, Національному банку України, Державній податковій службі, Фонду державного майна, Антимонопольному комітету, Державному митному комітету, Державній контрольно-ревізійній службі, а також іншим державним органам, що мають право контролю за дотриманням організаціями і громадянами законодавства України з метою боротьби з організованою злочинністю, усунення причин і умов, що сприяють її проявів.

Кримінально-процесуальне законодавство України зобов'язує органи дізнання, слідства, прокурора і суд виявляти причини і умови, які сприяють вчиненню злочину. Відповідно до ст. 23 КПК причини злочину та умови, які сприяли його вчиненню, *входять до предмету доказування* в кожній кримінальній справі. Такими умовами можуть бути – несприятливі умови формування особи підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, які призвели до формування у нього антигромадських поглядів, навичок, звичок; обставини його життя перед вчиненням злочину, які спонукали його до протиправної поведінки; конкретні недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій, посадових осіб, інших фізичних і юридичних осіб, які полегшили вчинення злочину. Встановивши причини і умови, що сприяли вчиненню злочину, орган дізнання, слідчий, прокурор вносять у відповідний орган державної влади, громадську організацію або посадовій особі *подання* про вжиття заходів для усунення цих умов і причин. *Висновки* органу дізнання, слідчого, прокурора і суду про безпосередні причини та умови вчинення злочину повинні бути обґрунтовані, посилатись на конкретні докази, які були встановлені під час дізнання і слідства та судового розгляду справи. Поскільки оперативні підрозділи наділені процесуальними правами органів дізнання, то на їх діяльність повністю поширюються вимоги кримінально-процесуального законодавства, в

т.ч. і передбачені ст. 23 КПК (виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину) та ст. 23¹ КПК (подання органу дізнання, слідчого, прокурора в кримінальній справі).

Направляючи мотивоване подання про умови та причини вчинення злочину та вказуючи на заходи по їх усуненню, правоохоронні органи не повинні втручатися в оперативну і господарську діяльність підприємств, установ, організацій або наперед вирішувати, які стягнення та покарання повинні бути застосовані на особу, винну у створенні таких умов. Посадова особа якій направлено подання, зобов'язана, не пізніше як у місячний термін після отримання, розглянути останнє, вжити необхідних заходів і повідомити про них орган, що вніс подання.

Готуючи подання про усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину та інформації про ситуацію при якій може бути скоєно злочин, оперативні підрозділи не розкривають прийоми і методи своєї діяльності і не зобов'язані вказувати з яких джерел надійшли до них повідомлення, яким чином були встановлені факти про які надсилається інформація. Доцільно розмежовувати подання і *інформацію* оперативних підрозділів. Подання готуються по матеріалам розслідування подій, які мають склад злочину, вони є процесуальним документом, а інформації готуються по матеріалам дослідчих перевірок, вони стосуються причин, умов, поведінки, обставин, які, в разі їх неусунення, можуть привести до скоєння злочину. Подання готуються по матеріалам кримінальної справи, а інформація може бути підготовлена за матеріалами оперативно-розшукових заходів, не пов'язаних з розслідуванням конкретного злочину. Подання ґрунтуються на кримінально-процесуальному законі, а інформування як обов'язок оперативних підрозділів – на оперативно-розшуковому законодавстві.

7.4. Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві

Оперативні підрозділи зобов'язані забезпечувати із залученням інших підрозділів, безпеку *працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу, сприяють оперативно-розшуковій діяльності, осіб які беруть участь у кримінальному*

судочинства, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб. Закон України «Про державний захист представників суду і правоохоронних органів» встановив *систему* особливих заходів державного захисту працівників суду і правоохоронних органів від перешкоджання виконання покладених на них обов'язків і здійснення наданих прав та від посягань на життя родичів у зв'язку із службовою діяльністю цих працівників.

Для забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та їх близьких родичів, недоторканності житла, а також збереження їх майна з урахуванням конкретних обставин, оперативні підрозділи із залученням інших підрозділів можуть застосувати такі *заходи*:

- особисту охорону, охорону житла і майна;
- видачу зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку;
- встановлення телефону за місцем проживання;
- використовувати технічні засоби контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- тимчасове розміщення у місцях, що забезпечують безпеку;
- забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту;
- переведення на іншу роботу, направлення на навчання, заміну документів, зміну зовнішності, переселення в інше місце проживання.

Нагадаємо, що законом до правоохоронних органів віднесені органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, органи державного кордону, органи державної податкової служби, Державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, Державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. До правоохоронних відносяться Державний департамент України з питань виконання покарань та Управління державної охорони вищих посадових осіб, розвідувальні органи України.

Захисту підлягають працівники суду і правоохоронних органів, а також працівники Антимонопольного комітету України які безпосередньо беруть участь відповідно у:

- розгляді судових справ у всіх інстанціях;
- провадженні і розгляді кримінальних справ та справ про ад-

міністративні правопорушення;

- оперативно-розшуковій діяльності;
- охороні громадського порядку і громадської безпеки;
- виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів і суддів, постанов органу дізнання і попереднього слідства та прокурорів;
- контролі за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний і митний кордон України;
- нагляді і виконанні законів.

Приводом для застосування заходів безпеки стосовно працівників суду може бути його заява або ухвала суду, працівників правоохоронних органів його рапорт або вказівка керівництва, або отримання оперативним підрозділом інформації про загрозу безпеці зазначених осіб. Якщо рішення про вжиття заходів безпеки схвалене органом, в компетенцію якого входить прийняття такого рішення, вноситься мотивована постанова про застосування конкретних заходів безпеки, термінів її здійснення, виконавців, про що письмово повідомляється заявник. Якщо заходи безпеки застосовуються не на прохання особи, яка береться під захист, то на це має бути одержана її згода.

Оперативні підрозділи які здійснюють заходи безпеки мають право:

- визначати перелік заходів безпеки, засоби та методи їх застосування, в разі необхідності змінювати і доповнювати їх;
- вимагати від підзахисних осіб додержання умов здійснення заходів безпеки, а також виконання законних розпоряджень, пов'язаних із застосуванням цих заходів;
- звертатися до органу, який прийняв рішення про застосування заходів безпеки, з клопотанням про вирішення питання щодо їх застосування стосовно осіб, взятих під захист, в процесі виконання ними своїх службових обов'язків, або про скасування здійснюваних заходів.

Оперативні підрозділи, які забезпечують безпеку, повинні дотримуватись законності та ставитися з повагою до прав і свобод осіб, взятих під захист.

Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть

участь у кримінальному судочинстві» передбачає забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванню злочинів, а також у судовому розгляді кримінальних справ, що передбачає здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя.

Рішення про застосування заходів безпеки приймається органами дізнання, слідчим, прокурором, судом у провадженні яких знаходяться кримінальні справи про злочини, у розслідуванні чи судовому розгляді яких брали, або беруть участь особи, безпеці яких виникла загроза, а також органом (підрозділом), що здійснює оперативно-розшукову діяльність, щодо осіб, які брали участь, або сприяли виявленню, попередженню, припиненню і розкриттю злочинів.

Право на забезпечення безпеки шляхом застосування спеціальних заходів за наявності відповідних підстав мають:

- особа, яка заявила до правоохоронного органу про злочин або в іншій формі брала участь чи сприяла у виявленні, попередженні, припиненні і розкритті злочинів;
- потерпілий та його представник у кримінальній справі;
- підозрюваний, обвинувачений, захисники і їх законні представники;
- цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники у справі про відшкодування шкоди, завданої злочином;
- свідок;
- експерт, спеціаліст, перекладач і понятий;
- члени сімей та близькі родичі перелічених вище, осіб якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального судочинства.

Здійснення заходів безпеки покладається за підслідністю на органи служби безпеки, органи внутрішніх справ у складі яких з цією метою створюються спеціальні підрозділи. Оперативні підрозділи, яким доручено застосування заходів безпеки щодо осіб,

які беруть участь у кримінальному судочинстві вживають наступні заходи безпеки:

- особисту охорону, охорону житла і майна;
- видачу спеціальних засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку;
- використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- заміна документів та зміна зовнішності;
- зміна місця роботи або навчання;
- переселення в інше місце проживання;
- поміщення до шкільної установи або установи органів соціального захисту населення;
- забезпечення конфіденційності відомостей про особу;
- закритий судовий розгляд справи.

З урахуванням характеру і ступеня небезпеки для життя, здоров'я, житла чи майна осіб, взятих під захист, оперативні підрозділи можуть здійснювати й інші заходи безпеки.

Порядок проведення заходів захисту, використання оперативно-розшукових заходів, порядок взаємодії з іншими підрозділами визначається ст.22 Закону України «Про безпеку осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» та відомчими нормативними актами. Рішення органів, що забезпечують безпеку, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання відповідними органами, підприємствами, установами, організаціями та їх посадовими особами.

7.5. Взаємодія оперативних підрозділів між собою та з іншими підрозділами правоохоронних органів

У відповідності до ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність оперативні підрозділи зобов'язані здійснювати взаємодію між собою та іншими правоохоронними органами з метою швидкого і повного розкриття злочинів та викриття винних. *Взаємодія* означає взаємно діяти, спільно робити роботу, співробітництво.

В оперативно-розшуковій діяльності під взаємодією розуміється *комплекс спільних, або узгоджених за часом, місцем і діями дій*

кількох оперативних підрозділів по вирішенню певних завдань в боротьбі зі злочинністю спільними зусиллями. Для взаємодії потрібні: узгодженість цілей, місця і часу, відповідність вимогам закону і нормативних відомчих актів, поєднання найбільш важливих взаємодіючих суб'єктів, сил, засобів і методів.

Оперативні підрозділи діють не самі по собі, а в системі органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Вони здатні виконувати свої завдання не ізольовано, а у взаємодії з іншими підрозділами правоохоронних органів, використовуючи їх можливості. Питання координації діяльності оперативних підрозділів стоїть особливо актуально, коли злочинність носить різноманітний характер, глибоко законспірована, а їй протистоїть діяльність розгалуженої мережі підрозділів, правоохоронних органів, що потребує упорядкування, взаємозв'язку, узгодженості їх спільних дій, відповідної підпорядкованості і маневру силами і засобами.

Взаємодія оперативних підрозділів залежить від виконуваних ними завдань і відомчої приналежності. Так, наприклад, оперативні підрозділи органу внутрішніх справ можуть взаємодіяти:

- між собою в межах органу внутрішніх справ (карний розшук та підрозділ по боротьбі з економічною злочинністю);
- з іншими не оперативними підрозділами свого органу внутрішніх справ (карний розшук і слідчий відділ, відділ дізнання, патрульно-постова служба);
- з оперативними підрозділами іншого органу внутрішніх справ (підрозділи карного розшуку двох сусідніх райвідділів);
- з оперативними підрозділами іншого правоохоронного відомства (карний розшук і оперативно-розшуковий підрозділ установи виконання покарань);
- з неоперативними підрозділами іншого правоохоронного відомства (карний розшук і слідчий відділ прокуратури).

Форми взаємодії можуть бути різними, але вони мають відповідати ряду загальних вимог:

- всі оперативні підрозділи мають єдину ціль;
- кожний оперативний підрозділ діє в межах своєї компетенції;
- кожний оперативний підрозділ керується своїми відомчими нормативними актами, а працівники – функціональними

обов'язками;

- взаємодія супроводжується взаємним інформуванням оперативних підрозділів;

- оперативні підрозділи проводять взаємні інструктажі, службові наради, засідання, конференції, аналізи і підведення підсумків;

- всі оперативні підрозділи взаємодіють в межах закону.

Форми взаємодії оперативних підрозділів можуть носити *локальний (місцевий) характер, регіональний і загальнодержавний*:

- локальний (місцевий) – в межах одного міста, району, в рамках двох, трьох і більше сусідніх правоохоронних органів в інтересах вирішення оперативних завдань локального характеру;

- регіональний – в межах регіону (Слобожанщина, Крим, Галичина, Донбас і т.п.), кількох областей, із залученням значної кількості оперативних підрозділів для вирішення проблем боротьби з злочинністю регіонального масштабу (боротьби з нелегальною міграцією в прикордонних областях, боротьби з контрабандою в портових містах);

- загальнодержавний – в межах держави, із залученням оперативних підрозділів різних відомств, з постановкою спільних завдань по боротьбі з правопорушеннями, поширеними по всій Україні (організована злочинність, торгівля зброєю, наркобізнес, насильницькі злочини на автодорогах).

Загальнодержавна взаємодія може організовуватись на виконання рішень вищих органів влади та управління з питань боротьби зі злочинністю

Взаємодія в сфері боротьби з злочинністю на практиці складна і багатогранна. Крім єдиної цілі, що є головним в організації взаємодії, необхідно враховувати і ряд інших критеріїв:

- характер зв'язків оперативних підрозділів між собою;

- терміни здійснення спільних заходів;

- функції взаємодіючих оперативних підрозділів;

- відношення до системи органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність;

- ступінь конспірації;

- етапи здійснення спільних оперативно-розшукових заходів;

- суб'єкти взаємодії;

– форми взаємоінформації.

Характер зв'язків оперативних підрозділів між собою може бути *безпосередній* і *опосередкований*. *Безпосередній*, коли оперативні підрозділи взаємодіють між собою безпосередньо. Наприклад, підрозділи карного розшуку двох сусідніх органів внутрішніх справ взаємодіють в розкритті тяжкого злочину, взаємодія підрозділу по боротьбі з економічною злочинністю зі слідчим відділом в розслідуванні кримінальної справи і т.п. *Опосередковане* – коли взаємодія організується і підтримується через вищестоящий орган, наприклад, через міське управління внутрішніх справ.

За часом здійснення спільних дій взаємодія оперативних підрозділів може бути *тимчасовою*, *обмеженою* і *постійною*. *Тимчасова* взаємодія направлена на вирішення конкретного завдання і, як правило, в інтересах одного із учасників взаємодії. Такими можуть бути спільні дії по розшуку і затриманню злочинця, спільний рейд по виявленню викраденого автотранспорту, відрядження для допомоги працівників одного оперативного підрозділу до іншого. *Обмежена взаємодія* може бути спланована на певний час, наприклад проведення місячника безпеки дорожнього руху, проведення оперативно-розшукової операції «Перехоплення» чи «Зброя» протягом десяти діб з залученням всіх оперативних підрозділів. *Постійна взаємодія* має місце тоді, коли оперативні підрозділи працюють спільно тривалий час над питаннями оперативної перевірки, а потім оперативного відпрацювання певних осіб, підозрюваних у вчиненні таємних протиправних діянь, включно до їх розкриття, над оперативним проникненням в злочинне середовище, над розв'язанням проблемних питань на території обслуговування – злочинність неповнолітніх, квартирні крадіжки і т.п.

Функції оперативних підрозділів взаємодіючих між собою, враховуються при розподілі завдань, спрямуванні оперативно-розшукових заходів. Залежно від функцій передбачаються різні види діяльності: оперативно-розшукова, кримінально-процесуальна, організаційно-управлінська, оперативно-технічна і т.п. В свою чергу, кожна із цих функцій деталізується на ряд дрібніших функцій, характерних для оперативно-розшукової діяльності оперативних

підрозділів по виявленню, розкриттю, попередженню і припиненню злочинів. Відносно системи органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність, взаємодія оперативних підрозділів може бути *внутрішньою* і *зовнішньою*. *Внутрішня*, коли взаємодіють підрозділи одного органу і *зовнішня* – коли взаємодіють оперативні підрозділи різних правоохоронних відомств.

По *ступеню конспірації* взаємодія може бути *гласною*, відкритою і *негласною*, таємною. Оперативно-розшукові заходи, здійснювані з обов'язковим дотриманням конспірації, як правило, носять характер негласних. При гласному співробітництві спеціальної необхідності в конспірації спільних дій немає, що відповідає інтересам всіх взаємодіючих сторін, наприклад, правова пропаганда серед населення, спільний огляд місця події, профілактичні заходи серед неповнолітніх і т.п.

По *етапам взаємодії* можна виділити *підготовчий*, *основний* і *заклучний*. *Підготовчий етап* – проведення робочих зустрічей, розробка спільних планів, доведення їх до виконавців. *Основний етап* – виконання спільних оперативно-розшукових заходів, їх корегування і доповнення, контроль за реалізацією, безпосереднє керівництво оперативними підрозділами. *Заклучний етап* – підведення підсумків, аналіз зробленого, оцінка діяльності, підготовка інформації і подання за результатами спільних дій, прийняття нових управлінських рішень.

За *рішенням суб'єктів взаємодії* вона може бути *повною* і *частковою*.

Повна взаємодія має місце тоді, коли оперативні підрозділи приймають участь у спільних заходах всіма своїми силами і засобами, використовують весь свій арсенал можливостей. Наприклад, кілька підрозділів карного розшуку працюють над розкриттям тяжкого злочину. На його розкриття направлені всі можливості, задіяні всі сили. *Часткова взаємодія* буде тоді, коли у спільних заходах приймають участь окремі працівники, використовуються тільки частина можливостей оперативних підрозділів. Наприклад, взаємодія оперативного підрозділу органу внутрішніх справ і оперативного підрозділу служби безпеки в установленні автора анонімних погроз, частковою буде і взаємодія оперативних

підрозділів ОВС і установи виконання покарань по перевірці будинку, в якому може переховуватись втікач і т.п.

Без *взаємної інформації* не може бути взаємодії. Обмін інформацією може бути *письмовим, телефонним, радіообміном, мобільним і електрозв'язком*. Обмін інформацією може здійснюватися постійно і в оговорені часи та дати, або по етапам взаємодії. Обмін інформацією може бути повний і частковий. Вибір способів взаємного інформування залежить від різних форм взаємодії.

Координацію діяльності правоохоронних органів і інших відомств з питань боротьби з організованою злочинністю в масштабах України здійснює Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю.

До його компетенції належать:

- координація і сприяння діяльності органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю;

- розробка стратегій і рекомендацій щодо тактики боротьби з організованою злочинністю;

- організація співробітництва з питань боротьби з організованою злочинністю з відповідними органами інших держав та міжнародними установами;

- підготовка щорічних і спеціальних доповідей (інформацій) про стан організованої злочинності в Україні, основні напрямки та результати боротьби з нею і внесення їх на розгляд Президента України та Верховної Ради України;

- вирішення питань щодо розпорядження фондом сприяння боротьбі з організованою злочинністю.

Рішення Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю, прийняті в межах його компетенції та відповідно до законодавства України, є обов'язковими для виконання державними органами і посадовими особами, до яких вони звернені.

ПРАВА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

8.1. Загальна характеристика прав оперативних підрозділів

Законодавче закріплення повноважень оперативних підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, міститься в різних законах України, зокрема, в Кримінально-процесуальному Кодексі, Законах України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про розвідувальну діяльність» та в ряді інших. Але найбільш повні, детальні і безпосередньо права оперативних підрозділів, їх сутність, принципи, гарантії дотримання прав і свобод людини, правове становище громадян, які сприяють виконанню завдань оперативно-розшуковій діяльності, в тому числі і осіб, які співпрацюють на конфіденційній основі, а також види, підстави, умови проведення оперативно-розшукових заходів надаються у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність». Поряд з цим компетенцію кожного правоохоронного органу чи спецслужби визначають галузеві правові акти, такі як Закон України «Про міліцію», Закон України «Про Службу безпеки України», Закон України «Про державну податкову адміністрацію» і ряд інших.

Визначальне місце в Законі «Про оперативно-розшукову діяльність» займає ст. 8 «Права підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність», яка фіксує права оперативних підрозділів, забезпечує їх легітимність, дозволяє проведення оперативно-розшукових заходів для пошуку і фіксації інформації про фактичні дані про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави.

В цій статті законодавець не обмежився лише переліком в сти-

слій формі термінів, позначаючих оперативно-розшукові заходи, а й пояснює певні аспекти їх застосування, так, надаючи права оперативним підрозділам опитувати осіб, законодавець надає можливість використовувати і добровільну допомогу громадян; давши права оперативним підрозділам проникати в злочинні угруповання, законодавець гарантує збереження в таємниці такої діяльності оперативних працівників, чи особам, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. Надаючи оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності певні права, законодавець зазначає, що їх можна використовувати тільки за наявності підстав, передбачених в ст. 6 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність».

Закон дає *вичерпний перелік повноважень* державних органів у сфері оперативно-розшукової діяльності. В ньому немає припущень або двозначного змісту, чи поширювального поняття на контакт «і таке інше». Навпаки, використання цілого ряду оперативно-розшукових заходів уточнюється або обмежується, наприклад, «опитувати осіб за їх згодою», «проводити контрольні закупки товарів з метою виявлення фактів протиправної поведінки», «відвідувати жилі та інші приміщення за згодою їх власників», «використовувати за згодою адміністрації службові приміщення...», «виключно з метою отримання...», чи спеціального дозволу суду на їх проведення потребує такий обмежувальний характер застосування оперативно-розшукових заходів підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, гарантує дотримання законності і спрямовує оперативні підрозділи на конкретну діяльність по виконанню покладених на них завдань.

Ст. 8 закону дає дозвіл оперативним підрозділам в оперативно-розшуковій діяльності поєднувати *гласні і негласні заходи*. Під *гласними оперативно-розшуковими заходами* розуміються такі, які здійснюються оперативними підрозділами гласно, відкрито, без приховування від сторонніх осіб їх характеру і цілей, а оперативний працівник не конспірується і виступає офіційно як представник оперативного підрозділу. Під *негласними оперативно-розшуковими заходами* слід розуміти такі, що здійснюються оперативними підрозділами конфіденційно, конспіративно, а оператив-

ні працівники, виконуючи їх, приховують свою приналежність до оперативного підрозділу, а цілі і мети яких їм належить досягти шифрують іншими намірами.

Згідно Кримінально-процесуального законодавства України органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, являються одночасно і *органами дізнання*. Такий підхід дає можливість поєднувати процесуальні права і права оперативно-розшукової компетенції, що дозволяє оперативним підрозділам більш гнучко і маневрено виконувати завдання, поставлені перед ними. Реалізація оперативно-розшукових повноважень, проголошених в ст. 8 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», дозволяється тільки підрозділам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Гласні оперативно-розшукові заходи можуть проводитись і як негласні, а негласні тільки негласним шляхом, як передбачено в законі.

Для того, щоб виконувати оперативно-розшукові заходи, оперативному працівнику необхідні:

- призначення на посаду в конкретному оперативному підрозділі, надання повноважень, адекватних завданням оперативно-розшукової діяльності;
- спеціалізація по лінії чи профілю оперативно-розшукової роботи (оперативна робота, кримінальний пошук, оперативно-технічна служба) і т.д.

8.2. Права підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність

Ефективність боротьби зі злочинністю значною мірою залежить від тих прав і повноважень, якими законодавець наділяє правоохоронні органи. Оперативно-розшукова діяльність є однією із головних ланок загального механізму боротьби зі злочинністю, захисту від неї окремих громадян, інтересів суспільства і держави. Вся процесуальна діяльність правоохоронних і судових органів в сфері кримінального судочинства, незалежно від їх безпосередніх завдань, спрямована на всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин події. Повнота дослідження – це правильне і

повне визначення предмета доказування, повне з'ясування всіх обставин, які підлягають доказуванню в кримінальній справі, збирання, перевірка та оцінка всієї сукупності доказів, які стосуються даної справи. Своєрідним інструментом для забезпечення цих вимог закону є використання оперативно-розшукових заходів, правом здійснення яких наділені оперативні підрозділи.

Ст. 8 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» наголошує, що оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності при наявності підстав, передбачених ст. 6 вищезгаданого закону, надаються такі права:

- опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу;

- проводити контрольні закупки товарів з метою виявлення фактів протиправної діяльності;

- брати участь у перевірці фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій та окремих осіб;

- витребувати, збирати і вивчати документи та дані, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерело та розміри їх доходів;

- проводити операції по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб;

- негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення оперативного працівника в приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки;

- здійснювати проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу або особи, яка співпрацює з ним, із збереженням в таємниці достовірних даних щодо їх особистості;

- знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші технічні засоби отримання інформації;

- контролювати шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштової відправлення;

- здійснювати візуальне спостереження в громадських місцях

із застосуванням фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів, мати гласних та негласних штатних працівників;

- встановлювати конфіденційне співробітництво з особами на засадах добровільності;

- отримувати від юридичних та фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, які готуються або вчинені, та загрозу безпеці суспільства;

- використовувати за згодою адміністрації службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ, організацій, а так само за згодою осіб – житло, інші приміщення, транспортні засоби та майно, яке їм належить;

- створювати з метою конспірації підприємства, організації, використовувати документи, які зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів оперативних підрозділів;

- створювати і застосовувати автоматизовані інформаційні системи;

- застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю на підставах і в порядку, встановлених законами Про міліцію, Службу національної безпеки, Прикордонні війська, Управління охорони вищих посадових осіб України. Оперативні працівники не несуть відповідальності за заподіяну шкоду, якщо вони діяли в стані необхідної оборони або крайньої необхідності.

8.3. Характеристика окремих оперативно-розшукових заходів

8.3.1. Опитування осіб за їх згодою, отримання добровільної допомоги

Вся діяльність оперативних підрозділів пов'язана з постійною потребою отримання інформації. Способи і методи отримання, як ми бачимо, можуть бути різними, але одним із найбільш широко вживаним є опитування осіб за їх згодою та отримання від них добровільної допомоги.

Опитування завжди носить розвідувальний характер, оскільки оперативний працівник в процесі спілкування з особою намагається вивідати, розвідати, що їй відомо про протиправну подію чи про особу, яка причетна до неї. *Опитування особи – самостійний метод оперативно-розшукової діяльності, що полягає в зборі інформації, яка отримується в процесі безпосереднього спілкування оперативного працівника з громадянами, про осіб і фактичні дані, які становлять оперативний інтерес.* Щоб досягти мети опитування, оперативний працівник має підготуватись до нього, вивчивши заздалегідь особистість опитуваного, а саме його характер, біографічні дані, відомості про професію, освіту, інтелект, його соціальний статус, умови праці, спосіб життя, коло знайомств, хобі та уподобання, типові форми поведінки. Особливо важливо знати рівень правосвідомості особи, опитування якої планується, її ставлення до правоохоронних органів, зокрема до того відомства, яке представляє оперативний працівник – міліції, служби охорони, податкової міліції і т.п.

Місце проведення опитування може бути різним: службове приміщення, квартира опитуваної особи, місце її роботи, в громадському місці: вибір місця, як правило, залишається за оперативним працівником, але може бути врахована думка особи, оскільки опитування може бути тільки за її згодою; вибір місця опитування може залежати від вказівок керівника підрозділу. Рекомендується опитування проводити в приміщенні органу внутрішніх справ, де сама обстановка чинить необхідний тиск на психологію опитуваного.

Під час безпосереднього проведення опитування оперативному працівнику слід звернути увагу на зовнішність опитуваного, рівень його культури, особливості мови та поведінки, міміки та жестів, ставлення до теми розмови. Одним із основних методів одержання інформації про опитуваного при безпосередньому контакті є спостереження за співрозмовником. Досвідчений оперативний працівник, спостерігаючи за співрозмовником і уважно його слухаючи, зробить висновки чи правду говорить співрозмовник, чи вона йому відома, чи бажав він її висловити, як далі будувати розмову з ним.

Опитування може здійснюватись за ініціативою оперативного працівника, за дорученням іншого оперативного підрозділу, на виконання вказівки керівника оперативного підрозділу.

В процесі розмови питання можуть торкатись широкої тематики, а не тільки протиправних діянь, співрозмовник може бути не інформований про істинну ціль розмови, мета розмови оперативним працівником може бути завуальована. В усіх випадках участь особи у бесіді має бути добровільною. Опитування може закінчитись відбиранням письмового пояснення, супроводжуватись аудіо-записом. Опитування може проводитись конфіденційно, як за ініціативою особи, так і оперативного працівника і тоді такий оперативно-розшуковий захід стає негласним.

Результати опитування оформляються рапортом чи довідкою, які складає працівник по закінченню бесіди. До рапорту може додаватись пояснення, аудіоплівка, інші документи, які потрапили до оперпрацівника в зв'язку з опитуванням. Особа може надати оперативному підрозділу добровільну допомогу і в інших питаннях, які на момент опитування стосуються іншої тематики оперативно-розшукової діяльності.

Опитування, як оперативно-розшуковий захід, слід відрізнити від отримання інформації від особи, яка залучена до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності і допиту, який є процесуальною дією.

Опитування особи завжди відбувається на *добровільних засадах*, при отриманні інформації від конфідента «присутній» обов'язок останнього, оформлений угодою; допит є процесуальним примусом, від якого особа, викликана на допит, не може ухилитись. Допит здійснюється у суворій відповідності з нормами кримінально-процесуального законодавства.

8.3.2. Контрольні закупки товарів

Оперативним підрозділам надається право проводити контрольні закупки товарів з метою виявлення фактів протиправної діяльності. Контрольну закупку може здійснювати як оперативний працівник, так і за його дорученням особа, яка залучена до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. Контрольна за-

купка товарів, предметів, речей з метою виявлення фактів злочинної діяльності – порушення правил торгівлі, випуску недоброякісної продукції, фінансових зловживань і т.п., може проводитись як *гласно* так і *негласно*. *Гласно*, коли закупається штучний товар, товар в упаковці і відсутність таємності закупки не зашкодить досягненню цілі. Контрольна закупка зарані планується. Вона може здійснюватись в зв'язку з веденням оперативно-розшукової справи, для перевірки оперативної інформації, отриманої оперативним працівником з іншого приводу, в зв'язку з розслідуванням кримінальної справи.

Контрольна закупка товарів, речей, предметів оформлюється *актом*, її цілі можуть бути розкриті негайно після акту закупки і отримання товару, в той же час контрольна закупка може бути негласною, глибоко законспірованою.

Контрольна закупка, як *негласний* оперативно-розшуковий захід, здійснюється тоді, коли об'єктом закупки є товари, предмети, речі, вільний продаж яких заборонений чи обмежений, наприклад, негласна закупка зразків наркотиків, вибухових, отруйних речовин, фальсифікованих алкогольних напоїв, медичних препаратів. Контрольна закупка в таких випадках проводиться на підставі постанови, затвердженої начальником органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність. При негласній контрольній закупці можуть застосовуватись технічні засоби фіксації її ходу, візуальне спостереження, відеозйомка, скритий запис розмови.

Контрольну закупку слід відрізняти від *контрольованої поставки*, яка завжди здійснюється негласно.

8.3.3. Участь у перевірці фінансово-господарської діяльності

Розвиток ринкових відносин, економічні перетворення в Україні обумовили появу значної кількості банківських операцій, торговельних угод, практики зовнішньоекономічних відносин. Фінансово-господарська діяльність підприємств, установ, організацій проходить в умовах роздержавлення, приватизації, монополізації, конкуренції.

Для запобігання, а також для виявлення, розкриття і розсліду-

вання злочинів в сфері фінансово-господарської діяльності, оперативні підрозділи мають право брати участь у перевірках, ревізіях, інвентаризаціях. Працівники оперативних підрозділів можуть ініціювати такі перевірки у зв'язку з отриманням достовірної оперативної інформації, у зв'язку з провадженням оперативно-розшукової справи чи дізнанням по кримінальній справі, яка наводиться в їх провадженні. Участь у перевірці може бути за дорученням слідчого, прокурора, суду у відповідності з кримінально-процесуальним законодавством.

Участь оперативного працівника в перевірці може бути як безпосереднього так і за допомогою особи, залученої до гласного співробітництва з оперативним підрозділом, тобто через громадського помічника чи позаштатного працівника.

Приймаючи участь у перевірці фінансово-господарської діяльності оперативний працівник ставить собі за мету:

- своєчасне виявлення фактів злочинних посягань в сфері фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій;

- швидке і ефективне реагування на виявлені факти протиправних діянь;

- швидке і безпосереднє отримання необхідної інформації стосовно фінансово-господарської діяльності;

- обмін інформацією з ревізорами, спеціалістами, які ведуть перевірку;

- взаємні консультації з тими посадовими особами, які ініціювали перевірку;

- збереження документів, матеріальних цінностей на підприємстві, в установі, організації;

- аналітичну роботу, створення бази даних, розробку заходів по спільним профілактичним діям.

Якщо перевірка проводиться у зв'язку з розслідуванням кримінальної справи, вона має бути процесуально оформлена, а якщо участь оперативного працівника спеціально підготовлена, як і особи, яка приймає участь в перевірці за його дорученням, то вона може бути за письмовим дорученням, або за згодою керівника оперативного підрозділу.

Приймаючи участь у перевірці фінансово-господарської діяль-

ності, працівник оперативного підрозділу обов'язково має вивчити наступні питання:

- повно чи частково відображається фінансово-господарська діяльність в документах бухгалтерського обліку;
- здійснення угод і договорів без належного документального оформлення, неоприходування товароматеріальних цінностей, неоприходування грошової виручки і т.п.;
- заниження вартості і обсягів реалізованої продукції і тим самим перекручуються об'єкти оподаткування;
- порушення порядку обліку економічних показників (відображення кількісних результатів фінансово-господарської діяльності в неналежних рахунках бухгалтерського обліку);
- виведення фінансово-господарської діяльності із-під контролю податкових органів;
- відкриття додаткових рахунків в банках без повідомлення фінансових і податкових органів;
- стан зберігання матеріальних цінностей і фінансових коштів.

8.3.4. Витребування, збирання та вивчення необхідних документів і даних

Оперативні підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, мають право витребувати, збирати і вивчати документи та дані, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерела та розміри їх доходів.

У відповідності з законом адміністрація підприємства, організації, установи, до яких надійшло письмове звернення про надання інформації, що характеризують їх діяльність, зобов'язані таку інформацію чи відповідні документи, окремі дані про діяльність підприємства, організації, установи надати в установленому порядку. Така інформація має бути достовірною, офіційно оформлена (бланк установи, підписи, реєстрація і т.п.) і відображати саме ту діяльність, яка представляє інтерес для оперативного підрозділу. Документи та дані, що цікавлять оперативний підрозділ, можуть бути звітами установи, протоколами засідань і нарад, виписками із наказів і інструкцій, розпорядженнями керівника. Якщо необ-

хідні документи в оригіналі, то вони мають бути представлені з дотриманням процесуальних норм при порушеній кримінальній справі, або отримані під розписку на певний час для вивчення. Як правило, документи і інші дані, що характеризують діяльність об'єктів дослідження, направляються на вимогу оперативного підрозділу в копії, або в 2-му чи в 3-му примірникові. При передачі інформації, окремих документів і даних про діяльність, об'єкт дослідження має дотримуватись правил забезпечення державної, військової чи службової таємниці, якщо вона міститься в затребуваних документах.

В законі передбачено, що оперативні підрозділи мають повноваження на витребування, збирання та вивчення інформації, яка необхідна для виконання завдань, поставлених перед ними і визначених в правових актах, що регламентують їх діяльність.

Працівники оперативного підрозділу можуть звертатись за отриманням інформації, документів і інших даних, що характеризують діяльність об'єкта дослідження як *безпосередньо*, так і *письмово*. Результати витребування, збирання, вивчення необхідних документів оформляються довідкою, рапортом чи письмовим аналізом, в яких має бути зазначено в зв'язку з чим, де, за яких умов і для яких цілей проводився вказаний оперативно-розшуковий захід.

Оперативний підрозділ може отримувати необхідні довідки і інші матеріали з криміналістичних, оперативних, кримінально-облікових та інших інформаційних систем правоохоронних органів, а також різних алфавітних картотек, дактилоскопічних обліків, картотек невпізнаних трупів, обліків краденої (втраченої) зброї, обліків викрадених речей з індивідуальними ознаками, обліків злочинів за зовнішніми ознаками (фотокартотек і фотоальбомів), інших допоміжних оперативних обліків.

Оперативні підрозділи на підставі міждержавних багатосторонніх і двосторонніх угод можуть в установленому порядку звертатися у відповідні правоохоронні органи інших держав з запитами про надання інформації, необхідної для розкриття та розслідування кримінальних злочинів, розшуку злочинців та безвісностників.

За результатами перевірки і вивчення зібраних документів і інших даних, оперативний підрозділ, при наявності достатніх підстав, повинен прийняти одне із наступних рішень:

- у випадках виявлення протиправного діяння, яке несе характер злочину, – про порушення кримінальної справи;
- у випадках виявлення протиправного діяння, в якому немає складу злочину – відмовити в порушенні кримінальної справи і направити матеріали для реагування (в податкову міліцію в зв'язку з порушенням податкового законодавства, в пожежну охорону по факту порушень протипожежної безпеки і т.п.);
- при відсутності ознак злочину – відмовити у порушенні кримінальної справи;
- при наявності підстав – завести оперативно-розшукову справу;
- направити відповідну інформацію до повноважних державних органів.

8.3.5. Операції по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів

В компетенцію оперативних підрозділів входить і право проводити операції по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб. Попередження тяжких злочинів, припинення їх на етапі скоєння, захоплення озброєних злочинців, позбавлення них реальної можливості продовжувати умисні протиправні дії являються для оперативних підрозділів найважливішим завданням. Таке завдання вирішується шляхом організації і проведення оперативно-розшукових заходів, порушення кримінальних справ, встановлення і затримання осіб, готуючих або вчинивших небезпечні злочини, координації діяльності з іншими оперативними підрозділами, усуненні причин і умов, що сприяють звершенню злочинів.

При проведенні операцій по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів, оперативні підрозділи поєднують гласні і негласні методи оперативно-розшукової діяльності. До приведення операцій по затриманню озброєних злочинців, як

правило, здійснюються інші оперативно-розшукові заходи, такі як візуальне спостереження за об'єктом затримання, встановлення його місця перебування, його зв'язків, контроль поштової і телеграфної кореспонденції, вивчення оперативними працівниками різної інформації, що характеризує злочинця, проникнення в злочинне угруповання, конфіденційне співробітництво з особами, які можуть давати інформацію стосовно вчинення тяжкого злочину, чи осіб, підозрюваних в його вчиненні, застосовуються і інші негласні оперативно-розшукові заходи.

В практичній діяльності оперативних підрозділів можлива ситуація, коли необхідність проведення операції по захопленню озброєних злочинців виникає раптово, не очікувано. Проведення таких операцій по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів пов'язано з застосуванням різних сил, засобів і методів, виконанням різного роду дій, координацією зусиль різних оперативних та інших підрозділів правоохоронних органів. Діяльність оперативних підрозділів при проведенні операцій по захопленню озброєних злочинців розписується в спеціальних відомчих актах (наказах, інструктажах, постановах). В таких нормативних актах розробляється типовий план оперативно-розшукових заходів оперативних підрозділів і інших, координації та взаємодії в разі озброєного оперу злочинців та припинення тяжких злочинів.

Для успішного і вмілого виконання таких планів з виконавцями оперативно-розшукових заходів проводяться практичні заняття, розподіляються зарані обов'язки, передбачаються допоміжні заходи (виділення транспорту, зв'язок, індивідуальні засоби захисту, технічні пристрої і обладнання, зброя та інше). В органах внутрішніх справ розробляються спеціальні типові плани на випадок захоплення заручників, повітряного чи морського судна, втечі із під варті, озброєного опору злочинців.

Поведінка озброєних злочинців може бути:

- *ситуаційною*, яка зарані ними не планується, злочинець вимушений діяти залежно від ситуації (потрапив в оточення, захоплений на місці пригоди, розвінчаний в скоєні тяжкого злочину і т.д.);
- *попередньо підготовленою*, коли злочинці зарані спланували свої дії, мають наміри діяти саме так, як вони вирішили, наприклад,

готуючись до озброєного нападу на банк, втікаючи із-під варти, здійснюючи рекет, розбійний напад, бандитизм і інші злочини.

Організуючи операції по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів, оперативні працівники мають враховувати ситуацію в якій діють злочинці і їхню підготовленість до вчинення тяжкого злочину (озброєність, знання деталей, професіоналізм і т. ін.). Особливо важливою умовою успішного проведення операцій по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів, враховуючи їх підготовленість, є чітке управління силами і засобами, професійної підготовленості самих оперативних працівників, знання ними своїх обов'язків і вміння їх виконати.

Оперативно-розшукові заходи при здійсненні операцій по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів можна розділити на дві групи:

– *перша* передбачає необхідність розробки, як вже говорилося раніше, в кожному органі внутрішніх справ, в підрозділах інших правоохоронних органів типових планів різних варіантів діяльності служб і працівників на випадок непередбачуваних обставин і ситуацій. В таких планах передбачається перелік дій оперативного підрозділу на випадок раптового надходження інформації про виявлення озброєних злочинців чи скоєння тяжкого злочину. В такому плані передбачаються і дії інших оперативних підрозділів і служб;

– *друга група* оперативно-розшукових заходів передбачає розвиток подій, особливо, на першому етапі операції, своєчасне прийняття управлінських рішень і корегування запланованих дій, віддання наказів, розпоряджень про оповіщення і збір особового складу в заданому місці, про екіпіровку, визначення основних напрямків пошуку злочинців, їх затримання, постановку конкретних завдань, перевірку їх виконання.

Оперативно-розшукові заходи по захопленню озброєних злочинців можуть бути як гласними так і негласними, вони виконуються, як правило, одночасно із процесуальними діями по кримінальній справі, але можуть бути виконанні і до порушення кримінальної справи, а результати їх проведення в таких випадках будуть підставою для порушення кримінальної справи.

8.3.6. Відвідання приміщень за згодою власників, збирання відомостей про протиправну діяльність

Предмети, документи, речовини і інші носії оперативно-розшукової інформації в ряді випадків в силу прихованості кримінальних подій, раніше ніж вони будуть зафіксовані після перевірки, мають бути виявлені для дослідження як фактичні дані, необхідні для доказування в кримінальному процесі. Для розв'язання такої проблеми законодавець передбачає право оперативних підрозділів здійснювати різні оперативно-розшукові заходи. Такі заходи можуть здійснюватись, як вже говорилося раніше, в комплексі з іншими, гласно і негласно, за дозволом керівника оперативного підрозділу чи самостійно оперативним працівником, за санкцією суду або без судового контролю. Мета усіх таких оперативно-розшукових заходів вивчити, дослідити обставини події, виявити, зафіксувати, вилучити сліди злочину, предмети, документи, інші об'єкти – носії інформації, які можуть в ході кримінального судочинства служити доказами протиправного діяння.

Згідно з Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативним підрозділам для виконання покладених на них завдань надається право відвідувати жилі та інші приміщення за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин вчиненого або такого, що готується, злочину, а також збирати відомості про протиправну діяльність підозрюваних або осіб, стосовно яких проводиться перевірка. Оперативні працівники можуть відвідувати приміщення та збирати відомості про протиправну діяльність безпосередньо або за участю спеціалістів, або ж дати відповідне доручення особі, яка гласно співпрацює з оперативним підрозділом.

В процесі відвідування оперативний працівник проводить огляд приміщень, будинків, ділянок місцевості та об'єктів, розташованих на них. Відвідування на практиці називають *оперативним оглядом*. Оперативне відвідування (огляд) може проводитись в режимі гласного, офіційного огляду відповідних об'єктів з розшифруванням істинних цілей такого заходу, в інших випадках відвідування хоч і здійснюється за згодою власників чи мешканців будівлі, але істинна мета такого відвідування і оперативного огля-

ду не розкривається перед сторонніми особами.

Оперативний огляд полягає у візуальному, слуховому і запаховому вивченні обстановки у відвідуваному об'єкті з метою виявлення, вилучення і дослідження предметів, які мають причинний зв'язок з обставинами вчинення кримінальних злочинів, підозрюваними особами.

В негласному відвідуванні, здійснюваному в режимі таємності від власників чи мешканців, чи посадових осіб, законом передбачена спеціальна процедура на виконання якої потрібна санкція суду.

При оперативному огляді (відвідуванні) допускається фотографування, копіювання, переміщення предметів, взяття зразків, нанесення хімічних, біологічних позначок на виявлені предмети, які представляють оперативний інтерес, створення інших умов для наступного слідоутворення. Так, оперативний працівник за згодою власника, відвідав магазин з якого постійно вчинялись крадіжки і поставив «хімічні пастки» на кількох речах, одна з яких через кілька днів була викрадена. По слідам, які виникли на руках і одязі підозрюваного, він був встановлений і затриманий.

В іншому випадку оперативний працівник, здійснюючи розшукову роботу по розкриттю вбивства з розчленуванням тіла потерпілого, відвідав один із будинків за згодою господаря. Проводячи бесіду на відсторонену тему, оперативний працівник звернув увагу на те, що при загальній неохайності і забрудненості в приміщенні одна стіна була побілена, а дерев'яний стіл очищений ножем до природного кольору деревини. Саме ці ознаки послужили приводом для подальшої оперативної перевірки господаря (вивчення обставин-життя, зв'язків з потерпілим і інше). Пізніше виявилось, що саме в цьому приміщенні господар будинку пиячив з потерпілим, з яким у нього виникла бійка, внаслідок чого потерпілий був убитий. Бажаючи сховати сліди, злочинець розчленив труп потерпілого на столі. Після вивезення частини тіла, злочинець проскоблів стіл і побілів стіну кімнати, на яку потрапили краплі крові. При огляді місця події слідчий між дошками кришки столу та на стіні виявив залишки крові, що було вагомим доказом у звинуваченні.

При відвідуванні оперативний працівник може вивчити розташування приміщень, дверей, меблів, наявність тих чи інших предметів, що може знадобитися при наступній оцінці ситуації та прийнятті управлінських рішень керівництва чи процесуальних рішень слідчого.

В службових приміщеннях приватного або державного користування, оглядаючи приміщення оперативний працівник може отримати корисну інформацію із правил внутрішнього розпорядку, наказів і розпоряджень, які вивішуються для перегляду на дощі об'яв, отримати інформацію про розташовані там комерційні структури, їх засновників, склад виконавчих органів, розподілу обов'язків з метою виявлення в їх середовищі осіб, які представляють кримінальні структури, тіньової економіки, підозрюваних у вчиненні економічних злочинів.

Учасники оперативного відвідування можуть зашифрувати свої цілі приводами фінансового, адміністративного, пожежного чи санітарного контролю. В таких випадках оперативний працівник, який здійснює відвідування, має бути компетентним у питаннях тої діяльності, яку він мнимо здійснює під час відвідування. Оперативні працівники під час відвідування об'єктів і збирання відомостей про протиправну поведінку можуть робити скрите фотографування предметів чи осіб, негласну відеозйомку для копіювання документів, не адекватних їх змісту і призначенню, вимогам реквізитів, для фіксації загального розташування об'єкту відвідування.

Відвідування приміщень за згодою власників і збирання відомостей про протиправну діяльність, які є оперативно-розшуковими заходами, слід відрізнати від огляду, освідчування, відтворення обстановки та обставин події, що проводяться в зв'язку з розслідуванням кримінальної справи і є процесуальними діями.

Працівники оперативних підрозділів, використовуючи правила конспірації, можуть без розголошення своєї службової приналежності і дійсних причин оглядати приміщення, територію підприємств, установ, організацій, транспортні засоби, дороги і інші публічно доступні місця. Підготовка відвідування і оперативного огляду приміщень оформляється заздалегідь відповідним розпо-

рядженням чи постановою керівника оперативного підрозділу. Результати огляду оформляються рапортом чи довідкою оперативного працівника, в яких відмічається процес огляду, враження оперативного працівника про предмети виявлені ним, інші деталі обстановки, використані технічні засоби і пропозиції про подальші оперативно розшукові заходи в зв'язку із інформацією, отриманою під час відвідування.

8.3.7. Негласне виявлення та фіксування слідів тяжкого злочину

Оперативні підрозділи згідно оперативно-розшукового законодавства мають право негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення оперативного працівника в приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки.

Негласне виявлення та фіксування слідів тяжкого злочину полягає в здійсненні оперативним працівником комплексу негласних оперативно-розшукових заходів для безпосереднього пізнання і сприймання властивостей, стану, характерних ознак і зв'язків об'єктів матеріального світу з метою встановлення місця події, вивчення його обстановки, виявлення слідів тяжкого злочину, предметів, які можуть бути доказами у кримінальній справі, особи, що вчинила злочин, а також іншої інформації, яка вказувала б на злочин, його наслідки, причини та умови, що сприяли його вчиненню. Такими негласними оперативними заходами може бути особистий пошук, розвідувальне опитування, контрольна поставка товару, тайне проникнення в квартиру, приміщення, транспортні засоби, проникнення в злочинне угруповання, негласне дослідження предметів і документів, ряд інших заходів.

Необхідність негласного виявлення та фіксування слідів тяжкого злочину викликається організованим характером злочинних формувань, наявністю складної ієрархічної структури і корумпованих зв'язків, обізнаністю кримінального елемента щодо засобів і методів роботи правоохоронних органів, латентністю злочинно-

сті. Значна кількість тяжких злочинів вчиняється особами, які мають відповідну підготовку, досить добре технічно оснащені, споряджені засобами технічного зв'язку, володіють прийомами спостереження і контрспостереження. Злочинці ретельно готують тяжкі злочини, старанно приховують їх сліди, у багатьох випадках активно протидіють зусиллям правоохоронних органів у роботі щодо розкриття і розслідування злочинів.

Негласне виявлення та фіксування слідів тяжкого злочину, документів та інших предметів, що можуть бути доказами кримінальної діяльності оперативні підрозділи здійснюють з метою:

- виявлення, фіксації та вилучення слідів, предметів, речей, документів, які мають значення для розкриття та розслідування злочинів, встановлення обставин діяльності злочинних угруповань;

- для розшуку та встановлення невідомих злочинців, які після вчинення тяжкого злочину зникли з місця, а також осіб, які причетні до діяльності злочинних угруповань, хоч вони безпосередньо злочину і не скоювали;

- для отримання інформації про розвідувальну діяльність іноземних спецслужб з метою захисту інтересів суспільства і держави;

- для забезпечення конспіративності оперативно-розшукових заходів;

- для встановлення обставин скоєння злочину, використаних при цьому знарядь, засобів злочину і предметів злочинного посягання;

- для встановлення місця переховування предметів, речей, майна і інших цінностей, добутих злочинним шляхом та вжиття заходів щодо забезпечення відшкодування матеріальних і моральних збитків, заподіяних злочином;

- для отримання інформації про осіб, стосовно яких здійснюються оперативно-розшукові заходи органами внутрішніх справ, органами Служби безпеки України, іншими правоохоронними органами у зв'язку з виконанням покладених на них завдань.

Для негласного виявлення, вивчення і фіксації слідів та інших джерел оперативної інформації здійснюються окремі оперативно-розшукові заходи, дозволені законом, при цьому має бути врахована:

- доцільність і достатність того чи іншого оперативно-розшукового заходу;
- його відповідність поставленій меті, якої необхідно досягти;
- особливості здійснення оперативно-розшукових заходів (забезпечення конспіративності, безпеки працівників і т. ін.);
- дотримання законності, правове забезпечення здійснюваного негласного оперативно-розшукового заходу (дозвіл керівництва, санкція суду);
- матеріально-технічне, інформаційне та морально-психологічне забезпечення реалізації оперативно-розшукового заходу.

Працівники оперативних підрозділів, дотримуючись правил конспірації, можуть виконувати оперативно-розшукові заходи, пов'язані з негласним виявленням та фіксацією слідів злочину, комплексно, тобто використовувати одночасно різні засоби і методи отримання інформації.

Наприклад, оперативний огляд може здійснюватись шляхом таємного проникнення в квартиру, приміщення, транспортні засоби і інші публічно недоступні місця з використанням технічних засобів фіксації обстановки, встановленням відповідних сигнальних пристроїв, маркіровки та інше, з залученням спеціалістів з числа осіб, співпрацюючих з оперативним підрозділом на гласній і конфіденційній основі, доручати проведення даного оперативно-розшукового заходу спеціалізованим оперативним підрозділам.

В числі оперативно-розшукових заходів, направлених на негласне отримання інформації, шляхом роботи з предметами, документами, речовинами – носіями необхідної інформації, візуального спостереження за особами, які розпоряджаються такими носіями інформації, особливу роль грають контрольовані поставки.

Контрольовані поставки – це оперативно-розшукові заходи по встановленню постійного негласного контролю за нелегальним переміщенням (пересилкою, поставкою, транспортуванням, передачею) предметів, речовин і продукції, вільна реалізація яких заборонена, або обіг яких обмежений, а також тих матеріалів (вантажів, товарів, продуктів, грошових коштів, цінних паперів) вільний обіг яких дозволений, але є інформація, що він здійснюється з порушенням встановлених правил і норм (ціна, якість, стандарт,

упаковка і т.п.). Рішення про проведення контрольованої поставки приймається керівником оперативного підрозділу на підставі якого розробляється ним проведення такого оперативного заходу отримання інформації.

Результати проведення тактичної операції по проведенню контрольованої поставки оформляються рапортом і доповідаються керівнику оперативного підрозділу для прийняття управлінського рішення про подальші дії оперативного характеру. До рапорту можуть бути додані копії документів, фотографії, відеозаписи, акти про маркіровку товару, про застосування хімічних поміток, про використання технічних засобів та інше.

Для негласного виявлення і фіксації слідів злочину оперативним працівником може застосовуватись *оперативний експеримент*. Оперативний експеримент – це такий оперативно-розшуковий захід, який направлений на створення і використання негласно контрольованих штучних умов і обставин, направлених на вчинення злочинних посягань на них з метою своєчасного виявлення, затримання на місці злочину, припинення діяльності осіб, які готують, вчиняють, або вчинили тяжкий злочин. Такими діями працівників може бути підготовка «грошової ляльки», негласна охорона об'єкта і т. і. Створення штучних об'єктів і умов для проведення оперативного експерименту, супроводжується безумовним правилом, у відповідності з яким, суб'єкт, стосовно якого ведеться перевірка, повинен мати реальну можливість альтернативного вибору своєї поведінки.

Від нього залежить вчинити злочин чи уникнути протиправного діяння. Організатори проведення оперативного експерименту не мають права застосовувати умовляння чи погрози з метою примусу перевіряемого здійснити запропоновану дію. В процесі оперативного експерименту можуть здійснюватись і інші оперативно-розшукові заходи, зокрема, візуальне спостереження, кіно- і відеозйомка, фотографування, аудіозапис, прослуховування, інші технічні засоби.

Організуючи оперативний експеримент, необхідно спланувати його проведення, визначивши при цьому:

– зміст, час і місце проведення;

- мету і ціль яких необхідно досягти;
- дані про використані сили, технічні засоби і тактичні прийоми проведення;
- законні підстави для проведення оперативного експерименту;
- заходи безпеки учасників експерименту, конспірації і легалізації результатів.

Адміністрація комерційного банку в Києві звернулася в кримінальний розшук з заявою, що в робочий час із приміщення де здійснюються операції з грошовими сумами (огляд, перелік, облік) систематично пропадають гроші. Адміністрація вважала, що крадіжки здійснює хтось із персоналу банку. За згодою адміністрації банку оперативними працівниками в касу була поміщена «грошова лялька» з невидимими фарбуючими речовинами. Одночасно було встановлено скрито телеоб'єктив, який дав можливість службі безпеки банку спостерігати за приміщенням. На наступний день, в обідню перерву, було встановлено, що до касового приміщення, відкривши кодовий замок, зайшов один із охоронців банку і ключем, який працівниця каси халатно залишила в схованці, відкрив сейф і взяв «грошову ляльку». Сліди, які залишилися на пальцях злочинця, відеозапис і затримання на місці дозволили розвінчати злочинця, який у такий спосіб вчинив кілька крадіжок грошей на суму більше 20 тисяч гривень.

В Харкові, в лісопарковій зоні було вчинено кілька нападів на одиноких жінок, які повертались через парк в пізній час додому. Аналіз обставин нападів давав можливість зробити висновок, що потерпілі попадали в поле зору злочинця ще на трамвайній зупинці, де вони виходили із міського транспорту. Оперативні працівники переодягли одного із своїх колег в жіночий одяг і він в нічний час повторював маршрут потерпілих від трамвайної зупинки через лісопарк. Після кількох таких прогулянок, він помітив, що за ним слідом іде невідомий. Наздогнавши «жінку» потерпілий зірвав з її голови хутрянку шапку, але тут же був повалений на землю і затриманий разом з працівниками, які контролювали проведення оперативного експерименту.

За результатами проведення оперативного експерименту складається підсумковий рапорт або акт, в яких фіксуються обставини

та умови його проведення, дії, які вчинила перевіряема особа, їх наслідки, перелік документів, речей, вилучених із місця проведення експерименту. Документи оперативного експерименту можуть мати процесуальний характер, якщо вони пов'язані з затриманням особи, вилученням предметів, які можуть бути доказами у справі, ідентифікацією особи. За своєю формою і змісту такі документи мають відповідати вимогам закону, без вказівок на джерела інформації чи відомості, які носять державну, військову чи службову таємницю.

Питання визнання того чи іншого предмету, речовини документа, інших об'єктів оперативно-розшукових заходів носієм оперативної інформації, відомостей про ознаки вказаних предметів вимагає інколи наукового їх дослідження. З метою негласного виявлення та фіксування ознак тяжкого злочину, що можуть бути доказами у кримінальній справі, оперативні працівники мають право негласно, таємно досліджувати з застосуванням криміналістичних методів, інших методів, заснованих на досягненнях науки, різні предмети, їх частини, копії, матеріали, вироби, продукти харчування, товари, сліди діяльності людини, фізіологічні виділення людини і тварини (слина, кров, сеча, пари повітря і т. ін.). Науковому дослідженню підлягають предмети і документи, отримані в процесі збирання зразків продуктів для порівняльного аналізу, контрольних закупок і контрольованих поставок, інших оперативно-розшукових заходів, проведених в інтересах виконання завдань оперативно-розшукової діяльності при наявності підстав і з затриманням умов проведення оперативно-розшукових заходів.

До карного розшуку УМВС в Одесі надійшла інформація, що в одному підвальному приміщенні господарської будівлі виготовляються наркотики шляхом перемелювання коноплі. Оперативні працівники доручили особі, яка дала інформацію і була залучена до негласного співробітництва з оперативним підрозділом закупити чи таємно взяти зразки рослин і готової продукції, що було виконано. Дослідження, яке провели експерти криміналістичної лабораторії за дорученням карного розшуку, підтвердили, що пред'явлена речовина є наркотичним засобом рослинного походження, а саме коноплі. В результаті було затримано трьох злочи-

нців, які виготовляли і розповсюджували наркотики. Запаси наркотичної сировини були вилучені, а криміналістично-біологічна експертиза, призначена слідчим, дала висновок, що вилучена сировина і речовина, виготовлена з неї, наркотичні.

В іншому випадку оперативний працівник підрозділу по боротьбі з економічною злочинністю отримав інформацію, що в один із магазинів надійшла велика партія фальсифікованого коньяку. За дорученням оперативного працівника в порядку контрольної закупки негласно було закуплено дві пляшки коньяку. Дослідження в товарознавчій лабораторії підтвердили, що коньяк в пред'явлених пляшках фальсифікований. Проведеними подальшими оперативно-розшуковими заходами і слідчими діями була припинена діяльність підпільного цеху по виготовленню спиртних напоїв.

Підготовка дослідження предметів і документів оформляється постановою керівника оперативного підрозділу, ним же визначається і установа експертно-криміналістичної служби чи інша установа, якій доручається провести дослідження.

Результати дослідження предметів і документів оформляються довідкою особи, яка проводила дослідження або іншим документом, складеним за підсумками наукового дослідження конкретних об'єктів – носіїв оперативно-розшукової інформації.

Готуючи та здійснюючи оперативно-розшукові заходи з метою негласного виявлення і фіксації слідів тяжкого злочину, оперативний працівник має завжди пам'ятати, що інформація по результатам таких заходів може стати доказами в кримінальній справі, і завжди передбачати шляхи легалізації такої оперативної інформації.

8.3.8. Проникнення в злочинну групу

Одним із способів отримання оперативно-розшукової інформації, який використовують оперативні підрозділи, є проникнення в злочинну групу. Закон дозволяє здійснювати проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу, або особи яка співробітничав з ним, із збереженням в таємниці достовірних даних щодо їх особистості. Таке проникнення в злочинне середовище оперативного негласного працівника чи особи,

яка залучена до оперативно-розшукової діяльності (конфідента) здійснюється під легендою, в тому числі з імітацією протиправної діяльності та інших демонстративних дій, необхідних для встановлення довіри. Закон, передбачає, що зазначені особи не несуть відповідальності, якщо вони діяли в стані необхідної оборони або крайньої необхідності. Проникнення в злочинну групу працівника оперативного підрозділу, чи особи, яка співробітничав з ним, на практиці та в науковій літературі називається *оперативним проникненням*.

Оперативне проникнення являється комплексним оперативно-розшуковим заходом, який використовується тоді, коли застосування інших форм і методів оперативно-розшукової діяльності не дає можливості виконати завдання, покладені на оперативний підрозділ. Оперативне проникнення – це складна операція по впровадженню оперативного працівника чи конфідента в злочинне угруповання, яке має стійкий характер, глибоку законспірованість, жорстку внутрішню дисципліну, спрямоване на вчинення зарані підготовлених тяжких злочинів. *Об'єктом* оперативного проникнення можуть бути незаконні озброєні формування, формування, що планують здійснення насильницького захоплення влади, терористичні акції, бандитизм інші небезпечні посягання на правопорядок в державі.

В процесі оперативного проникнення штатний негласний працівник, як правило, може вступати під легендою прикриття в трудові, цивільно-правові і інші відносини. При цьому збитки чи шкода, нанесені діями штатного негласного працівника при виконанні ним завдання відшкодовуються за рахунок державного бюджету, а такий працівник не несе відповідальності за причинену шкоду чи збитки, якщо його дії були необхідні для виконання завдання. Повноваження оперативного працівника чи конфідента мають бути достатніми для виконання завдання, тобто адекватними тій ситуації в якій вони будуть діяти.

Виявити таємну замасковану протиправну діяльність злочинного угруповання і забезпечити кримінальне переслідування винуватих без участі негласного працівника чи конфідента часом неможливо або вкрай ускладнено. Без участі в протиправних діях,

впроваджений в злочинну групу оперативний працівник чи конфідент не буде користуватись довірою членів групи, буде змушений уникати спільних дій з злочинною групою, що не дасть можливості виконати завдання, або поставить його на грань провалу. У зв'язку з цим важливо визначити оптимальні межі «злочинної» поведінки працівника, впровадженого в злочинну групу, тобто його повноваження на спілкування з членами групи, на індивідуальну роботу з окремими членами групи, та на ступінь ризику, який він може допустити. Якщо «безкарність» працівника чи конфідента буде встановлена достатньо широко, то він зможе більше ефективно здобути фактичні дані, предмети і документи, іншу оперативну інформацію, необхідну для розкриття і розслідування тяжких злочинів, вчинених групою. Тобто виникає проблема відповідності завдання і прийомів, які, впроваджений в групу працівник зможе (чи не зможе) використати для його виконання, не причинивши, зокрема, шкоди правам і свободам сторонніх громадян, з якими він спілкується.

Підставами для оперативного проникнення більш за все є:

- оперативна інформація про систематичні правопорушення на підприємствах, в організаціях і установах, які дають привід вважати, що на цих об'єктах діють злочинні групи;

- матеріали оперативно-розшукових справ на осіб, підозрюваних у вчиненні кваліфікованих, спланованих тяжких злочинів;

- матеріали кримінальних справ, які засвідчують організовану протидію слідчому підрозділу в установленні об'єктивної істини;

- інформація про вчинення посадовими особами організованих злочинних дій;

- оперативно-розшукова інформація про глибоко законспіровану підготовку тяжких злочинів, яку необхідно перевірити для попередження таких злочинів;

- інформація про розвідувально-підривною діяльність спецслужб іноземних держав та організацій.

Для оперативного проникнення в злочинну групу, як виняток, можуть використовуватись і особи, залучені до співробітництва з оперативними підрозділами за угодою.

Оперативні підрозділи, які безпосередньо здійснюють опера-

тивне проникнення, зобов'язані такий оперативно-розшуковий захід детально спланувати, Пропозиція щодо проведення операції по оперативному проникненню викладається в рапорті, який розглядається керівником оперативного підрозділу, котрий приймає рішення щодо проведення оперативного заходу.

В плані проведення оперативного проникнення має бути викладено:

- ситуація по оперативно-розшуковій справі чи по розслідуваній кримінальній справі;
- обґрунтування необхідності оперативного проникнення та можливості його здійснення;
- завдання, які необхідно вирішити шляхом проникнення в злочинну групу;
- оперативний працівник чи особа, залучена до співробітництва з оперативним підрозділом, які мають виконати проникнення в групу;
- легенда на впровадження працівника чи конфідента в злочинну групу;
- заходи безпеки особи, яка впроваджується в групу;
- форми зв'язку з нею, планові та екстрені;
- легендування виведення працівника (конфідента) із розробки злочинної групи і подальша його конспірація;
- інші необхідні відомості.

Негласне проникнення в злочинне середовище включає комплекс заходів, що націлені на подолання зовнішньої перешкоди (в даному випадку замкненості, контррозвідувальної діяльності та інших, проводжуваних з боку злочинної групи заходів) з тим, щоб опинитися всередині злочинного формування для вирішення завдань, що стоять перед оперативним підрозділом.

Виходячи з вищевказаного, проникнення може розглядатися умовно, як фізичне, де суб'єктом може виступати «негласний співробітник» (штатний негласний співробітник), так і технічне, де проникнення в злочинні задуми здійснюються шляхом використання технічних засобів, що знаходяться на озброєнні оперативного підрозділу.

Крім цього законодавцем визначені об'єкти, в котрі може здійс-

нюватись негласне проникнення. Такими об'єктами визнані *злочинні групи* (ст.8, ч.8) або *організовані злочинні групи* (ст. 13.ч.1).

Але в якості об'єкта негласного проникнення, в першу чергу, необхідно розглядати саме *злочинне середовище*, тому що поняття його як категорії значно ширше і поглинає останню. Крім того, якщо про виникнення злочинної групи можна говорити, коли факт злочинного діяння вже скоєний, то поняття «злочинне середовище» окрім цього включає осіб ще тільки схильних до скоєння злочину, що дуже важливо, бо в цьому випадку мова може йти про *попередження злочинів на стадії їх підготовки і формування умислу*.

Як показує практика, найбільшу складність в діяльності оперативних підрозділів, що використовують негласне проникнення в злочинне середовище, викликають питання подолання зовнішніх, контррозвідувальних заходів злочинних формувань.

Необхідними умовами, негласного проникнення в злочинне середовище є:

- виконання завдань оперативним підрозділом безпосередньо в середовищі осіб, схильних до скоєння злочинів;
- конспіративність;
- розвідувально-пошуковий характер;
- наявність спеціального суб'єкта, негласного співробітника;
- наявність легенди;
- здійснення комплексу заходів, що забезпечують його успішне застосування;
- комплексність і дійсність використання саме запланованих сил і засобів;
- здійснення спеціальними підрозділами.

Особливими умовами застосування негласного проникнення у кримінальне середовище є:

- проведення тільки за наявності необхідних сил та засобів для успішного його завершення;
- підготовленість спеціального суб'єкта, що його застосовує;
- добровільність участі осіб, що здійснюють проникнення;
- своєчасність.

Принципи негласного проникнення у кримінальне середовище

загалом відповідають основним принципам ОРД, в той же час, вони мають свої особливості. До них відносяться:

- законність;
- виключність (використовується у крайніх випадках);
- мінімальне втручання в права та свободи громадян, що охороняються законом;
- науковість;
- особливий порядок використання;
- наявність особливих підстав для його застосування.

Негласне проникнення у кримінальне середовище, безумовно, має розвідувально-розшуковий характер і визначається саме як напрямок діяльності оперативних підрозділів на підставі того, що містить в собі всі елементи, притаманні оперативно-розшуковій діяльності як такій. Як сказано вище, вона є сукупністю гласних та негласних заходів, ступенем втручання в права та свободи громадян. Для професійного здійснення даного виду діяльності організовано спеціальну підготовку негласних співробітників оперативних підрозділів. Таким чином, підводячи підсумок характеристиці негласного проникнення у злочинне середовище, можна зробити наступні висновки.

Негласне проникнення у злочинне середовище являє собою систему гласних і негласних, організаційних, інформаційно-аналітичних, оперативно-технічних та інших заходів по втіленню негласного співробітника у злочинне середовище, а також використання технічних засобів отримання інформації, коли суб'єкт знаходиться безпосередньо в злочинному середовищі, для вирішення завдань, оперативно-розшукової діяльності та забезпечення кримінального судочинства.

В залежності від умов, що складаються, негласне проникнення в злочинне середовище умовно можна поділити на наступні види.

За характером проникнення:

- фізичне, тобто проникнення, здійснюване різними категоріями негласних співробітників;
- комплексне, тобто поєднання діяльності фізичної особи з використанням (з тією ж метою) оперативно-технічних засобів.

За цілями:

– тактичне – для вирішення конкретних оперативно-тактичних задач;

– стратегічне – для отримання, накопичення, систематизації та аналізу різноманітних відомостей про фізичних та юридичних осіб, в діяльності яких може бути причетність до злочину.

За призначенням:

– операція місцевого значення;

– операція міжрегіонального значення;

– операція міжнародного значення.

За часом дії:

– короткострокове (до 6-ти місяців);

– довгострокове (понад 6 місяців).

За ступенем санкціонування:

– просте, тобто таке, що не потребує санкції суду;

– складне, тобто таке, що вимагає санкціонування судом.

За суб'єктом застосування:

– здійснюване суб'єктом (особою, що залучається до негласного співробітництва);

– здійснюване спеціальним суб'єктом (штатним негласним співробітником).

Приведені вище розмежування негласного проникнення у злочинне (кримінальне) середовище необхідні для втілення чіткої правової регламентації даного виду діяльності, визначення організаційних та тактичних елементів його застосування.

Згідно з п.8 ч.1 ст.8 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», оперативним підрозділам надається право здійснювати негласне проникнення у злочинну групу негласного працівника або тієї особи, що працює з ним, із зберіганням у таємниці достовірних даних про них. В п.12 тієї ж статті до категорії «негласний працівник» додано елемент «штатний», тобто визначено додаткову категорію «негласний штатний працівник». При цьому законодавець не роз'яснює, чи є категорія «особа, що співпрацює з оперативним підрозділом» штатним негласним працівником. Таке уточнення було зроблено в п.1 статті 13 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 року, коли законодавцем була встановлена аналогічна но-

рма, яка надає спеціальним підрозділам, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності недостатньо, право використовувати штатних і нештатних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання.

Таким чином, законодавець закріплює в двох законодавчих актах один з видів діяльності оперативних підрозділів, а саме негласне проникнення у злочинні групи, а також категорії суб'єктів, які можуть здійснювати таке проникнення. Як видно, категорія «особа, що співпрацює з оперативним підрозділом» в даному законі відсутня. Замість неї введено категорію «нештатний негласний співробітник». Використовувані законодавцем категорії «працівник» і «співпрацівник» в різноманітному сполученні є тотожними поняттями.

Необхідно відзначити, що в законодавчих актах не викладено тлумачення категорії «штатний негласний співробітник».

Можна сформулювати *спеціальні права* працівників, які здійснюють негласне проникнення в злочинне середовище, а також забороняючі положення, які витікають (знаходять відображення) з нормативних актів. Такими правами є можливість:

- інсценувати злочин, якщо це необхідно для підтвердження легенди або завоювання довіри в злочинному середовищі;
- використовувати спеціальну техніку для забезпечення особистої безпеки в злочинному середовищі;
- використовувати документи прикриття, що забезпечують легенду;
- виступати в суді в якості свідка відкрито або під легендою;
- використовувати на свій розсуд засоби та методи, які знаходяться на озброєнні, якщо законом не встановлено іншого порядку їх застосування.

Відомості про негласних працівників та конфідентів, впроваджених в злочинні групи представляють собою *державну таємницю* і можуть бути оголошені лише за письмовою згодою цих працівників. Інформація отримана шляхом оперативного проникнення в злочинну групу носить *таємний характер*, до неї можуть мати доступ тільки ті посадові особи оперативного підрозділу, які за своїми обов'язками проінформовані про проведення проник-

нення в злочинну групу.

8.3.9. Зняття інформації з каналів зв'язку

Законом дозволяється оперативним підрозділам за певних умов знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші технічні засоби отримання інформації. В усіх випадках дані, які отримані за допомогою технічних засобів, підлягають обов'язковому контролю і процесуальному закріпленню як докази, що будуть використані при розкритті та розслідуванні злочинів. Для проведення такого оперативно-розшукового заходу, як зняття інформації з каналів зв'язку та застосування інших технічних засобів отримання інформації, потрібні не тільки законні підстави, а й відповідна *санкція суду*. Зняття інформації з технічних каналів зв'язку здійснюється на підставі подання, оформленого керівником органу, уповноваженого на проведення оперативно-розшукової діяльності і відповідного рішення судді.

Одним із видів зняття інформації з каналів зв'язку є *прослуховування телефонних розмов*. Прослуховування телефонних переговорів – це негласне отримання інформації, переданої по лініям телефонного зв'язку особами, підозрюваними у вчиненні злочинів, або особами, винність яких встановлена, але вони розшуковуються у зв'язку з ухиленням від кримінальної відповідальності. Прослуховування телефонних переговорів здійснюється оперативно-технічними підрозділами органів внутрішніх справ чи Служби безпеки України. Прослуховуванню можуть бути піддані переговори, які ведуться з домашнього телефону, службових телефонів, чи телефонів-автоматів з використанням ліній провідного, коаксіального чи сотового зв'язку.

Оперативно-розшукова інформація, об'єктивно зафіксована за допомогою технічних засобів у речовій (мовній) формі, створює додаткові гарантії її достовірності і при її одержанні з дотриманням законних вимог, може перетворюватись на доказову інформацію, необхідну для використання у процесі доказування при розслідуванні кримінальних справ, та при розробці профілактичних заходів. Перетворення оперативно-розшукової інформації, здобутої негласними методами, в тому числі і через зняття інформації з

каналів зв'язку та при застосуванні інших технічних засобів, із негласної у гласну, із закритої у відкриту, називається *легалізацією оперативно-розшукової інформації*. Легалізація оперативно-розшукової інформації – це передбачені законом прийоми і методи введення в процес доказування матеріалів-носіїв доказової інформації, отриманої шляхом використання технічних засобів та інших негласних оперативно-розшукових заходів.

Результати прослуховування телефонних переговорів та зняття інформації з інших каналів зв'язку оформляються *рапортом* або *довідкою*, в яких вказуються час і місце проведення прослуховування, дані про засоби звукозапису і їх основних технічних характеристик, зміст фонограми, вказівку на факти і обставини, які стосуються злочину, чи мають відношення до цілей прослуховування.

При необхідності розгляду в судовому засіданні матеріалів прослуховування телефонних переговорів чи матеріалів зняття інформації іншими технічними засобами фонограми переговорів в якості доказів представляються в суд.

За можливістю використання оперативно-розшукової інформації, отриманої шляхом зняття її з каналів зв'язку та застосуванням інших технічних засобів, необхідно диференційовано підходити до її оцінки:

- за цілями її отримання (для розкриття злочину, затримання розшукуваного злочинця, встановлення безвісно зниклого і т.ін.);
- джерелами отримання;
- часом і місцем отримання;
- формою закріплення;
- тактичною значимістю;
- можливостями легалізації;
- достатності даних для розкриття злочину;
- за оперативністю реагування (негайно, коли виникає загроза життю, здоров'ю, загроза державній, військовій, економічній чи екологічній безпеці) чи планово в наступний період, після тривалої підготовки і т. ін.).

Зняття інформації з технічних каналів зв'язку полягає в негласному отриманні інформації про поведінку і дії осіб, підозрюваних у

вчиненні злочинів, шляхом контролю спеціальними технічними засобами за електромагнітними і іншими полями, виникаючими в результаті передачі різних відомостей мережами електрозв'язку, роботи комп'ютерних мереж, використання баз даних інформаційно-пошукових систем, здійснюючих збирання, накопичення, обробку, зберігання, пошук і розповсюдження інформації.

Безумовно, оперативний працівник проявить наївність, якщо буде вважати, що записані телефонні розмови, інші переговори, які ведуться по комп'ютерним мережам, представляють собою відомості придатні для негайного використання в кримінальному судочинстві. Особи, які здійснюють злочинні дії, маскують свою поведінку, застосовують в телефонних переговорах та в інших каналах зв'язку умовні фрази, жаргонні висловлювання, паролі, клички, зарані обумовлені кодові слова. Вони можуть використовувати технічні засоби захисту інформації, протидії можливості звукозапису, створювати спеціальний шумовий фон, змінювати телефони, використовувати канали зв'язку, які належать стороннім особам, говорити на інших мовах чи використовувати діалекти. Тому зняття інформації з технічних каналів зв'язку може бути ефективним, якщо воно виконується кваліфікованими спеціалістами за допомогою відповідної оперативно-технічної апаратури. Але важливо не тільки зафіксувати, зняти інформацію, а дослідити її, тобто оперативно «прочитати», обробити, встановити зв'язок між конкретними особами, визначити характер діяльності контрольованих осіб, їх причетність до конкретних злочинів. Обробляючи оперативну інформацію, отриману шляхом зняття її з каналів зв'язку, оперативні працівники можуть з дотриманням вимог конспірації залучити до її дослідження необхідних спеціалістів, криптологів, консультантів, перекладачів.

Під зняттям інформації з каналів зв'язку розуміються не тільки телефонні переговори, а й інший обмін відомостями, який може проходити в різній формі: візуально, через комп'ютерні мережі, аудійно, радіо, передачі даних сигналом і т. ін.

Прослуховування телефонних переговорів, зняття інформації з інших технічних каналів зв'язку, як вже зазначалося, може здійснюватись за наявності підстав, передбачених оперативно-

розшуковим законодавством та постановою судді, оскільки їх проведення обмежує права громадян, передбачені Конституцією України. Але в санкції судді немає потреби при необхідності проведення таких оперативно-розшукових заходів стосовно затриманих, арештованих та засуджених, які перебувають в приміщеннях органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Характерним прикладом реалізації оперативно-розшукової інформації, отриманої шляхом зняття інформації за допомогою технічних засобів, може бути наступний. Прослуховуючи розмови особи, яка підозрювалась у вчиненні крадіжок із магазинів, оперативні працівники встановили, що підозрюваний стурбований тим, що в підвалі одного із будинків, де він сховав крадені речі, необачно залишив свій піджак. Працівники житлово-комунальної служби, «планово оглядаючи підвал з метою ремонту», виявили крадені речі. Піджак підозрюваного був впізнаний членами його сім'ї, що і послужило подальшому розкриттю злочину.

Порядок проведення технологічних процедур зняття інформації з каналів зв'язку та застосування інших технічних засобів отримання інформації регулюється відомчими нормативними актами МВС України і Служби безпеки України.

8.3.10. Оперативний контроль телеграфно-поштових відправлень

Особливою категорією документів-носіїв інформації в оперативно-розшуковій діяльності є матеріали переписки, яку ведуть між собою особи, стосовно яких здійснюються оперативно-розшукові заходи. Законодавець надає право оперативним підрозділам контролювати шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштової відправлення. Такий контроль здійснюється у відповідності з положенням Конституції України і нормами оперативно-розшукового законодавства відносно відправляємої і отримуваної поштової, телеграфної і іншої кореспонденції, а також електрозв'язку і іншого роду систем, призначених для відправки та отримання подібного виду кореспонденції.

Контроль здійснюється шляхом відбору телеграфно-поштової кореспонденції, яка відправляється чи отримується особами, які

підозрюються у вчиненні тяжких злочинів, чи їх близьким оточенням або особами, які розшукуються органами слідства і суду, чи особами відносно яких на законних підставах здійснюються оперативно-розшукові заходи.

Контроль поштових відправлень здійснюється у відповідності з правилами конспірації, передбаченими нормативними актами, регламентуючими організацію і тактику оперативно-розшукової діяльності. *Контроль шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштової кореспонденції – це оперативно-розшуковий захід, здійснюваний з метою конфіденційного отримання інформації про протиправну діяльність юридичних і фізичних осіб шляхом перлюстрації кореспонденції.*

Негласний контроль кореспонденції, порушуючи конституційні права людини на збереження тайни поштових відправлень, телеграфних і інших повідомлень, переданих мережами поштового і електричного зв'язку, носить винятковий характер, і допускається на основі *мотивованої постанови керівника органу*, здійснюючого оперативно-розшукову діяльність і *санкції судді*. Контролю може підлягати кореспонденція, адресована конкретній особі, або відправлена нею, а також вся кореспонденція, яка надходить на конкретний поштовий адрес або виходить з нього.

В процесі контролю поштових відправлень допускається копіювання, фотографування змісту та вмісту поштових відправлень, а при необхідності вилучення з них тих об'єктів, які необхідно дослідити чи піддати спеціальному вивченню. При виявленні в поштових відправленнях зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв, наркотичних і ядовитих речовин та інших недозволених до відкритого обігу речей, керівник оперативного підрозділу приймає рішення про подальші дії оперативних працівників, вилучає недозволені до пересилки речі, забезпечує їх збереження, здійснює додаткові оперативно-розшукові заходи, приймає рішення про порушення кримінальної справи. До контролю поштових відправлень можуть залучатись особи, які співробітничать з оперативними підрозділами на конфіденційній основі, а також спеціалісти, перекладачі, професійні знання яких можуть знадобитись при дослідженні поштових відправлень. При цьому оперативний працівник

забезпечує в таємниці факт перлюстрації кореспонденції, збереження поштового відправлення, нерозголошення відомостей, які містяться в поштових відправленнях. Результати контролю поштових відправлень оформляються довідками оперативних працівників, здійснюючих такий контроль, з прикладанням копій, фотографій, зразків речовин чи вилучених речей.

Контроль телеграфно-поштових відправлень може носити *разовий* або *тривалий* характер.

Разовий контроль поштових відправлень здійснюється за мотивованою постановою керівника органу, уповноваженого на оперативно-розшукову діяльність і у відповідності з санкцією судді, при наявності даних, що підозрювана особа відправила, або має отримати поштове відправлення, яке необхідно невідкладно вивчити і дослідити. Такий вид перлюстрацій кореспонденції проводиться за допомогою посадових осіб підприємства зв'язку на конфіденційній основі. Негласний контроль разового характеру оперативний працівник може здійснити за участю спеціаліста відповідної професії.

Оперативний працівник карного розшуку Полтави отримав повідомлення, що один із наркоманів найближчим часом відправить в місто Ачинськ Російській Федерації посилку із наркотичною коноплею, а по документам оформить як відправку сухофруктів. За санкцією суду на пошті був встановлений контроль за відправленням такої посилки. Коли підозрюваний здав її для відправлення, вміст її був перевірений оперативним працівником за участю експерта-біолога, який по запаху, кольору і зовнішньому вигляду речовини встановив, що в посилці міститься конопля, що пізніше підтвердила судово-біологічна експертиза.

Тривалий контроль за поштовими і телеграфними відправленнями здійснюється тоді, коли не має конкретної інформації щодо вмісту поштових відправлень, коли оперативний працівник очікує що таке надходження може бути в любий час, коли поштові відправлення постійно містять в собі необхідну інформацію, яку оперативний працівник збирає для прийняття подальших управлінських рішень керівництвом оперативного підрозділу.

Порядок проведення і оформлення контролю телеграфно-поштових відправлень регламентується закритими відомчими ак-

тами. Контроль кореспонденції в поштово-телеграфних установах може відбуватись і за *постановою слідчого* у відповідності до ст. 187 Кримінально-процесуального Кодексу України. *Накладення арешту* на кореспонденцію і *виймка* її в поштово-телеграфічних установах за постановою слідчого є процесуальною дією і регламентується не оперативно-розшуковим законодавством, а кримінально-процесуальним.

8.3.11. Візуальне спостереження

Оперативним підрозділам надається право здійснювати візуальне спостереження в громадських місцях із застосуванням фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів. Візуальне спостереження полягає в негласному нагляді, спостереженні, слідкуванні за особами, підозрюваними у вчиненні кримінальних злочинів, місцями їх постійного проживання чи тимчасового мешкання, їх дозвілля і діяльності, за їх поступками і поведінкою, за транспортними засобами, які вони використовують з метою виявлення протиправної поведінки та отримання об'єктивної інформації про злочинну діяльність, встановлення особистих і кримінальних зв'язків, осіб, які виступають як співучасники, місць зберігання зброяць, предметів вчинення злочинів і незаконно добутого майна. Візуальне спостереження може здійснюватись також з метою встановлення місця знаходження осіб, які розшукуються слідством чи судом, чи для встановлення обставин безвісного зникнення людей.

Візуальне спостереження може здійснюватись безпосередньо оперативним працівником чи по його письмовому завданню, затвердженому керівником оперативного підрозділу, працівниками спеціальних підрозділів органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Візуальне спостереження за дорученням оперативного працівника, може проводитись особами, які залучені до виконання оперативних завдань на конфіденційній основі і які мають зв'язки з особами чи їх оточенням, за якими ведеться спостереження.

Спостереження із застосуванням спеціальних технічних пристроїв та обладнання для спостереження за діями і поведінкою осіб, підо-

зрюваних у вчиненні злочинів, проводиться спеціалістами оперативно-технічних підрозділів за завданнями оперативних підрозділів в приміщеннях, обумовлених місцях, транспортних засобах з використанням аудіо- і відеозапису розмов підозрюваних чи перевіряємих та фіксації їх поведінки та змісту розмов.

Візуальне спостереження оперативним підрозділам здійснюється за:

1) наявності достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою візуального спостереження про:

- злочини, що готуються або вчинені невстановленими особами;
- осіб, які вчинили або готують злочин;
- осіб, які переховуються від органів розслідування та суду або ухиляються від відбуття кримінального покарання;
- осіб, які безвісно відсутні;
- розвідувально – підривну діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти України;

2) наявності запитів повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці і до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках;

3) потреби в отриманні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави;

4) необхідності забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів та членів їх сімей;

5) необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь в кримінальному судочинстві.

Згідно з вимогами ч. 1 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», візуальне спостереження здійснюється тільки у рамках оперативно-розшукової справи за винятком випадків перевірки осіб у зв'язку з їх допуском до державної, військової або службової таємниці. Воно може проводитися з метою встановлення даних про особу та її зв'язки у випадках, коли є факти, які підтверджують, що нею готується або вчинено тяжкий злочин, а також для отримання відомостей, які вказують на ознаки такого злочину.

Підстави проведення візуального спостереження можливо поділити на *матеріальні* та *формальні*.

Формальними підставами проведення візуального спостереження є заведення оперативно-розшукової справи та оформлення завдання відповідним оперативним підрозділом. Слід відмітити, що завдання оформляється тільки у разі здійснення спостереження спеціальним оперативним підрозділом.

Але формальної основи не буде, якщо немає матеріальної. В загальному вигляді *матеріальною підставою* для проведення візуального спостереження є дійсна необхідність, під якою треба розуміти ту чи іншу оперативну необхідність отримання інформації, яку через об'єктивну неможливість або крайню складність вирішення таких оперативних завдань іншими заходами отримати неможливо. Елементами матеріальної основи, які визначають необхідність здійснення візуального спостереження, є:

- оперативна значущість окремих фактів та обставин, що обґрунтовують необхідність проведення візуального спостереження;
- достовірність даних, які забезпечують законність оперативно-розшукового заходу;
- реальна можливість отримати за допомогою візуального спостереження необхідні результати;
- неможливість отримати результати за допомогою інших засобів та методів ОРД або процесуальних дій.

Матеріальну основу необхідно враховувати кожен раз, коли виникає потреба в проведенні візуального спостереження.

Завданнями візуального спостереження є:

- попередження та припинення злочинної діяльності осіб, за якими ведеться спостереження та їх зв'язків;
- встановлення та документування злочинної діяльності осіб які проходять по оперативно-розшукових справах, або тих, які перебувають під адміністративним наглядом, є підозрюваними та обвинуваченими по кримінальних справах;
- виявлення злочинних зв'язків об'єктів спостереження, з якими вони вступають в контакт;
- встановлення схованок знарядь злочинів та викраденого майна;

- фіксація телефонних розмов та надходження поштово-телеграфної кореспонденції;

- виявлення місць концентрації антигромадських елементів, зберігання та збуту викраденого, інших місць, які становлять оперативний інтерес;

- встановлення місць знаходження конкретних злочинців, які переховуються від слідства та суду, засуджених, що ухиляються від покарання, а також осіб, які безвісно відсутні;

- вивчення образу життя та поведінки об'єктів спостереження, їх звичок та маршрутів руху з метою використання цих зведень в оперативно-розшуковій та слідчій діяльності;

- виявлення причин та умов, що сприяють скоєнню конкретних злочинів;

- документація конкретних фактів злочинної діяльності осіб, за якими ведеться спостереження, та їх зв'язків за допомогою фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів;

- забезпечення проведення окремих оперативно-розшукових заходів та слідчих дій;

- забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Якщо візуальне спостереження здійснює оперативний працівник, то в цьому випадку додатково вирішуються наступні завдання:

- визначення подальших оперативно-розшукових заходів та особливостей їх тактики;

- прийняття заходів щодо припинення злочинної діяльності осіб, за якими ведеться спостереження.

Об'єктами візуального спостереження можуть бути:

- особи, які проходять по оперативно-розшукових справах і особи, які перебувають під адміністративним наглядом міліції; ті, відносно яких є обґрунтовані данні про їх злочинну діяльність; а також підозрювані та звинувачені по кримінальних справах;

- рідні та знайомі злочинців, якщо є підстави допускати, що візуальне спостереження за ними дозволить знайти осіб, які є в розшуку, або отримати інформацію про їх місце знаходження;

- особи, які володіють інформацією про злочини, що готу-

ються чи скоєні, а також ті, що підтримають протиправні стосунки зі злочинцями;

- інші особи та об'єкти, спостереження за якими може сприяти проведенню окремих оперативних розшукових заходів та слідчих дій.

При візуальному спостереженні, яке здійснюється (зокрема оперативним працівником), під час з'ясування обставин вчиненого злочину, або того, що готується, а також збирання відомостей про протиправну діяльність підозрюваних, об'єктами можуть бути:

- злочинці, що розшукуються;
- особи, за зовнішніми ознаками яких можна дійти висновку про їх причетність до протиправної діяльності, а також підготовку до скоєння злочину.

Під час візуального спостереження в хронологічному порядку фіксуються всі переміщення, дії і контакти спостерігаємого в певні проміжки часу. Спостереження ведеться як за індивідом так і за стаціонарним об'єктом. Негласне спостереження за особою дозволяє виявити її контакти, місця зустрічей, маршрути пересування, явні звички, образ життя і інші дані необхідні для глибокого і всебічного вивчення особи на предмет її причетності до злочинної діяльності. Спостереження за стаціонарним об'єктом (ресторан, казино, вокзал і т. ін.) забезпечує контроль відвідувачів і виявлення серед них розшукуваної особи, встановлення фактів вивезення чи ввозу товарів, виконання певних робіт чи надання послуг. В практичній діяльності візуальне спостереження може виконуватись одночасно з іншими оперативними-розшуковими заходами: зняттям інформації з каналів зв'язку, опитуванням, контрольними закупками товарів, оперативним пошуком, затриманням підозрюваного та інше. В таких випадках проведення оперативних-розшукових заходів детально планується, узгоджується між виконавцями, контролюється і у відповідності з законом, а коли це необхідно, санкціонується судом.

Візуальне спостереження може проводитись з метою встановлення даних про особу та про її зв'язки тільки у випадках, коли є факти, які підтверджують, що нею готується або вчинено тяжкий злочин, а також для отримання відомостей, які вказують на ознаки

такого злочину. Одержані внаслідок візуального спостереження відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини, якщо вони не містять інформації про вчинення заборонених законом дій, зберіганню не підлягають і повинні бути знищені.

За допомогою візуального спостереження оперативні підрозділи мають можливість:

- зібрати інформацію про реальну поведінку підозрюваного, про склад злочинної групи, розподіл в ній кримінальних ролей і функцій кожного учасника, звичках і схильностях повсякденного характеру, наявності і місцях зберігання засобів злочинної діяльності, в тому числі місця зберігання коштів і цінностей і інших предметів, документів, речей, які можуть бути доказами в кримінальній справі;

- отримати додаткову інформацію про такі деталі оперативної обстановки в окремих населених пунктах, в організаціях, установах, на підприємствах, які потребують вжиття профілактичних заходів, інформування відповідних органів влади та місцевого самоврядуванням (поширення пияцтва, наркоманії, проституції, порушення правил торгівлі, громадського порядку, інші умови і причини, які можуть привести до вчинення злочину;

- встановити місця зборищ і нелегального перебування гостролерів, незаконних мігрантів, учасників підпільного ігорного бізнесу і т.п.

Візуальне спостереження найбільш ефективно тоді, коли керівник оперативного підрозділу володіє інформацією про підготовлені, скоювані, або вже вчинені злочини і підозрюваних осіб. Поєднання різних оперативно-розшукових заходів, в тому числі і візуального спостереження з використанням спеціальних технічних пристроїв, з процесуальними діями слідчого дає можливість виявити злочинні зв'язки учасників та роль кожного із них та зібрати необхідні факти протиправної поведінки.

Так, в процесі розслідування ряду крадіжок із квартир, слідчим було встановлено, що один із свідків купив коштовну річ із золота, яка була впізнана потерпілим. Купівля-продаж золотої речі відбулися в одній квартирі в центрі Луганська. Оперативним підрозділом, який був проінформований слідчим, було прийнято рі-

шення встановити візуальне спостереження за вказаною квартирою і її господарем. Спостереженням було встановлено, що квартиру відвідують особи, які були раніше судимі за крадіжки та розповсюдження наркотиків. Ту ж саму квартиру відвідували і підлітки та особи, які перебувають на оперативному обліку як наркомани. Одночасно з візуальним спостереженням за квартирою та її господарем, прийшлося здійснювати спостереження за окремими відвідувачами, встановити прослуховування квартирної телефону. Спостереженням було встановлено, що до квартири, яка була на другому поверсі, підіймались відвідувачі тоді, коли вікна були зашторені. Коли вікна були відкриті, відвідувачі поверталися, не заходячі до неї. Така деталь дала можливість вибрати найбільш доцільний момент обшуку. Проведеним обшуком в квартирі були виявлені речі з ряду квартирних крадіжок та цілий склад наркотиків. Одночасно було затримано кілька «відвідувачів», окремі з яких виявились постачальниками наркотиків, інші їх покупцями. Прослуховування телефонних переговорів дало можливість вибрати час для проведення обшуків і затримання з найбільшою ефективністю.

Результати візуального спостереження можуть оформлятися довідкою до якої додаються фотографії, кіно,- відео,- і аудіоплівки, зразки товарів, окремих речовин, отриманих в процесі його здійснення.

Оперативним працівникам, які організують та здійснюють візуальне спостереження, необхідно зважати на те, що злочинці, як правило, добре проінформовані про можливість спостереження за ними, тому вони ретельно перевіряються, міняють зовнішні ознаки (колір волосся, одяг, відрощують чи чіпляють вуса і бороду, носять окуляри, коли вони їм непотрібні), міняють маршрути пересування, здійснюють десятки різних контактів, щоб зашифрувати той, який потрібен їм. Злочинні угруповання можуть і самі здійснювати спостереження один за одним з метою перевірки і контролю, за оперативними працівниками і транспортом, яким вони користуються. Злочинці можуть вести спостереження за майбутньою жертвою їх нападу з метою шантажу, викрадення, вбивства на замовлення. Обізнаність злочинців, звичайно, ускладнює проведення такого опера-

тивно-розшукового заходу, як візуальне спостереження, але ж зовсім не виключає його високу результативність, якщо його здійснення проводиться досвідченими оперативними працівниками по зарані розробленому плану і при належному матеріально-технічному забезпеченню. Організація та здійснення візуального спостереження регламентується відомчими закритими нормативними актами.

Проведення візуального спостереження здійснюється на основі *загальних та спеціальних принципів* оперативно-розшукової діяльності.

До *загальних принципів* відносять: законність, дотримання прав і свобод громадян, взаємодію з органами управління та громадськістю, плановість та науковість. *Спеціальними принципами* є безперервність, мобільність, достовірність та повнота відображення фактів.

Безперервність. Візуальне спостереження здійснюється в складних динамічних умовах, які постійно змінюються. Об'єкти спостереження можуть пересуватись пішки та в різних видах транспорту. З іншого боку, значна кількість злочинців ознайомлена зі способами виявлення спостереження та прийомами контрспостереження. Через це необхідною є така організація спостереження, яка б забезпечувала:

- зниження вірогідності втрати об'єкту спостереження;
- негайне відновлення спостереження після вимушеної тимчасової перерви;
- фіксація всіх дій об'єкта, що пов'язані зі злочинною діяльністю.

Мобільність. Під мобільністю візуального спостереження розуміється своєчасне прийняття об'єкту під спостереження. Цей принцип реалізується при такій організації спостереження, яка містить вивчення місцевості, прийом та передачу об'єктів під спостереження та ін. Однією з основних складових принципу мобільності є своєчасний обмін інформацією про всі дії та поведінку об'єкту.

Достовірність. Під достовірністю та повнотою відображення фактів, що спостерігаються, необхідно розуміти правильну оцінку інформації на підставі всебічного вивчення випадків, які мали мі-

сце. Візуальне спостереження за конкретною особою завжди має мету отримання про нього даних, які становлять оперативний інтерес. Такі відомості можуть свідчити про злочинну діяльність об'єкта спостереження або вказують на його непричетність до неї. Ось чому вони завжди повинні бути повними та достовірними. Достовірно та повно відобразити злочинну діяльність особи, за якою здійснюється спостереження, означає детальну та об'єктивну фіксацію не тільки суттєвих, з оперативної точки зору його подій але й обставин, з якими вони пов'язані. Достовірними можна вважати факти, які безпосередньо спостерігалися оперативним працівником в процесі проведення оперативно-розшукового заходу або встановлені по демаскуючих ознаках та підтверджені даними отриманими за допомогою інших засобів. Правову базу використання візуального спостереження складають закони (правова основа) та відомчі нормативні акти. Враховуючи особливості регулювання різними нормативними актами проведення візуального спостереження, можна дати їх класифікацію:

1. Законодавчі акти:

– законодавчі акти, що визначають правову базу діяльності всіх державних органів (Конституція України, міжнародні договори та угоди, Закони України, Укази Президента України, що стосуються загальних питань боротьби із злочинністю, Постанови Верховної Ради України);

– законодавчі акти, що визначають правові умови здійснення оперативно-розшукової діяльності, порядок використання її результатів, права та обов'язки оперативних підрозділів (КК України, КПК України, Закони України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про міліцію», «Про прокуратуру» та ін.);

– законодавчі акти з питань боротьби з окремими видами злочинів (наприклад, Закони України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про забезпечення безпеки осіб, які приймають участь у кримінальному судочинстві», «Про державний захист працівників суду та співробітників правоохоронних органів», «Про боротьбу з незаконним обігом наркотиків та прекурсорів», «Про захист інформації», «Про митну службу» та ін.).

2) відомчі нормативні акти, що визначають основи тактики та організації, а також порядок використання сил та засобів цих підрозділів:

а) нормативні акти, які визначають загальні положення оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ та інших органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність;

б) відомчі нормативні акти, що встановлюють основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ, іншими правоохоронними органами та порядок взаємодії між оперативними підрозділами у процесі цієї діяльності;

в) нормативні акти, які безпосередньо визначають організацію і тактику застосування сил та засобів апаратів кримінального пошуку.

Проведення візуального спостереження являється одним із найбільш ефективних оперативно-розшукових заходів, що вимагає від оперативних працівників високого професіоналізму.

8.3.12. Гласні і негласні штатні працівники оперативних підрозділів

Для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності оперативним підрозділам надається право мати *гласних і негласних штатних працівників*. Для такого співробітництва необхідна добровільна згода як оперативного підрозділу органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, так і громадян, які беруть на себе виконання обов'язків гласних і негласних штатних працівників. Згода громадян на встановлення співробітництва з оперативними підрозділами оформляється, як правило, у письмовій формі у вигляді угоди чи контракту і може носити постійний чи тимчасовий характер, а сама участь громадян у проведенні оперативно-розшукових заходів може мати, залежно від їх бажання та характеру виконуваних завдань, гласний або негласний характер. Особи, які співпрацюють з оперативними підрозділами, зобов'язані зберігати в таємниці відомості, які стали їм доступні в процесі підготовки та проведення оперативно-розшукових заходів, вони не вправі надавати завідомо неправдиву інформацію оперативним підрозділам.

Конкретні завдання оперативно-розшукової діяльності вико-

нують посадові особи оперативних підрозділів, які наділені правом здійснення оперативно-розшукових заходів, і які в нормативних документах, науковій літературі та на практиці називаються *оперативними працівниками*. Крім оперативних працівників, які можуть виконувати свої обов'язки гласно і негласно, до виконання оперативно-розшукової діяльності можуть залучатись і *конфіденти*, тобто громадяни які співпрацюють з оперативними підрозділами на конфіденційній основі. Серед суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, без сумніву, провідна роль належить штатним оперативним працівникам правоохоронних органів і спецслужб, для яких оперативно-розшукова діяльність являється основною професією. Оперативні працівники в процесі своєї службової діяльності безпосередньо здійснюють оперативно-розшукові заходи, добувають, аналізують оперативну інформацію, легалізують її в цілях кримінального судочинства, для чого вступають у взаємодію з різними фізичними і юридичними особами, в тому числі і з представниками кримінального середовища.

Оперативний працівник – це фізична особа, яка наділена правами і обов'язками, передбаченими оперативно-розшуковим законодавством, відомчими нормативними актами по організації і тактиці оперативно-розшукової діяльності і відповідає певним морально-психологічним, професійно-діловим і фізичним яким, обумовленим специфікою діяльності даної категорії осіб. Оперативні працівники диференціюються на гласних і негласних штатних працівників, тобто вони розподіляються:

по-перше, на посадових осіб, які діють відкрито (гласно) від імені відповідного оперативного підрозділу органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність;

по-друге, на негласних (таємних) штатних працівників, чия приналежність до оперативного відомства в інтересах необхідної конспірації не розголошується.

До гласних штатних працівників належить особовий склад підрозділів, зазначених у ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» і службова діяльність яких регулюється відомчими нормативними актами.

До негласних штатних працівників належить оперативний склад

цих підрозділів, який виконує задачі оперативно-розшукової діяльності конспіративно, з використанням документів, які зашифрують особу чи її відомчу належність. Такі працівники можуть бути направлені для роботи на штатних посадах в інші підприємства, установи та організації для виконання конкретних завдань в інтересах безпеки суспільства і держави, а також на постійну роботу в порядку, встановленому законодавством.

До негласних штатних працівників належать також працівники спеціалізованих підрозділів органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, працівники підрозділів кримінального пошуку та інші.

В залежності від завдань, які вирішуються в правоохоронних органах, негласний апарат формується із різних категорій співробітників. Так, в оперативних підрозділах МВС України до таких категорій належать: штатні негласні співробітники та негласні працівники, які залучені до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Кожна із цих категорій оперативних працівників наділена повноваженнями, відповідними тим завданням оперативно-розшукової діяльності, які ними виконуються. Оперативні працівники можуть бути рядовими виконавцями, але статус оперативного працівника, тобто його повноваження, мають і ті посадові особи, які очолюють оперативні підрозділи, організують оперативно-розшукову діяльність, направляють її та контролюють. Таким чином, до оперативних працівників належать і керівники оперативних підрозділів, їх заступники, інший керівний склад оперативних підрозділів. До категорії оперативних працівників входять і посадові особи органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, якщо на них покладені обов'язки по її організації та проведенні (наприклад, начальник відділу внутрішніх справ в місті, районі, начальник УМВС в області та їх заступники по міліції кримінального блоку).

До числа штатних працівників відносяться також окремі особи, залучені за їх згодою до підготовки і проведення оперативно-розшукової діяльності і конспіративно співпрацюючих з оперативними підрозділами за контрактом чи угодою, та окремі особи,

які гласно, відкрито і добровільно співпрацюють з оперативними підрозділами на основі трудового законодавства.

Таким чином, розглядаючи штатний персонал оперативних підрозділів, необхідно виділяти *власне* оперативних працівників (гласних і негласних) і інших штатних працівників, які теж можуть співпрацювати з оперативним підрозділом гласно чи негласно, але їх повноваження в здійсненні оперативно-розшукових заходів порівняно з оперативними працівниками значно зружені, або обмежені конкретним завданням.

Оперативні працівники, як правило, мають спеціальні звання (лейтенант міліції, капітан податкової міліції, майор внутрішньої служби), вони при прийомі на службу приймають присягу, беруть на себе письмові зобов'язання, обумовлені специфікою їх діяльності, мають дотримуватись певних вимог і повинні відповідати певним вимогам, які є неодмінною умовою їх допуску і участі в оперативно-розшуковій діяльності, а саме: примірна поведінка, надійність, вірність, стійкість, безумовна законослухняність при виконанні взятих на себе обов'язків та морально-психологічна, професійна і фізична здатність їх реально виконати.

Оперативні працівники органів Служби безпеки України, розвідувальних органів Міністерства оборони України та розвідувальних органів спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань захисту державного кордону України являються військовослужбовцями.

Оперативному працівнику мають бути притаманними і такі властивості як вміння аналітичне мислити, спілкуватися, встановлювати довірчі відносини, критично оцінювати ситуацію і відповідно реагувати на неї.

Як вже відмічалось, оперативні працівники розподіляються на безпосередніх виконавців і керівників, тих посадових осіб, які можуть створювати оперативні підрозділи, направляти їх роботу, об'єднувати зусилля оперативних працівників для досягнення поставлених перед ними завдань, координувати її діяльність, у відповідності з оперативно-розшуковим законодавством наділяти тими чи іншими повноваженнями. Але, головне, що має відрізняти оперативного працівника, є його професіоналізм і компетент-

ність без чого здійснення оперативно-розшукової діяльності просто неможливе. Оперативний працівник повинен мати відповідну освіту, як правило, юридичну, крім того він повинен мати також спеціальну підготовку для виконання конкретних видів діяльності: оперативно-розшукової, контррозвідувальної, розвідувальної, аналітичної, оперативно-технічної.

Нарешті, оперативні працівники, здійснюючи оперативно-розшукову діяльність в повному обсязі, *мають повноваження працівників органу дізнання* і можуть у відповідності з кримінально-процесуальним законодавством порушувати, розслідувати, передавати через прокурора в інші органи дізнання чи в слідчі органи кримінальні справи по виявленим ними злочинам або приймати їх у своє провадження.

До інших гласних і негласних штатних працівників теж пред'являються відповідні вимоги, зокрема, дотримуватись умов співробітництва, конспірації, не розголошувати відомості, які стали їм доступні у зв'язку з виконанням оперативно-розшукових заходів, дотримуватись встановленої лінії поведінки, давати правдиву інформацію, чесно і добросовісно виконувати взяті на себе зобов'язання.

Оперативні працівники взаємодіють із іншими штатними гласними і негласними працівниками і складають в цілому персонал оперативних підрозділів. Так, ст.16 Закону України «Про розвідувальні органи України», визначає, що співробітниками розвідувальних органів України є військовослужбовці та службовці кадрового складу розвідувальних підрозділів відповідних центральних органів виконавчої влади, а також військовослужбовці, службовці та працівники, які не належать до кадрового складу цих органів.

Негласне співробітництво окремих громадян в якості штатних працівників оперативних підрозділів обумовлюється:

- складністю завдань, що їх виконують оперативні підрозділи і неможливістю виконати їх без участі негласних штатних працівників;
- таємним характером підготовки і вчинення тяжких злочинів та приховуванням їх слідів;
- наявність реальних загроз державній, економічній, військовій безпеці України;

- правом громадян вибирати форму співробітництва з оперативним підрозділом;
- допустимістю використання на законних підставах інформації отриманої негласними методами.

Оперативні працівники, гласні і негласні, інші штатні працівники оперативних підрозділів перебувають під соціальним та правовим захистом держави.

8.3.13. Встановлення конфіденційного співробітництва

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» та інше оперативно-розшукове законодавство надає право оперативним підрозділам для встановлення фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підкривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах громадян, суспільства і держави *встановлювати конфіденційне співробітництво* з особами на засадах добровільності. Співробітництво на конфіденційній основі дозволяється встановлювати з повнолітніми, дієздатними особами, які добровільно дали на це згоду.

«Конфіденти – це приватні фізичні особи, з якими оперативні підрозділи органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність, встановили на платній чи безплатній основі відносини співробітництва, передбачаючи надання такими громадянами вказаним операпаратам сприяння на конфіденційній основі у виконанні покладених на них завдань»¹ (переклад автора).

Такі особи вважаються однією з основних підпор оперативно-розшукової діяльності через те, що, як правило, забезпечують добування таємної інформації, необхідної для оперативних підрозділів у сфері забезпечення безпеки держави та кримінального переслідування.

Оперативні підрозділи встановлюють конфіденційне співробітництво з громадянами України та іншими особами, дотримую-

¹ Основи оперативно-розсыскной работы. Учебник для юрид. вузов под редакцией В.Б. Рушайло. С-П. 2000. С. 248.

чись при цьому умов добровільності.

Під конфіденційним співробітництвом слід розуміти негласне (таємне), з дотриманням суворої конспірації співробітництво осіб з працівниками оперативних підрозділів. До категорії таких осіб належать:

- особи, діяльність яких носить розвідувально-інформативний характер (штатні негласні та негласні працівники);

- особи, за допомогою яких забезпечується конспірація в роботі з штатними негласними та негласними працівниками (власники легендованих підприємств чи кооперативів та ін.).

Конфіденційність розповсюджується як на факт зв'язку фізичних осіб з оперативними підрозділами, так і на відомості про їх особу та місцеперебування. Конфіденційне співробітництво оперативного підрозділу з особою – це відносини між державним органом, уповноваженим на здійснення оперативно-розшукової діяльності, їх посадовими особами та громадянами, що дали добровільну згоду співробітничати з ними у виконанні оперативно-розшукових завдань на негласній основі.

Умови конфіденційного співробітництва та порядок його оформлення встановлюються відомчими актами. Особи, які залучаються до конфіденційного співробітництва, при виконанні завдань оперативної діяльності зобов'язані зберігати таємницю, яка стала їм відома у зв'язку з цим. Розголошення такої таємниці тягне за собою відповідальність відповідно до чинного законодавства, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, які порушують права людини. Конфіденційне співробітництво з особою може бути оформлене письмовою угодою, при цьому не має значення громадянство, національність, стать, майнове, посадове і соціальне становище, освіта, приналежність до громадських організацій, ставлення до релігії і політичних переконань. Враховується дієздатність особи, добровільність її дій та можливість виконання оперативно-розшукових завдань.

Особи, які залучаються до конфіденційного співробітництва з оперативним підрозділом, знаходяться під захистом держави. Співробітництво особи з оперативним підрозділом у випадках його оформлення трудовою угодою зараховується у загально-

трудоий стаж. Якщо у зв'язку з виконанням такою особою завдань оперативно-розшукової діяльності наступила її інвалідність або смерть, на неї розповсюджуються пільги, передбачені в подібних випадках для працівників оперативних підрозділів.

Основним принципом конфіденційного співробітництва оперативного підрозділу з особою є гарантія нерозголошення таємності контактів. Порушення цього принципу може мати самі негативні наслідки – від втрати взаємної довіри до людських втрат.

Конфіденційне співробітництво є одним з найбільш ефективних і дієвих методів оперативно-розшукової діяльності і широко використовуються оперативними підрозділами у випадках, коли необхідно вирішувати складні завдання по розкриттю тяжких злочинів, розшуку небезпечних злочинців, припиненню діяльності організованих злочинних угруповань.

Відомий вчений і практик оперативно-розшукової діяльності І.І. Карпець писав: «Світовий досвід боротьби із злочинністю показує, що без агентури ефективна боротьба з нею просто не можлива. Якими б вмілими і активними не були розшукувачі, здійснюючі так званий особистий пошук, в якому величезне значення має особиста рухливість і кмітливість, вміння, перебуваючи в натовпі людей бачити і чути те, що не бачать і не чують інші, вміння аналізувати побачене і почуте, приймати негайно необхідні рішення, – вони не зможуть проникати в наміри, які виношують глибоко законспіровані, згуртовані злочинні групи, не зможуть попередити чи розкрити злочин, якщо не будуть мати агентури, здатної допомогти карному розшуку «із середовища» знати, що замишляють злочинці. Все це – не самоціль, а шлях надання допомоги людям, припинення зла. І в цьому працівник карного розшуку та його агентура єдині, незалежно від того, якими мотивами керувався агент, допомагаючи розвінчанню зла... При цьому оперативник зобов'язаний жорстко контролювати агентів, які бувають схильні і до провокацій, і до беззаконня. Тим більше, що вони далеко не святі, переважно більшість з них – раніш судимі, саме така особливість агентури карного розшуку, якому інша і не потрібна, тому що вона ніколи не знайде спільної мови зі злочинним елеме-

нтом, а тоді вона взагалі не потрібна»¹ (переклад автора).

Інформація, яку отримує оперативний працівник від конфідента може мати самий різний зміст, але вона має бути спрямована на досягнення цілей оперативно-розшукової діяльності. Оперативний працівник, оцінюючи інформацію, отриману від конфідента, повинен зважати на особистість конфідента, мотиви його добровільної згоди на співробітництво, на достовірність інформації, отриманої раніше, можливість перевірити відомості, які повідомив конфідент. Зацікавленість у кінцевому результаті справи особи, яка володіє інформацією про злочин, створює перешкоди для встановлення істини, неединичними є випадки мимовільної помилки таких осіб щодо обставин справи внаслідок обмежених можливостей сприйняття, запам'ятовування і відтворення фактів.

Часто при розкритті тяжких злочинів, організованої злочинної діяльності оперативна інформація, отримана від конфідентів, має вирішальне значення для прийняття рішень про наступні оперативно-розшукові заходи та процесуальні дії. Зміст такої оперативної інформації при підтвердженні є реальним відбитком події злочину, інших досліджуваних фактів, він не змінюється і при подальшому використанні такої інформації в процесі доказування. Коли інформація конфідента отримує процесуальне оформлення, тобто легалізована, вона одержує і процесуальні джерела і процесуальний регламент її використання, гарантії її достовірності і об'єктивності, що забезпечується процесуальним порядком доказування. Оперативні працівники мають направляти діяльність конфідентів на збір упереджаючої інформації, інформації, яка б давала можливість правоохоронним органам вживати запобіжні заходи стосовно вчинення злочинів та їх тяжких наслідків.

«...Розвідувальну діяльність ведуть поліцейські служби у всьому світі. Мова йде про отримання упереджаючої, превентивної інформації про задумані та підготовлювані злочини з метою їх попередження ще на цих етапах..., отриманні інформації, яка дозволяє розкрити вже вчинені злочини, в найкоротші терміни знешкодити злочинців. Отримати такі дані можливо тільки в середовищі самих злочинців чи їх оточення. З цією метою оперативним

¹ И. Карпец. Сыск (записки начальника уголовного розыска). – С. 183.

працівникам доводиться здійснювати непрості оперативні комбінації..., проникати в злочинне середовище, (природно під прикриттям «легенди»), використовувати існуючі технічні засоби. Все це для того, щоб зірвати злочинні замисли, не дати реалізувати небезпечні плани. В такий розвідувальній діяльності використовується і добровільна допомога громадян конфіденційного характеру. Останнє обумовлено природнім бажанням захистити джерела інформації від помсти злочинців»¹ (переклад автора).

Використання інформації, отриманої внаслідок конфіденційного співробітництва, як і сама робота з конфідентами відзначається великою складністю і вимагає від працівників оперативних підрозділів необхідних знань в цій сфері і належного практичного досвіду. У зв'язку з цим оперативним працівникам для роботи з особами, залученими до конфіденційного співробітництва, надається спеціальний дозвіл вищим оперативним начальником.

8.3.14. Отримання інформації про злочин

Найбільш поширеним завданням оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних щодо протиправної діяльності окремих осіб та груп з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави. З цією метою оперативно-розшукове законодавство надає право оперативним підрозділам отримувати від юридичних та фізичних осіб *безкоштовно* або *за винагороду* інформацію про злочини, які готуються або вчинені, та загрозу безпеці суспільства і держави.

Відомча приналежність, форми власності джерел інформації при цьому не мають значення, за винятком випадків, коли законом встановлений спеціальний порядок отримання такої інформації. Інформація про злочини, які готуються або вчинені, інша інформація оперативного характеру використовується оперативними підрозділами виключно для виконання оперативно-розшукових завдань. Не підлягає розголошенню інформація, яка стала відома оперативним підрозділам, якщо вона стосується приватного жит-

¹ Неизвестная разведка. Щит и меч. 1990.

тя чи така, що може зашкодити честі, гідності, законним інтересам особи.

Отримання інформації може відбуватися як офіційно, з розголошенням самого акту звернення за інформацією, так і законспіровано, коли кінцева мета отримання інформації не розкривається. Отримання інформації може відбуватись в процесі бесіди з особами, яким можуть бути відомі фактичні дані про подію злочину або причетних до нього осіб. В залежності від мети, особистості тих, від кого оперативний працівник намагається отримати інформацію, вказаний оперативно-розшуковий захід може проводитися з зашифрованою і без зашифровки його цілей або з легендованим прикриттям оперативного підрозділу чи особи, яка діє за його дорученням.

Інформація може бути отримана від фізичних осіб, які в силу обставин чи службового становища володіють інформацією, що представляє професійний інтерес для оперативних працівників, від осіб, які входять в найближче службове чи побутове оточення підозрюваних у вчиненні злочинів, від осіб, схильних до скоєння протиправних дій, або стали співучасниками групового правопорушення, які в силу своїх особистих якостей чи за винагороду здатні повідомити певні фактичні дані при умові збереження конфіденційності інформації.

Отримана інформація може бути зафіксована письмово або з використанням технічних засобів, які можуть бути використані гласно чи негласно.

Отримання інформації про протиправну діяльність полягає в збиранні інформації про осіб і факти, які мають значення для виявлення, попередження і розкриття кримінальних злочинів, якою можуть володіти громадяни, підприємства, установи, організації, органи державної влади і місцевого самоврядування, громадські організації, інші юридичні особи, шляхом ознайомлення з документами, матеріалами, що зберігаються в інформаційно-облікових системах, архівах, бухгалтеріях, банках даних та проведення бесід з причетними до них людьми.

З метою отримання від юридичних та фізичних осіб інформації про протиправні дії, оперативний працівник може:

– отримувати конфіденційну інформацію від осіб, які йому до-

віряють і які такою інформацією корисною для розкриття протиправних діянь володіють;

- отримувати інформацію іншими оперативно-розшуковими заходами, дозволеними законом і на використання яких він має право у відповідності до своїх обов'язків;

- вивчати офіційні матеріали, документи, аналітичні довідки;
- вивчати інформацію, яка поширюється засобами масової інформації;

- використовувати відомості, які розповсюджуються співробітниками конкуруючих між собою фірм;

- використовувати відомості про біржові торги, аукціони, брошури і проспекти про діяльність організацій, установ, підприємств;

- вивчати креслення, зразки продукції, технічну документацію, фінансові звіти;

- відвідувати виставки промислової продукції, оглядати стенди, дошки оголошення наказів тощо.

Аналізуючи отриману особисто інформацію, оперативний працівник може співставити її з іншою, котрою вже володіє, виявити протиріччя, невідповідність одних даних з іншими, які мають бути взаємопов'язані між собою.

Оперативні підрозділи від державних органів влади, місцевого самоврядування, державних підприємств, установ, організацій отримують інформацію безкоштовно. За значиму для розкриття злочину чи розшуку злочинця, отриману від громадян чи юридичних осіб недержавних форм власності, інформацію оперативні підрозділи можуть встановлювати винагороду.

При отриманні інформації про протиправні дії, оперативні працівники можуть враховувати, що законодавством в ряді випадків передбачається спеціальний порядок її зберігання, накопичення та використання, а саме:

- інформація, яка становить державну чи службову таємницю;
- інформація, що містить банківську таємницю;
- відомості, що відносяться до комерційної таємниці чи є закритими даними;
- відомості про заходи забезпечення безпеки суддів, працівників правоохоронних і контролюючих органів;

- відомості про заходи, вжиті для безпеки учасників кримінального судочинства;
- нотаріальна таємниця, таємниця страхування, таємниця вкладу;
- таємниця листування і поштово-телеграфних відправлень.

Для отримання вказаної вище інформації оперативному працівнику необхідний *спеціальний дозвіл і доступ до такої таємниці* (державної, військової, оперативно-розшукової та ін.), *письмове звернення, наявність кримінальної чи оперативно-розшукової справи, санкція суду* та ряд інших умов.

В ряді випадків оперативний працівник може отримати інформацію у, так би мовити, «готовому вигляді». Це може бути звіт, самостійний документ, показання очевидця про подію. Оперативний працівник, як правило, отримує інформацію про злочини, вчинені чи підготовлювані, про осіб, які до них причетні, в розрізненому вигляді, окремими дрібними деталями чи ознаками, які тільки в своїй системі у поєднанні між собою можуть вказувати на злочин.

Інформацію, отриману оперативним підрозділом від юридичних та фізичних осіб можна систематизувати у наступні *групи*:

- інформація загального характеру, яка потрібна для оцінки оперативної ситуації, прогнозування розвитку злочинності, виявлення закономірностей, вироблення загальноуправлінських рішень;
- інформація, що забезпечує кримінально-процесуальну діяльність, яка міститься у фактичних даних, необхідних для доказування події злочину, вини підозрюваних, обвинувачення винних, виявлення обставин, які пом'якшують чи обтяжують покарання;
- інформація, мета отримання якої визначається необхідністю проведення подальших оперативно-розшукових заходів для виявлення злочину та його розкриття;
- допоміжна інформація, що характеризує поведінку і характер особистості, умови і причини, що сприяють вчиненню протиправних дій та інша інформація, що може бути корисною для успішної діяльності оперативного підрозділу.

8.3.15. Використання оперативними підрозділами службо-

вих приміщень, транспортних засобів та іншого майна

Для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності оперативні підрозділи мають право використовувати за згодою адміністрації службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ, організацій, а так само за згодою осіб – житло, інші приміщення, транспортні засоби і майно, яке їм належить. Характерною рисою даних повноважень оперативних підрозділів являється те, що таке використання може бути лише за згодою приватного власника, чи того в чиєму розпорядженні знаходиться майно підприємств, установ, організацій.

Згода може бути висловлена в усній формі або оформлена в письмовій формі з дотриманням положень цивільного законодавства. Згода у письмовій формі укладається як договір, шляхом оформлення документу, що підписується особою, або особами, які вступають у відносини і мають на те право. Письмовий договір може бути засвідчений нотаріально, скріплений печатками і мати інші необхідні у таких випадках атрибути угоди, що накладає цивільно-правові обов'язки на обидві сторони.

Усна угода вважається такою, що набрала чинності тоді, коли в поведінці особи простежується її воля на відповідне встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Мовчання також може бути проявом волі на заключення згоди (договору) у випадках, передбачених законом, або іншою угодою сторін.

Використання за згодою адміністрації службових приміщень, транспортних засобів та іншого майна підприємств, установ, організацій, а так само за згодою фізичних осіб їхнього майна оперативними підрозділами може відбуватись на довгостроковій основі і короткочасно, певний термін, коли таке використання необхідне для виконання конкретного, разового оперативно-розшукового заходу, наприклад, проведення візуального спостереження в будинку чи затримання злочинця. Довгострокове використання має місце тоді, коли службові приміщення, транспортні засоби чи інше майно підприємств установ, організацій чи фізичної особи, необхідні для забезпечення постійної діяльності оперативного підрозділу, чи для проведення таких оперативно-розшукових заходів, на виконання яких потрібний тривалий час і спеціальні умови.

Закон дозволяє оперативним підрозділам створювати з метою конспірації підприємства, організації, використовувати документи, які зашифровують особу чи відомчу належність працівника, приміщень, транспортних засобів оперативних підрозділів. Для розміщення таких юридичних осіб оперативні підрозділи можуть укладати договори оренди або купівлі майна. Проводячи заходи по забезпеченню безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, оперативні підрозділи можуть орендувати приміщення чи домовлятися про поселення безкоштовно осіб, безпека яких вимагає певної конспірації.

Використання майна підприємств, установ, організацій та фізичних осіб за згодою адміністрації та власників для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності може бути плановим, заздалегідь підготовленим і продуманим, а може здійснюватись і у таких випадках, коли їх виконання не терпить зволікання.

Оперативні підрозділи можуть використовувати службові приміщення, транспортні засоби та інше майно юридичних осіб та за згодою фізичних осіб – житло, інші приміщення, транспортні засоби і майно, яке їм належить – у невідкладних випадках для попередження кримінальних злочинів, переслідування і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні, або вчинивших кримінальні злочини, для відвернення тяжких наслідків злочину.

До випадків, які потребують невідкладного проведення оперативно-розшукових заходів відносяться:

- коли особа захоплена на місці вчинення злочину чи безпосередньо після вчинення і намагається ховатись від правоохоронних органів;

- коли свідки чи очевидці прямо вкажуть на конкретну особу, вчинившу кримінальний злочин і яка намагається ухилитись від слідства і дізнання;

- коли на підозрюваному чи на його одязі, при ньому або в його житлі, інших приміщеннях, або в його транспортному засобі можуть бути виявлені сліди злочину, які можуть бути ним знищені;

- коли працівнику оперативного підрозділу чиниться фізичний опір у виконанні ним покладених на нього обов'язків.

Терміновість реагування оперативного підрозділу на вказані

випадки вимагає одночасного використання функцій переслідування і затримання, охорони місця події, огляду і фіксації слідів злочину, транспортування злочинців і речових доказів, оперативного зв'язку і передачі інформації. При відсутності власних можливостей для виконання таких заходів, оперативні підрозділи вправі на законних підставах користуватись такими можливостями інших юридичних осіб.

Для проїзду до місця події, для припинення злочинів, переслідування і затримання осіб, які запідозрені в скоєнні злочинів, доставки в лікувальні заклади осіб, що потребують невідкладної медичної допомоги, оперативним підрозділам надається право використовувати транспортні засоби, що належать підприємствам, установам, організаціям, безперешкодно (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав, міжнародних організацій, транспортних засобів спеціального призначення).

Використання з цією метою транспортних засобів, що належать підприємствам, установам, організаціям, здійснюється безкоштовно. Відшкодування збитків та витрат за використання транспорту громадян здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства.

Виключно для безпосереднього припинення злочинів, переслідування осіб, які запідозрені у вчиненні злочинів, працівники оперативних підрозділів мають право безперешкодно входити в будь-яку пору до приміщень підприємств, установ, організацій та на їх території, на земельні ділянки, в жилі та інші приміщення громадян, перебувати там та оглядати їх з наступним повідомленням суду у випадках, передбачених законом. Державні органи, громадські об'єднання, підприємства, установи, організації і посадові особи зобов'язані надавати допомогу оперативним підрозділам у виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності.

Посадові особи, які без поважних причин відмовилися надати допомогу працівникам оперативних підрозділів в реалізації їх прав, передбачених ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та іншими нормативними актами цих органів, підлягають відповідальності згідно з чинним законодавством.

Інші особи мають виконувати обов'язки по відношенню до вирішення завдань боротьби із злочинністю, безпеки суспільства та держави на добровільній основі, якщо інше не передбачено законодавством України. У невідкладних випадках, договірна форма згоди у письмовій формі об'єктивно не може бути оформлена. В інших випадках під договірною формою у відповідності з цивільним законодавством розуміються двох – чи багатосторонні угоди, направлені на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків на основі згоди особи, яка є власником майна або на законних підставах володіє, розпоряджається ним.

Форма договору, як вже говорилося, може бути усною або письмовою з встановленням платних чи безоплатних відносин. Оперативні підрозділи мають право укладати такі угоди з юридичними і фізичними особами на використання не тільки жилих і нежилих приміщень, транспортних засобів, іншого майна, а й засобів зв'язку, автоматизованих систем управління, інформаційних мереж тощо, і не тільки для виконання невідкладних оперативно-розшукових заходів, а й для проведення всього комплексу оперативно-розшукової діяльності. Тактичні цілі оперативних підрозділів при використанні майна інших власників і розпорядників ним, можуть бути різними: встановлення негласного спостереження за особами, підозрюваними в кримінальних злочинах, організації засади для затримання розшукуваного злочинця, виконання оперативно-технічних заходів, конспіративних зустрічей з особами, залученими до виконання завдань оперативно-розшуковій діяльності.

8.3.16. Конспіративні заходи

Для виконання спеціальних комплексних завдань оперативно-розшукової діяльності, розвідки та контррозвідки оперативним підрозділам *надається право створювати з метою конспірації підприємства, установи, організації, використовувати документи, які зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів цих підрозділів.* Штат таких підприємств, установ та організацій комплектується негласними штатними працівниками оперативних підрозділів. Порядок їх створення, діяльності, фінансового та матеріального забезпечення регламентується-

ся нормативними актами органів, уповноважених проводити оперативно-розшукову діяльність та цивільним законодавством.

Такого роду «підставні» організації та фірми юридично є власністю органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність. Вони мають свій бюджет, здійснюють всі ділові операції, що необхідні для підтримання «легенди», функціонують під контролем оперативного підрозділу. Завдання цих організацій – створення видимості зацікавленості у протизаконних угодах, торговельних операціях, фінансових махінаціях тощо; встановлення довірчих відносин з особами, які підозрюються у правопорушеннях (у сфері «тіньової» або організованої злочинності); проникнення в мережу протиправних операцій цих осіб та збирання обвинувачувальних доказів. Окрім цього, «підставна» організація може бути створена з метою виявлення корупції серед посадових осіб державних органів.

Про проведення (продовження або відновлення) діяльності «підставної» організації видається розпорядження в письмовій формі з констатацією таких факторів:

- проведення плануємих оперативних заходів щодо оперативного проникнення до злочинної організації не протирічить чинному оперативно-розшуковому законодавству;

- заходи, які плануються можуть стати ефективним засобом пошуку доказів або одержання необхідної інформації, якщо попередні оперативні заходи не дали позитивних результатів;

- заходи будуть проводитися з мінімальним використанням форм оперативної роботи, що пов'язані з негласним вторгненням у приватне життя громадян та ін.;

- при проведенні негласних оперативних заходів через «підставну» організацію не будуть порушуватись принципи законності.

Створюючи «підставну» організацію і плануючи її діяльність, необхідно враховувати наступні фактори оперативних заходів:

- ступінь ризику для життя і здоров'я таємних співробітників та приватних осіб, які приймають участь в оперативних заходах;

- можливість та масштаби фінансової шкоди приватних осіб, вірогідність громадянсько-правової відповідальності держави за цю шкоду;

- ризик нанесення шкоди репутації громадян;

- ризик нанесення шкоди таємниці відносин між громадянами, яка охороняється законом (адвокат – клієнт, лікар – пацієнт, священник – прихожанин тощо);
- ризик порушення таємниці особистого життя громадян;
- ступінь наближення правомірних дій таємних співробітників (або приватних осіб, як їм сприяють) до протизаконної провокації та ін.

Однією з обов'язкових умов забезпечення ефективності функціонування оперативно-розшукової діяльності є суворе дотримання конспірації в роботі з негласними працівниками. Для цього використовуються спеціально підібрані оперативними підрозділами житло та службові приміщення, які в літературі називають як *конспіративні квартири* та *явочні квартири*. Вони призначені для забезпечення таємного характеру зустрічей оперативних працівників з особами залучених до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Підбір конспіративних та явочних квартир може здійснюватися як безпосередньо оперативними працівниками, так і негласними співробітниками по їх завданню. У всіх випадках такі приміщення є засекреченими і залегенованими.

Таємним співробітникам не забороняється для підтримання надійної «легенди» вводити в оману третіх осіб відносно своєї особистості або справжнього власника ділового підприємства, яке слугує «дахом» (наприклад, давати неправдиві заяви в ході офіційних процедур одержання прав водія, реєстраційних документів на автомобіль, договору на функціонування ділового підприємства та ін.), або діяти у межах необхідної оборони для захисту свого життя, інших осіб від злочинних посягань.

Оперативним працівникам, які задіяні в діяльності «підставної» організації дозволяється в процесі здійснення оперативно-розшукових заходів з метою конспірації застосовувати таку модель поведінки, що імітує злочину.

Посадові особи оперативних підрозділів у відповідності зі своєю компетенцією можуть не тільки створювати конспіративні підприємства і організації, які можуть мати гласних і негласних штатних працівників, але й виготовляти та використовувати до-

кументи, що легендують особистість та відомчу приналежність оперативних працівників, громадян, які співпрацюють з оперативним підрозділом на конфіденційній основі, а також «підставних» підприємств, їх приміщень, транспортних засобів. З метою конспірації оперативно-розшукових заходів оперативні підрозділи можуть використовувати реєстраційні, товарні та інші відрізняючі знаки, бланки документів та формалізовані зразки відомостей, обліків, звітності підприємств, організацій, установ, а також здійснювати інші дії по конспірації своєї діяльності, особового складу, майна. Оперативні працівники вправі користуватись при проведенні оперативно-розшукових заходів повноваженнями працівників інших підрозділів правоохоронного органу, до складу якого вони належать, а також правами, передбаченими нормативними актами, що визначають правовий статут таких органів. Так, оперативні працівники спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю можуть скористатись повноваженнями і правами працівника державної автомобільної інспекції, пожежно-го нагляду чи державної служби охорони і т. ін.

8.3.17. Створення і застосування оперативними підрозділами автоматизованих інформаційних систем

Під поняттям *система* розуміють родовий термін для позначення групи, певного масиву конкретних, пов'язаних між собою одиниць, або схожих за ознаками об'єктів. В ролі таких об'єктів в оперативно-розшуковій діяльності виступають джерела інформації, види і зміст інформації, оперативно-розшукові заходи, криміналістичне і оперативно-тактично значимі події, факти, сліди, поведінка людей, міжособисті стосунки, предмети, речовини і інше майно та документи, які являються носіями інформації і все інше, що в процесі пізнання стає основою для оперативно-розшукової інформації. Інформаційні «системи створюють специфічний каркас для такого розміщення інформації, яка забезпечує встановлення смислового зв'язку, як між різними її елементами, так і зовні системи, між закладеними в ній відомостями і криміногенними процесами та вчи-

нованими злочинами»¹ (переклад автора).

Збільшення обсягів інформації, зміна її структури і змісту, ускладнення форм соціального життя, міграція населення, різні форми поведінки населення в тому числі і протиправної, зміни матеріальних умов життя, взаємовідносин соціальних, професійних груп і окремих індивідів впливають на здійснення оперативно-розшукових заходів, ускладнюють їх проведення. У зв'язку з цим при наявності законних підстав оперативні підрозділи органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність, для вирішення завдань, покладених на них Законом «Про оперативно-розшукову діяльність» *можуть створювати і використовувати автоматизовані інформаційні системи, а також заводити оперативно-розшукові справи.*

Оперативно-розшукові справи заводяться за наявності підстав, передбачених законом, з метою збирання і систематизації відомостей, перевірки і оцінки результатів оперативно-розшукової діяльності і прийняття на їх основі відповідних рішень, органами, здійснюючими оперативно-розшукову діяльність. Факт заведення оперативно-розшукової справи не є підставою для обмеження конституційних прав і свобод, а також інших законних прав людини і громадянина. Оперативно-розшукові справи припиняються у випадках вирішення конкретних завдань оперативно-розшукової діяльності, а при не підтвердженні підстав для їх заведення – підлягають знищенню.

Інформаційні системи органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність, створюються для збирання, зберігання і використання наступних відомостей:

- встановлення злочинців по прикметам, отриманим від потерпілих і свідків;
- встановлення злочинців по слідам взуття, наявності у них транспортних засобів, навичкам управління ними;
- встановлення злочинців за ознаками, характеризуючими їх індивідуальні психологічні і фізіологічні особливості;
- перевірка оперативної інформації про осіб, вчинивших або підготовлюючих вчинення злочинів;

¹ С.С. Овчинский. Оперативно-розыскная информация. М., 2000. С. 95.

- перевірки причетності до скоєних групових злочинів осіб, зв'язки яких встановлені з особами, які засуджені за вчинення злочинів, або відносно яких ведуться оперативно-розшукові справи;
- виявлення осіб, стосовно яких необхідно вжити з метою недопущення вчинення ними злочинів, профілактичні заходи;
- інформації про задумані, підготовляемі, вчинювані або вчинені злочини;
- інформацій про способи, засоби, пристрої та приладдя використовувані при вчиненні злочинів;
- про особи, які підготовлюють, вчиняють або вчинили злочини;
- про особи, що були офіційно попереджені, або вчинивших протиправні дії, які хоч і не носять характер злочину, але при певних обставинах можуть стати злочинами;
- про осіб, які розшукуються органами дізнання, слідства і суду;
- про осіб безвісно зниклих, місце знаходження яких встановлюється;
- про протиправні дії і факти, які створюють загрозу державній, власній, економічній чи екологічній безпеці України;
- інша інформація, яка необхідна для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності.

Практично склались дві системи *оперативно-довідкової і оперативно-розшукової інформації*. *Оперативно-довідкова інформація* містить відомості які пов'язані з функціонуванням різних відомств МВС, Служби безпеки, але її використання доступне і іншим відомствам (облік автотранспорту, обласні адресні бюро, облік осіб, засуджених за злочини, облік об'єктів на які поширюється дозвільна система та деякі інші). *Оперативно-довідкова інформація* використовується в розшукових цілях, коли за допомогою її даних вирішуються питання попередження, припинення розкриття та розслідування злочинів. Такими випадками можуть бути: встановлення особи, що розшукується органами слідства за вчинення тяжкого злочину, встановлення транспортних засобів, що були викрадені або зникли з місця пригоди, встановлення фактів притягнення в минулому до кримінальної відповідальності осіб, стосовно яких ведеться розслідування, ідентифікація особи та інше.

Оперативно-розшукова інформація містить інформацію, вико-

ристовувану виключно для боротьби з злочинністю, в ній збираються відомості про предмети, події, ознаки людей, які будучи систематизовані і належним чином проаналізовані, набувають значення розшукових і забезпечують вирішення оперативнотактичних завдань: встановлюють зв'язок між розслідуваними злочинами і конкретними особами, встановлюють за індивідуальними ознаками в їх сукупності серійні злочини.

Підстави і порядок використання інформаційних систем регламентуються відомчими та міжвідомчими актами.

Для упорядкування інформаційних системи від елементарних алфавітних картотек до сучасних автоматизованих багатоцільових інформаційно-пошукових систем в оперативних підрозділах поширюється використання сучасної комп'ютерної техніки, наукових методів обробки інформації та новітні канали зв'язку.

8.3.18. Застосування засобів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» дозволяє працівникам підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність застосовувати засоби фізичного впливу, зокрема, прийоми рукопашного бою, які застосовуються для припинення правопорушень, якщо іншими способами не можливо цього досягти. Підстави для застосування засобів фізичного впливу передбачаються статтею 13. Закону України «Про міліцію».

В залежності від обставин, що склалися та з урахуванням характеру діяння і особи правопорушника оперативні працівники можуть застосовувати у відповідності з ст. 14 Закону України «Про міліцію» *спеціальні засоби*, зокрема, наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, сльозоточиві речовини, відволікаючі вибухові пристрої, водомети, бронемашини та інші. Перелік і вид спеціальних засобів встановлюється нормативним актом Кабінету Міністрів України.

Як крайній захід, оперативні працівники мають право для припинення правопорушень, затримання злочинців, захисту життя, здоров'я, майна, інших життєво важливих прав і інтересів людини і громадянина, суспільства і держави застосовувати *вогнепаль-*

ну зброю. Умови, підстави і порядок застосування вогнепальної зброї визначається ст. 15, 15¹ Закону України «Про міліцію», які передбачають право використання вогнепальної зброї працівником при відсічі нападу на нього, або коли його життю чи здоров'ю загрожує небезпека, а також для припинення намагання заволодіти його зброєю.

Кримінальний Кодекс передбачає ряд обставин, що виключають злочинність діяння. Такі обставини поширюються і на працівника оперативного підрозділу, коли він на законних підставах, застосовуючи фізичну силу, спеціальні засоби чи вогнепальну зброю, причинив правопорушнику шкоду – фізичну, матеріальну чи моральну. Такими обставинами є уявна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, крайня необхідність, діяння, пов'язані з ризиком, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності і організованої групи чи злочинної організації. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

8.4. Права спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю

Ст. 5 закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» передбачає створення в системі державних органів, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, спеціальних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України по боротьбі з організованою злочинністю та спеціальні підрозділи Служби безпеки України по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. Закон передбачає, що в разі необхідності Верховною Радою України на постійній або тимча-

совій основі можуть бути створені й інші спеціальні органи для боротьби з організованою злочинністю.

Спеціальні підрозділи у своїй діяльності керуються Конституцією України, наведеним вище законом, Кримінально-процесуальним Кодексом, Кримінальним кодексом, Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про прокуратуру», «Про судоустрій» та іншими законодавчими актами і відомчими нормативними актами.

Спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки України та їх працівники мають права, передбачені Законами України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» та галузевими законами «Про міліцію» і «Про Службу безпеки України». Як органи дізнання спеціальні підрозділи користуються процесуальними правами, передбаченими Кримінально-процесуальним Кодексом України для органів дізнання.

При здійсненні заходів боротьби з організованою злочинністю спеціальними підрозділами органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надаються *повноваження*:

- заводити оперативно-розшукові справи (постанова про заведення справи затверджується начальником спеціального підрозділу);

- на письмову вимогу керівників відповідних спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю одержувати від банків, а також кредитних, митних, фінансових та інших установ, підприємств, організацій (незалежно від форм власності) інформацію і документи про операції, рахунки, вклади, внутрішні та зовнішні економічні угоди фізичних та юридичних осіб. Документи та інформація повинні бути подані негайно, а якщо це неможливо – не пізніше протягом 10 діб;

- залучати до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контрольних і фі-

нансових органів;

– одержувати інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових систем та банків даних, створюваних Верховним Судом України, Генеральною прокуратурою України, Антимонопольним комітетом України, Фондом державного майна України, міністерствами, відомствами, іншими державними органами України;

– в разі одержання фактичних даних про організовану злочинну діяльність для їх перевірки витребувати та одержувати від державних органів, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій (незалежно від форм власності) інформацію і документи. Витребувані документи та інформація повинні бути подані негайно або не пізніше 10 діб.

Спеціальні підрозділи за матеріалами оперативно-розшукової діяльності та кримінальних справ мають право подавати до суду заяви про скасування реєстрації і припинення діяльності суб'єктів підприємництва, а також за наявності підстав, передбачених законом, подавати до суду позови про визнання недійсними угод у порядку, встановленому законодавством України.

При здійсненні боротьби з організованою злочинністю оперативні працівники спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ і Служби безпеки України *мають право*:

– за письмовим розпорядженням керівника відповідного спеціального підрозділу входити за службовими посвідченнями на територію, у приміщення, склади та сховища підприємств, організацій і установ (крім іноземних, дипломатичних представництв), незалежно від їх відомчої належності та форм власності, на контрольно-пропускні пункти прикордонних військ та митниць, а також у виробничі приміщення громадян, які займаються підприємницькою діяльністю;

– за постановою та з санкції відповідного прокурора по нагляду за виконанням законів спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю, а у невідкладних випадках – з наступним повідомленням прокурора протягом доби в разі загрози знищення, приховування або втрати предметів чи документів, які можуть бути використані у розкритті та розслідуванні злочинної діяльності, на строк до 10 діб опечатувати архіви, каси, при-

міщення (за винятком жилих) чи інші сховища, брати їх під охорону, накладати арешт на грошові кошти та інші цінності фізичних та юридичних осіб, вилучати предмети і документи із складанням відповідного акта. Копії акта вручаються громадянину чи представнику підприємства, установи, організації.

Оперативні управління, відділи та відділення спеціальних підрозділів мають повноваження органу дізнання. Спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю можуть порушувати і розслідувати, передавати через відповідного прокурора по нагляду за виконанням законів спеціальними підрозділами за підслідністю в інші органи внутрішніх справ і Служби безпеки України кримінальні справи про виявлені ними злочини, у такому ж порядку витребувати і приймати від них до свого провадження кримінальні справи про злочини, вчинені організованою групою чи злочинною організацією. Питання вирішення спорів про підслідність зазначених кримінальних справ регулюються Кримінально-процесуальним кодексом України і Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

При здійсненні боротьби з організованою злочинністю спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до відповідальності недостатньо, використовувати штатних і нештатних негласних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання. Введення негласного співробітника в організовані злочинні групи та організації здійснюється за наявності відомостей про організовану злочинну діяльність та на підставі письмового доручення.

Для виконання доручення негласний співробітник вправі під легендою прикриття вступати в трудові, цивільно-правові та інші відносини. Шкода або збитки, завдані діями негласного співробітника під час виконання доручення, відшкодовуються за рахунок державного бюджету. Негласний співробітник не несе відповідальності за завдані ним шкоду або збитки, якщо його дії були необхідними для виконання доручення.

Питання діяльності негласних співробітників, соціальні та інші га-

рантії для них регулюються Положенням про негласного співробітника спеціального підрозділу по боротьбі з організованою злочинністю, яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

Для здійснення заходів боротьби з організованою злочинністю спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право залучати до співробітництва учасників організованих злочинних угруповань на підставі письмового доручення та відповідно до нормативних актів Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України.

Учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або повністю звільнений від кримінальної відповідальності та покарання, якщо він у процесі оперативно-розшукової діяльності, попереднього розслідування чи судового розгляду справ сприяє викриттю організованих злочинних груп та злочинних організацій і вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним та юридичним особам і державі.

У боротьбі з організованою злочинністю спеціальним підрозділам органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надається право *за попередньою санкцією суду додатково використовувати спеціальні технічні засоби* у випадках:

- контролю, фіксації і документування розмов та інших дій осіб за наявності підстав вважати їх причетними до організованої злочинної діяльності;
- фіксації та документування факту телефонної розмови між громадянами, надсилання листа або телеграфного повідомлення, без порушення таємниці змісту телефонної розмови, листа або телеграфного повідомлення;
- забезпечення особистої безпеки і безпеки житла, майна співробітників спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ і Служби безпеки України, учасників кримінального судочинства, їх близьких родичів, за їх згодою, в разі загрози заподіяння їм шкоди у зв'язку з їх участю в боротьбі з організованою злочинністю.

В інших випадках спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право застосовувати технічні засоби в порядку, що

визначається Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Фактичні дані, одержані та зафіксовані співробітниками спеціальних підрозділів із застосуванням технічних засобів, можуть бути використані як докази в судочинстві у відповідності з кримінально-процесуальним законодавством.

ГАРАНТІЇ ЗАКОННОСТІ В ЗДІЙСНЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

9.1. Контроль за оперативно-розшуковою діяльністю

В Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» не випадково права підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність (ст. 8) і гарантії законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності (ст. 9) розміщені поруч. Фактично на кожне положення про права оперативних підрозділів в законі приводяться відповідні гарантії захисту прав і свобод особи, обмеження повноважень оперативних підрозділів в тому чи іншому випадку. У кожному випадку наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності заводиться *оперативно-розшукова справа*. Постанова про заведення такої справи підлягає затвердженню начальником органу внутрішніх справ, служби національної безпеки, прикордонних військ, охорони вищих посадових осіб, оперативного підрозділу податкової міліції, установи виконання покарань.

Начальник органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність зобов'язаний перевірити підстави для заведення оперативно-розшукової справи. Начальник органу, установи несе відповідальність за виконання завдань, покладених на очолювану ним службу і дотримання законності при цьому.

Заведення оперативно-розшукової справи дає можливість сконцентрувати всі оперативні матеріали в одній справі, аналізувати їх в єдності, здійснювати контроль за їх перевіркою та дотримання гарантій при їх реалізації на особу, яка підозрюється в підготовці або вчиненні злочину переховується від органів розслідування або ухиляється від відбування кримінального покарання. З цієї метою ведеться тільки *одна* оперативно-розшукова справа. Якщо протягом шести місяців не встановлено даних, що вказують на ознаки злочину в діях особи, щодо якої здійснювались оперативно-розшукові заходи, така справа підлягає знищенню. Оперативно-розшукові справи не заво-

дяться при перевірці осіб у зв'язку з їх допуском до державної, військової та службової таємниці.

Контроль за оперативно-розшуковою діяльністю здійснюється Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, Державним Комітетом по охороні державного кордону, Управлінням охорони вищих посадових осіб України, Державною податковою адміністрацією України, Державним департаментом України з питань виконання покарань.

Відомчий контроль здійснюється з метою:

- дотримання законності і обґрунтованості оперативно-розшукових заходів у відповідності до вимог законів та відомчих нормативних актів з питань організації оперативно-розшукової діяльності;
- своєчасного виявлення та усунення недоліків під час здійснення оперативно-розшукових заходів та попередження можливих відхилень від вимог законів і відомчих нормативних актів;
- реагування на порушення законності під час проведення оперативно-розшукових заходів, відновлення порушених прав і свобод особи, відшкодування моральних і матеріальних збитків, притягнення винних до відповідальності.

Повсякденний і поточний контроль за дотриманням законності в проведенні оперативно-розшукової діяльності здійснює керівник оперативного підрозділу. Керівники органів здійснюючих оперативно-розшукову діяльність можуть мати заступників, відповідальних за організацію оперативно-розшукової діяльності. В органах внутрішніх справ в містах і районах у начальників органів є заступники – начальники міліції кримінального блоку, які відповідають за роботу оперативних підрозділів. В ГУМВС – УМВС областей, міст Києва і Севастополя – перші заступники начальників УМВС – начальники міліції кримінального блоку і перші заступники – начальники управлінь по боротьбі з організованою злочинністю.

Керівник оперативного підрозділу для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності:

- організує своєчасне отримання оперативно-розшукової інформації за допомогою оперативно-розшукових заходів, передба-

чених виключно оперативно-розшуковим законодавством;

- у відповідності з законом та нормами відомчих наказів інструкцій забезпечує оперативну перевірку інформації і проведення по оперативно-розшуковим справам;

- вивчає обґрунтованість і доцільність здійснення оперативно-розшукових заходів для проведення яких потрібна санкція суду чи дозвіл старшого оперативного керівника;

- забезпечує проведення оперативно-розшукових заходів у відповідності з правилами конспірації, створює умови конфіденційності і безпеки співробітництва з особами, залученими до здійснення оперативно-розшукової діяльності;

- перевіряє достовірність і направляє вищим оперативним керівникам інформацію, звіти і документацію, необхідну для виконання покладених на них завдань;

- координує роботу оперативного підрозділу з іншими оперативними підрозділами і службами, органу здійснюючого оперативно-розшукову діяльність, а з санкції вищого оперативного керівництва забезпечує взаємодію з оперативними підрозділами інших органів і відомств, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність;

- забезпечує в установлених законом випадках і порядку інформування органів державної влади і управління про факти необхідні їм для успішного виконання завдань, поставлених перед ними;

- організує заходи по забезпеченню безпеки оперативних працівників як від злочинних посягань так і від негативного впливу оточення, в якому оперативний працівник виконує завдання, передостерігає його від можливих помилок і порушень закону та відомчих нормативних актів з питань оперативно-розшукової діяльності;

- забезпечує підсумки, аналізує етапи оперативно-розшукової діяльності оперативного підрозділу, її відповідність вимогам закону, ставить оперативні завдання, розподіляє їх між виконавцями, організує і контролює виконання.

Керівник оперативного підрозділу може виступати і як керівник органу дізнання і в межах своєї компетенції виконувати всі вимоги кримінально-процесуального законодавства:

- розглядати скарги та інші заяви про протиправні дії, а у ви-

- падках, передбачених законом порушувати кримінальні справи;
- затримувати осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, і тримати їх під вартою на підставах і в порядку, передбачених кримінально-процесуальним і оперативно-розшуковим законодавством;
 - звільняти із під варти осіб, затриманих без достатніх на те підстав;
 - організовувати та контролювати виконання письмових доручень слідчого, вказівок прокурора, постанов і рішень суду про провадження окремих процесуальних дій;
 - перевіряє достовірність і представляє слідчому, прокурору, суду за їх вимогою необхідну для них інформацію, в порядку встановленому законом;
 - затверджує рішення особи, яка проводить дізнання з найважливіших питань розслідування, в першу чергу про спрямування справи (її порушення, зупинення, відновлення, закриття, передачу слідчому), про застосування заходів процесуального примусу (затримання, арешт, привід, обшук, накладення арешту на майно);
 - в порядку контролю вивчає матеріали кримінальної справи, заслуховує звіти про стан її проведення, дає обов'язкові для їх виконання дізнавачем вказівки по справі.

Названі та інші повноваження дають можливість керівнику оперативного підрозділу здійснювати реальний контроль за проведенням оперативно-розшукових заходів та їх відповідності вимогам закону і відомчих нормативних актів з питань оперативно-розшукової діяльності.

Виконання завдань оперативно-розшукової діяльності вимагає від оперативних працівників чіткого знання норм чинного законодавства, його неухильного дотримання на практиці, глибокого розуміння сутності оперативно-розшукової діяльності, як форми захисту прав і свобод людини, забезпечення конституційних гарантій їх реалізації.

Принципи додержання прав свобод людини, викладені у ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», визнають, що в процесі оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод як фізичних так і юридичних осіб. Чітке і неухильне дотримання закріплених нормативних поло-

жень стосовно правового статусу особистості є однією із принципів вимог законності і важливою гарантією її дотримання в здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

9.2. Обмеження строків ведення оперативно-розшукової діяльності та тимчасове обмеження прав і свобод людини і громадянина

Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України, гласить ст. 64 Конституції України. *Обмеження прав і свобод може бути у випадках, передбачених законом і носити тимчасовий, винятковий характер*, коли без такого обмеження не можуть бути захищені права і свободи інших людей, інтереси суспільства і держави. Конституція встановлює гарантії дотримання законності при здійсненні кримінального судочинства і оперативно-розшукової діяльності. Кожному гарантується знати свої права і обов'язки, кожен громадянин має право на правову допомогу, кожен є вільним у виборі захисника своїх прав; особа вважається не винуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Здійснення оперативно-розшукових заходів може бути пов'язане з певним обмеженням прав і свобод людини і громадянина. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, Конституція допускає інший, за санкцією суду, порядок проник-

нення який передбачається Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

Конституцією України кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки встановлюються лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігання злочинів чи з'ясування істини під час розслідування кримінально справи, якщо іншими способами отримати інформацію неможливо.

Не допускається втручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Під час здійснення оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав і свобод мають винятковий і тимчасовий характер і можуть застосовуватися лише за санкції суду щодо особи, в діях якої є ознаки злочину, та у випадках, передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки суспільства (ст. 9 Закону про ОРД).

Так, оперативно-розшукова справа заводиться на шість місяців, і якщо протягом цього терміну не встановлено даних, що вказують на ознаки злочину в діях особи, до якої застосовувались оперативно-розшукові заходи, то справа підлягає знищенню.

Оперативно-розшукові заходи, пов'язані з тимчасовим обмеженням прав людини, проводяться з санкції суду, з метою запобігання тяжких злочинів, їх припинення і розкриття, розшуку осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання, або безвісти зниклих, захисту життя, здоров'я, житла і майна працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, припиненні розвідувально-підривної діяльності проти України.

Особи, затримані за підозрою у скоєнні злочину, мають право оскаржити своє затримання в суді. Рішення суду про звільнення є обов'язковим для оперативного підрозділу до виконання. Такі звернення розглядаються судами першої інстанції. Громадяни можуть відстоювати свої права і в апеляційних судах, до яких віднесені Верховний Суд Автономної Республіки Крим, обласні, Київський і Се-

вастопольський міські суди, а також військові суди регіонів і Військово-морських сил України. Апеляційні суди переглядають справи, розглянуті в судах першої інстанції, а також розглядають найбільш важливі кримінальні справи, по яким може бути встановлена найвища міра покарання – довічне ув'язнення. Законом встановлений місячний термін на звернення до апеляційного суду і в цьому положенні також закладена гарантія на захист прав і свобод людини в тому, що вона має достатньо часу на підготовку до свого захисту при апеляційному розгляді. При розгляді рішень, які не вступили в законну силу, апеляційні суди мають право досліджувати нові докази і приймати нові рішення по справі.

Таким чином, кожен громадянин може послідовно захищати свої права одночасно у двох вищих судових інстанціях – апеляційному і касаційному судах. В касаційному порядку можуть оскаржуватись як рішення судів першої інстанції, так і апеляційних судів.

Закон встановлює тимчасове обмеження прав і свобод людини і тим самим гарантує їх захист. Так, місцевий суддя може дати санкцію на арешт терміном до двох місяців, він має право, при необхідності та наявності законних підстав, подовжити арешт до чотирьох місяців.

Якщо у правоохоронних органів виникне необхідність утримати особу під вартою і за наявності законних підстав, то суддя апеляційного суду може подовжити термін до дев'яти місяців. Подальше продовження арешту може бути здійснене виключно Верховним Судом України, який вправі приймати рішення про продовження арешту до вісімнадцяти місяців. Затриманий по підозрі в скоєнні злочину може оскаржити своє затримання в суді в будь-який час свого перебування під вартою.

Оперативним підрозділам забороняється для одержання інформації використовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу.

9.3. Поновлення матеріальних і моральних збитків

Ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»

зазначає, що у випадках порушення прав і свобод людини або юридичних осіб, а також у разі, якщо причетність до правопорушення особи, до якої застосовувались оперативно-розшукові заходи, не підтвердилась, Служба національної безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Прикордонні війська України, Управління охорони вищих посадових осіб України, Державна податкова адміністрація України, Державний департамент з питань виконання покарань зобов'язані поновити порушені права і відшкодувати заподіяні матеріальні та моральні збитки. Вказана норма закону витікає із ст. 56 Конституції України, яка гласить, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, при здійсненні ними своїх повноважень. А «у разі скасування вироку суду як неправосудного, держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням» (ст. 62 Конституції України).

Органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність несуть цивільно-правову відповідальність за допущені порушення закону в процесі її виконання. Така відповідальність передбачає відшкодування збитків, відновлення порушених прав, спростування поширеної інформації, публічне вибачення.

Закон передбачає відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди, заподіяної незаконними оперативно-розшуковими заходами оперативних підрозділів. Вимога щодо відшкодування моральної шкоди може надаватись громадянам при поширенні недостовірних відомостей, що знеславляють їхню честь, гідність, ділову репутацію.

Ст. 32 Конституції України гласить, що не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і органі-

заціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист, право спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Громадяни України та інші особи мають право у встановленому законом порядку одержувати від органів, на які покладено здійснення оперативно-розшукової роботи, письмове пояснення з приводу обмеження їх прав і свобод та оскаржити ці дії. Оперативним підрозділам забороняється передавати і розголошувати відомості про заходи безпеки та осіб, взятих під захист, нерозкриті злочини, або відомості, що можуть зашкодити слідству чи інтересам людини, безпеці України.

Одержані внаслідок оперативно-розшукової діяльності відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини, якщо вони не містять інформації про вчинення заборонених законом дій, зберігання не підлягають і повинні бути знищені.

Закон України «Про інформацію» містить положення, що встановлюють порядок доступу громадян і організацій до інформації та права на її отримання. Зберігання інформації про громадян не повинне тривати довше, ніж це необхідно для встановлення істини, досягнення законної мети. Забороняється доступ сторонніх осіб до відомостей про іншу особу. Інформація про громадян, їх персональні дані належать до конфіденційної інформації, яка поширенню не підлягає без належного дозволу компетентних інстанцій (суду, прокуратури, органу влади).

Проведення оперативно-розшукових заходів часто пов'язане з ризиком завдання шкоди особам, стосовно яких вони здійснюються. Інколи виникають ситуації, коли є достатні підстави і дотримані всі умови для проведення оперативно-розшукових заходів, але після їх виконання виявляється, що винність особи у вчиненні злочину не доведена, в порушенні кримінальної справи відмовлено, або кримінальна справа припинена у зв'язку з відсутністю події злочи-

ну, за відсутністю в діянні складу злочину та інших підставах, передбачених ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу. В такому випадку особа може справедливо стверджувати, що порушені її конституційні права і вимагати відшкодування збитків, якщо вважає, що такі були їй причинені.

Конституція України дає право звертатися також за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Якщо в ході перевірки такої скарги будуть встановлені факти порушення прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, пов'язаних з проведенням оперативно-розшукових заходів, то заподіяна шкода підлягає відшкодуванню в повному обсязі.

Кожна особа має право після використання всіх явних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Необхідними умовами для відшкодування збитків у відповідності з чинним законодавством є:

- наявність матеріального чи морального збитку, причиненого фізичній чи юридичній особі;
- шкода повинна бути заподіяна незаконними діями, тобто такими оперативно-розшуковими заходами і діями, які здійснювались всупереч правовим основам оперативно-розшукової діяльності;
- наявність причинного зв'язку між вчиненням незаконних дій при проведенні оперативно-розшукових заходів і настанням шкоди;
- наявність вини посадової особи оперативного підрозділу чи органу, який здійснював оперативно-розшукову діяльність.

На підставі перелічених умов можуть бути використані наступні способи захисту порушених прав:

- відновлення положення, існуючого до порушення прав, і припинення дій, які порушують права чи створюють загрозу такого порушення;
- відшкодування збитків;
- компенсація моральної шкоди;
- припинення чи зміна правовідносин;
- інші способи захисту, передбачені законом.

Вказані способи захисту, як правило, застосовуються судами, але це не виключає можливості здійснювати їх добровільно оперативними підрозділами чи за рішенням вищих посадових осіб органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

9.4. Санкціонування окремих оперативно-розшукових заходів

Оперативно-розшукові заходи, пов'язані з тимчасовим обмеженням прав людини, проводяться за санкцією суду у випадках:

- запобігання тяжких злочинів;
- їх припинення і розкриття;
- розшуку осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання або безвісно зниклі;
- захисту життя, здоров'я, житла і майна працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві;
- припинення розвідувально-підривної діяльності проти України.

Закон дозволяє у разі оперативної необхідності невідкладного здійснення цих заходів приступити оперативним підрозділам до їх виконання і протягом 24 годин повідомити прокурора про застосування таких заходів та підставу для їх проведення.

Негласне проникнення в жилі приміщення, візуальне спостереження в них може мати місце лише з санкції суду, зняття інформації з каналів зв'язку, застосування інших технічних засобів отримання інформації та контроль телеграфно-поштових відправлень проводяться як виняткові заходи з санкції суду тоді, коли іншими оперативно-розшуковими заходами необхідну інформацію для забезпечення захисту суспільства і держави не можна.

Докази, які були отримані з порушенням закону слідством, прокурором, судом можуть бути використані при здійсненні слідства і правосуддя, як такі, що є законними.

За здійснення оперативно-розшукових заходів без відповідного санкціонування у випадках, коли таке санкціонування є обов'язковим, оперативний працівник може бути притягнений до кримінальної відповідальності як за вчинення посадових злочинів.

Так, проникнення в житло, прослуховування телефонних розмов, ознайомлення з приватним листуванням громадянина без відповідної санкції суду будуть розслідуватись як кримінальні злочини.

Встановлення спеціального порядку санкціонування окремих оперативно-розшукових заходів є додатковою гарантією дотримання законності в здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

10.1. Приводи та підстави для порушення кримінальної справи та отримання доказів

Кримінально-процесуальне законодавство, серед інших приводів до порушення кримінальної справи, називає і *безпосереднє виявлення органами дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину*. На органи дізнання покладається вжиття необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили (ст. 103 КПК).

Вжиття оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили, є однією з основних функцій органів дізнання. Але таку функцію виконують не всі органи дізнання, а лише ті з них, які мають у своєму складі підрозділи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Отримана оперативна інформація має бути реалізована, використана у відповідності із завданнями оперативно-розшукової діяльності.

Ст.10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» вказує, що матеріали оперативно-розшукової діяльності використовуються як приводи та підстави для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій та для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі.

Діяльність оперативних підрозділів по безпосередньому виявленню ознак злочину починається з отримання інформації про протиправну поведінку чи подію. Зміст такої інформації після перевірки може дати підстави, які свідчать про наявність ознак злочину, що готується чи вже скоєно. Інформація може поступити в будь-якій формі, але вона повинна містити сукупність відомостей про кримінальну подію та умови її скоєння. Оперативна інформація є різновидом соціальної інформації, специфічної за метою і методами отримання, режимом використання, який вимагає конс-

пірації, зашифрування джерел інформації, можливість перевірки процесуальним шляхом і використання тільки у боротьбі зі злочинністю та кримінальному судочинстві.

Основний зміст діяльності з перевірки заяв і повідомлень про злочини полягає у встановленні наявності або відсутності ознак злочину в досліджуваній події. Ця діяльність носить пізнавальний характер. Пізнання в кримінальному процесі може здійснюватися не інакше як у формі доказування. Закон вимагає від уповноважених осіб (дознавача, слідчого, прокурора, суду) виконати систему процесуальних дій і лише тоді прийняти рішення, тобто для перетворення оперативних даних у докази необхідно у відповідності з законом надати їм (оперативним даним) об'єктивного характеру, щоб вони відображали факти, стали фактичними даними про події, обставини, ознаки злочину. Під «фактичними даними» необхідно розуміти не самі факти, а відомості про них. Це пов'язано з витребуванням матеріалів, прийняттям і належним оформленням заяв і повідомлень, одержанням пояснень, огляду місця події і предметів, ряду інших дій. Все це необхідно зробити у відповідності з процесуальним законодавством. Оцінка зібраних доказів і їх джерел походження на цій стадії проводиться слідчим чи іншою посадовою особою правоохоронних органів яка може прийняти рішення про порушення кримінальної справи.

На стані реалізації оперативної інформації однією з найважливіших умов ефективного проведення оперативних та слідчих дій є належна організація взаємодії оперативних та слідчих підрозділів та дотримання конспірації, що забезпечується виконанням наступних правил:

- використання оперативно-розшукової інформації гласним шляхом допускається тільки у випадках належної зашифровки істинного джерела інформації, засобів і методів її отримання;

- легалізація матеріалів оперативно-розшукової діяльності допускається тільки шляхом проведення процесуальних дій для такої цілі;

- до реалізації потрібно приступити лише у разі забезпечення безпеки конфідентів, що беруть участь у роботі по оперативно-розшуковій справі.

З метою повного використання оперативної інформації на стадії порушення кримінальної справи проводяться різні оперативні заходи, які направлені на спонукання осіб, що перевіряються і розробляються, до дій в несприятливій для них обстановці, забезпечення умов, що перешкоджають досягненню підозрюваними злочинних результатів; створення обстановки, що сприяє документуванню злочинних і інших протиправних дій підозрюваних (негласне фотографування, відеозйомка епізодів і фактів злочинної діяльності, візуальне спостереження і т.п.), дезорієнтація і дезінформація учасників злочинної організації, створення серед них конфліктної обстановки, забезпечення належного шифрування джерел оперативно-розшукової інформації, закріплення додаткової інформації, створення умов для проведення процесуальних дій і забезпечення їх результативності.

Не будучи процесуальною, оперативно-розшукова діяльність поєднується з нею при провадженні дізнання і попереднього слідства.

Завдяки використанню оперативно-розшукових заходів можуть бути одержані предмети, документи і відомості, що мають важливе інформаційне значення і можуть бути використані як докази у кримінальній справі після їх оформлення і перевірки в порядку, визначеному кримінально-процесуальним кодексом.

Доказами в кримінальній справі є всякі фактичні дані на підставі яких, у визначеному законом порядку, орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно-небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Доказами у кримінальній справі є переважно ті фактичні дані, які зібрані самими слідчими, прокурором, суддею і судом в результаті їх процесуальної діяльності. Але як докази використовуються і ті фактичні дані, які одержані в результаті оперативно-розшукової діяльності оперативними підрозділами органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, оперативними підрозділами інших правоохоронних відомств.

При проведенні такої діяльності можливе застосування технічних засобів з метою одержання і фіксації фактичних даних, які

можуть бути використані як докази у кримінальному судочинстві. Ст. 15 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» надає право спеціальним підрозділам органів внутрішніх справ і Служби безпеки України за попередньою санкцією суду додатково використовувати спеціальні технічні засоби. Фактичні дані, одержані та зафіксовані співробітниками спеціальних підрозділів із застосуванням технічних засобів можуть бути використані як докази в кримінальному судочинстві після їх перевірки в порядку, передбаченому КПК.

Кримінально-процесуальне законодавство допускає використання як підстави для проведення деяких слідчих дій оперативну інформацію, тобто таку, що отримана в процесі застосування оперативно-розшукових негласних методів, наприклад, контрольована закупка товару, оперативна закупівля наркотичної сировини тощо. Підставою для виклику свідка на допит можуть бути оперативні дані про те, що йому відомі факти, які стосуються даної справи, або відомості про особу підозрюваного або обвинуваченого чи потерпілого. Підставами для проведення таких слідчих дій, як обшук і виїмка, можуть бути достатні дані оперативної інформації, що знаряддя злочину, речі і цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини у справі, заховані в певному приміщенні або місці чи в якої-небудь особи. Підставою для затримання підозрюваного у вчиненні злочину може бути повідомлення про його місце перебування після розшуку, проведеного оперативним підрозділом. Інформація, отримана оперативно-розшуковими заходами, дозволяє не тільки провести невідкладні слідчі дії, а й своєчасно та ретельно підготуватися до них, що забезпечить успішне їх виконання.

Використовуючи матеріали оперативно-розшукової діяльності як приводи та підстави для порушення кримінальної справи та для проведення невідкладних слідчих дій, з метою отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі, необхідно дотримуватись певних вимог, що забезпечить ефективне досягнення завдань оперативно-розшукових заходів, для чого необхідно:

- дотримуватись законності;
- своєчасно реалізовувати інформацію, не перетримати її зво-

ліканням;

- підтримувати взаємодію з слідчим, органом дізнання, судом;
- забезпечувати конспірацію походження інформації;
- раптово та наступально проводити оперативні та слідчі дії

по виявленню і затриманню злочинців, оформленню доказів;

Процесуальна діяльність і оперативно-розшукова діяльність поєднуються при проведенні дізнання і попереднього слідства, але вони не повинні протирічити між собою. Оперативно-розшукова діяльність оперативних підрозділів повинна супроводжувати, забезпечувати процесуальну діяльність протягом усього попереднього слідства і судового розгляду кримінальної справи. Оперативно-розшукова інформація не може підміняти відомості, отримані процесуальним шляхом, особливо при прийнятті процесуальних рішень і так же недопустима підміна слідчих дій оперативно-розшуковими заходами і навпаки. Оптимальне поєднання методів гласної і негласної роботи застерігає від суб'єктивної односторонності при використанні оперативно-розшукової інформації в процесі дізнання, попереднього слідства і судового розгляду кримінальної справи.

10.2. Використання оперативної інформації для попередження, припинення і розслідування злочинів та інших протиправних діянь

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачає використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності для попередження, припинення і розслідування злочинів, розвідувально-підбивних посягань проти України, розшуку злочинців та осіб, які безвісно зникли.

Оперативно-розшукова діяльність зосереджується головним чином на виявленні і розкритті тяжких та особливо тяжких злочинів, насамперед, навмисних вбивств, вбивств на замовлення, тероризму, бандитизму, розбійних нападів, грабунків, різного роду вимагательств, шахрайства, захоплення людей з метою викупу і інших. Особливу увагу необхідно приділяти злочинам з ознаками ретельної попередньої підготовки, коли злочинці тривалий час вивчають об'єкт нападу, ведуть спостереження, здійснюють роз-

відку, завчасно планують і готують місце свого переховування, цінностей, здобутих злочинним шляхом, знищення слідів злочину, можливих свідків і потерпілих.

Оперативно-розшукові заходи і слідчі дії по розкриттю і розслідуванню подібних злочинів представляють собою складний і трудомісткий процес, що вимагає від працівників правоохоронних органів і спецслужб професійних знань і навичок, цілеспрямованої узгодженої діяльності. Оперативно-розшукова діяльність може носити загальний багатоцільовий за об'єктами вивчення характер і конкретно спрямована на розкриття скоєних злочинів або розшук встановлених злочинців, які переховуються. Виявлення, розкриття, припинення кожного із злочинів має свою специфіку в зборі інформації, оперативної перевірки, реагуванні правоохоронних органів. Факт крадіжки виявляється господарями квартири негайно, але через деякий час після їх повернення, нащо і розраховують злочинці. Вбивство, вчинене на замовлення, або озброєний напад на банківську установу, отримують огласку негайно, оскільки виконуються публічно, демонстративно, з залякуванням оточення. Такі особливості ситуації впливають на отримання оперативними підрозділами інформації, вимагають вжиття специфічних індивідуальних для даного виду злочину оперативно-розшукових заходів для встановлення і затримання злочинців.

Вузька спеціалізація і набутий досвід оперативних працівників по розкриттю окремих видів злочинів виявляються ефективними в умовах скоєння їх професіональними злочинцями при підготовці заздалегідь. В 1999 році в Харкові була скоєна серія квартирних крадіжок у заможних бізнесменів-підприємців. Викрадалися предмети антикваріату, золоті та інші коштовності, предмети розкоші. Для розкриття вказаних злочинів була створена оперативна група із п'яти працівників, які раніше спеціалізувалися на квартирних крадіжках і мали оперативні джерела інформації серед осіб, раніше судимих за крадіжки особистого майна. Оперативними працівниками, членами групи, були вивчені обставини усіх крадіжок, ознаки викрадених речей, розіслані оперативні завдання-орієнтовки на виявлення підозрюваних. Згодом від одного із конфідентів, який мав зв'язки в злочинному середовищі Харкова, поступила інфор-

мація про те, що йому відомо від знайомого ювеліра, що тому такий собі «Римарь» запропонував для покупки срібну статуетку. По оперативно-довідковим облікам карного розшуку було встановлено, що «Римарь» це кличка одного із харків'ян, який недавно повернувся після відбуття покарання за раніш вчинені крадіжки. Оперативними працівниками через візуальне спостереження були встановлені зв'язки «Римаря», за санкцією суду на контроль були взяті його телефонні розмови. Оперативною групою були сплановані такі оперативно-розшукові заходи, які б дозволили тримати в полі зору «Римаря» і його співучасників і зашифрувати джерело інформації. Ювелір, якого оперативні працівники залучили до виконання оперативно-розшукового завдання, купив у «Римаря» статуетку, яка повністю відповідала ознакам вкраденої. Одночасно за «Римарем» і його оточенням продовжувалось спостереження, при якому було встановлено, що підозрювані ведуть розвідку навколо квартири відомого в місті бізнесмена. Через два дні злочинці направились до будинку де проживав бізнесмен, але в під'їзді вони були затримані з інструментами для крадіжки, масками, перчатками і другим знаряддям. Один із злочинців, а їх було четверо, вивався після затримання із рук оперативних працівників і втік. Але тут в нагоді для затримання стала інформація із розмови, коли він раніше телефонував в Одесу до свого знайомого з яким відбував разом покарання. При розслідуванні у злочинців було вилучено записи в яких зберігалися адреси ще кількох квартир, схеми їх розташування, графік роботи їх господарів, наявність сусідів і інші відомості, які злочинці зібрали, готуючись вчинити крадіжки із цих квартир. На даному прикладі бачимо використання різних оперативно-розшукових заходів, які сприяли розкриттю ряду злочинів та попередженню злочинних намірів про скоєння нових злочинів. «Римарь» на допиті дав показання, що статуетку продав ювеліру у якого вона була пізніше вилучена. Таким чином вдалося легалізувати відомості, які уже мав оперативний працівник. Вилучена статуетка була пред'явлена потерпілому на впізнання і він впізнав її як ту, що була в нього вкрадена, вказавши на індивідуальні ознаки.

В усіх ситуаціях стосовно розкриття серійних злочинів необхідний контроль і допомога оперативним працівникам з боку керівни-

цтва для забезпечення комплексу оперативно-розшукових заходів, які самі оперативні працівники виконати невможі, узгодженість дій різних оперативних підрозділів і слідчого підрозділу.

Оперативний працівник перед тим, як проводити той чи інший оперативно-розшуковий захід, повинен проаналізувати наявну інформацію, оцінити ситуацію, щоб з найбільшою ймовірністю вибрати саме той, який би привів до виконання завдань. На практиці оперативно-розшукові заходи можуть здійснюватись послідовно, один за другим, паралельно і одночасно, або комплексно, коли кілька оперативно-розшукових заходів здійснюються спільно у поєднанні між собою, доповнюючи один одного. Безумовно, для вжиття того чи іншого оперативно-розшукового заходу, необхідно мати відповідні підстави, проектувати оперативно-розшуковий захід на досягнення певної цілі у виконанні завдання. Не можна встановлювати візуальне спостереження за особою, причетність якої до скоєння злочину виключається, не можна здійснювати контроль поштових відправлень без достатніх підстав для цього, ґрунтуючись на одних міркуваннях що тут *щось може бути*. Особливо ретельним має бути аналіз підстав для проведення таких оперативно-розшукових заходів, що обмежують конституційні права громадян (проникнення до житла, прослуховування телефонних переговорів, обшук і виїмка предметів і т.п.).

Оперативно-розшукова інформація отримана навіть з одного приводу може бути підставою для здійснення інших оперативно-розшукових заходів. В Донецьку, в туалеті одного із ресторанів було вчинене під час конфлікту вбивство невідомого молодого чоловіка. Злочинці зникли. Оперативно-розшукові заходи і слідчі дії які здійснювались одночасно і комплексно, дозволили розкрити вбивство за короткий час.

За телефонним повідомленням із ресторану в міське управління внутрішніх справ на місце прибула слідчо-оперативна група. Слідчий прокуратури став оглядати місце події, а оперативні працівники опитувати персонал і відвідувачів ресторану. При огляді одяжі потерпілого були виявлені талони на бензин А-76 з печатками автопідприємства із Ростова-на-Дону. Тим часом оперативні працівники встановили, що підозрюваних було двоє, що вони си-

діли біля третього столу, один з них був у спортивному костюмі з написом на іноземній мові на рукаві, були названі й інші прикмети. Коли за сусіднім столом присів невідомий молодий чоловік, підозрювані звеліли йому взяти для них пляшку горілки. Слідчий дав доручення одному із оперативних працівників вияснити можливість інформацію по талонам на бензин А-76. В управління внутрішніх справ Ростова-на-Дону електронною поштою був направлений запит на попередню перевірку виявлених талонів, а слідом туди виїхав автомобілем і оперативний працівник. Опитування офіціантів дало можливість встановити, що один із підозрюваних палив цигарку, як він вважав «Яву» поскільки таку пачку цигарок він бачив на столі, коли приймав замовлення від підозрюваних. Будучи про це проінформованим, слідчий звернув увагу на недопалок цигарки «Ява» який він виявив на підлозі туалету і прилучив його до протоколу огляду. Один із відвідувачів, який трохи знався на англійській мові, заявив, що напис на костюмі підозрюваного був на англійській мові і означав «американський футбол». Оперативні працівники знали, що в Донецьку існує досить відома команда з американського футболу і негайно направили свого представника до керівництва команди для отримання інформації з приводу спортивного костюму.

Через деякий час із Ростова-на-Дону надійшло повідомлення, що талони на бензин А-76 з відомою датою видавались п'яти водіям, один з яких на вантажному автомобілі був направлений до Макіївки у відрядження. Повідомлялися дані водія, його прикмети і технічні дані на автомобіль. Було висунуто припущення, що саме цей водій зайшов до ресторану обідати і став жертвою злочину. Працівникам державтоінспекції було дано доручення оглянути сусідні вулиці з метою встановлення стоянки автомобіля. На контрольно-пропускний пункт на кордоні Донецької і Ростовської областей негайно було направлено завдання через обліки митної служби і прикордонної охорони встановити перетинання державного контролю вказаним автомобілем. Працівником карного розшуку в спортивному клубі команди американського футболу було встановлено, що костюми на замовлення команди виготовили на швейній фабриці в кількості сорока екземплярів. Ті костюми які

отримали гравці і адміністрація команди були в наявності, ніхто із команди підозри не викликав. Але було кілька спортивних костюмів місце знаходження яких було невідоме. Тоді оперативний працівник відправився на швейну фабрику і знайшов там майстра, який виконував замовлення команди. Він пояснив, що всі костюми після виготовлення він передав на склад готової продукції, їх було сорок один, один був зіпсований, тому прийшлося виготовляти додатковий. Оперативні працівники стали вияснити хто костюми отримував, хто їх перевозив, хто розподіляв. В цей час працівники ДАІ встановили на одній із стоянок, недалеко від ресторану, ростовський автомобіль з документами водія в кабіні. По фотографії на посвідченні водія було видно, що потерпілим є саме ця людина. Проведене слідчим на другий день впізнання родичами тіла загиблого підтвердило цю версію. Так була встановлена особа потерпілого.

Менеджер команди пояснив, що він отримав із складу фабрики сорок костюмів, а зіпсований залишився там. Завідуючий складом дав показання, що такий костюм дійсно був на складі, але де подівся костюм він сказати не може, так як костюм, в зв'язку з браком не був взятий на облік.

Працівники міліції стали вияснити хто міг забрати костюм. На склад на той час мали доступ п'ять працівників фабрики: завідуючий, бухгалтер складу, водій автокара і два вантажники. Серед працівників складу викликав інтерес вантажник Кубаров, який на момент перевірки на фабриці не працював вже півроку. Оперативною установкою за місцем проживання було встановлено, що Кубаров живе один, чим займається невідомо, любить випити, відвідувати ресторани, в нетверезому стані схильний до бешкетництва. Сусіди розповіли, що кілька днів тому він зав'язав бійку з одним пенсіонером, але той боїться заявляти в міліцію, оскільки Кубаров здатний до помсти. Спортивного костюма у Кубарова сусіди не помітили. Опитаний пенсіонер дав пояснення, що дійсно Кубаров, будучи в нетверезому стані, завдав йому побойів. По зібраним матеріалам за фактом бійки було негайно порушено кримінальну справу, а потерпілого направлено на судмедекспертизу. В зв'язку з відсутністю Кубарова і достатніми підставами вважати його причетність

до конфлікту в ресторані можливою, було прийняте рішення про оперативне проникнення до його квартири, на що суддя дав санкцію. Під час огляду в квартирі Кубарова було виявлено спортивний костюм з надписом англійською мовою «американський футбол», а на костюмі дрібні плями, схожі на кров.

Біля будинку де проживав Кубаров була залишена засада, яка серед ночі затримала Кубарова при його поверненні. Майстер швейної фабрики, запрошений на впізнання костюма, впізнав його і вказав на брак в роботі, якого він припустився. Свою роль як доказ після проведення експертизи зіграв і недопалок цигарки «Ява». Слідством було встановлено, що коли водій із Ростова відмовився купити пляшку горілки, Кубаров став погрожувати йому, а коли водій зайшов до туалету, то Кубаров пішов слідом і двічі вдарив ножем. Його напарник по ресторану участі у вбивстві не приймав, але знав про те, що Кубаров вчинив тяжкий злочин, тому пізніше був притягнутий до відповідальності за недонесення. Так, використовуючи різні оперативно-розшукові заходи у поєднанні з слідчими діями особливо тяжкий злочин було розкрито протягом доби.

З метою попередження, припинення і розслідування злочинів, різних протиправних посягань на інтереси суспільства і держави, розшуку злочинців та осіб, які безвісно зникли, оперативні підрозділи збирають саму різноманітну оперативну інформацію, яку ретельно аналізують, відбирають серед неї «раціональне зерно» і продовжують над ним працювати. Корисна інформація про ознаки злочину та протиправну поведінку може бути в повідомленнях громадських помічників і інформаціях конфідентів, в листах, заявах і повідомленнях громадян, посадових осіб підприємств, установ і організацій, у виступах засобів масової інформації. Оперативну інформацію працівник може отримати і безпосередньо, здійснюючи оперативно-розшукові заходи, наприклад, спостерігаючи за об'єктом перевірки, здійснюючи оперативний пошук, опитуючи громадян, вивчаючи документи, знайомлячись з завданнями інших оперативних підрозділів, виконуючи запити повноважних державних органів влади і управління.

Оперативно-розшукова діяльність є основною при розшуку

осіб, безвісно зниклих. Заяви та повідомлення про осіб, безвісно зниклих, для органів внутрішніх справ являються підставою для заведення розшукової справи і проведення комплексу оперативно-розшукових заходів, а в ряді випадків і підставою для порушення кримінальної справи. Слово «зникають», («пропадають») в словнику В. Даля має наступне тлумачення: губитись, дивитись невідомо куди, ховатись, гинути, погибати, знищувати. Зникати безвісно – діватись невідомо куди.¹ (переклад автора)

В.В. Панфілов пропонує таке визначення поняття особи, безвісно зниклої:

– відсутність людини по місцю проживання чи тимчасового перебування;

– відсутність інформації в цих місцях про місцезнаходження людини;

– певний часовий період відсутності людини і інформації про неї.² (переклад автора)

Під безвісним зникненням людини розуміється таке становище, коли оточення не може пояснити де вона знаходиться і можна передбачати, що вона стала жертвою злочину, нещасного випадку, стихійного лиха, технічної катастрофи без виявлення тіла зниклого. Якщо людина безвісно зникла, навколо неї виникає інформаційний вакуум, про неї нічого невідомо і це протирічить об'єктивним обставинам її життя. Для безвісного зникнення немає логічного пояснення. Злочинець переховується і про нього теж може бути відсутня інформація, але зрозуміло чому він не бажає, щоб така інформація була. Людина може піти з дому навмисно, обірвавши зв'язку з ближніми, але в такому разі буде особисте бажання про відсутність інформації. Названим ситуаціям передують різні обставини: скоєння злочину, розслідування, загроза покарання, конфлікт в сім'ї, небажання спільного життя і спілкування.

Безвісне зникнення завжди раптове, не очікуване, не прогнозоване. Оперативно-розшукові заходи при безвісному зникненні людини мають бути направлені на встановлення обставин її жит-

¹ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М. 1955. Т.3 С. 128.

² В.В. Панфилов. Теоретико-прикладные проблемы оперативно-розыскной деятельности в России и Украине на современном этапе. Белгород, 2000. С. 109.

тя, зв'язків, осіб, зацікавлених в її безвісному зникненні, причин для цього, матеріального становища, пошук фактичних даних про можливий злочин, місце знаходження трупа потерпілого, потенційних свідків.

Матеріали оперативно-розшукових заходів можуть бути підставою для *розгляду справи в суді* про визнання особи, безвісно зниклої, мертвою; вони можуть бути приводом для порушення кримінальної справи і оголошення особи в розшук як злочинця. Тому оперативно-розшукова інформація по безвісно зниклим особам має бути достатньо повною і об'єктивною.

10.3. Забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб – учасників кримінального судочинства

Матеріали оперативно-розшукової діяльності використовуються поряд з іншими цілями, передбаченими законом, і *для забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб.*

При отриманні оперативної інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу і майну працівників суду, правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів, орган, уповноважений на прийняття рішення, зобов'язаний перевірити і в строк не більше трьох діб, а в невідкладних випадках – негайно прийняти рішення про застосування або відмову у застосуванні заходів безпеки. Рішення оформляється мотивованою постановою або ухвалою, яка передається для виконання підрозділу, на який покладено здійснення безпеки. Така постанова чи ухвала є обов'язковою для виконання тими посадовими особами, чи підрозділом яким вона адресована.

У випадках коли в оперативній інформації чи у заяві (повідомленні) містяться відомості про злочин, орган дізнання, слідчий, прокурор, суд або суддя в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством, приймає рішення про порушення чи відмову в порушенні кримінальної справи або передачу заяви, (повідомлення) за підслідністю чи підсудністю.

Рішення про вжиття спеціальних оперативно-розшукових заходів приймають:

- керівники органів внутрішніх справ – щодо захисту працівників відповідного органу внутрішніх справ, державної лісової охорони, рибоохорони, митних органів та їх близьких родичів;

- керівники органів служби безпеки – щодо захисту працівників служби безпеки та органів системи управління державної охорони, їх близьких родичів;

- керівники прокуратури – щодо захисту працівників прокуратури та їх близьких родичів;

- голови суду – щодо захисту працівників відповідного суду та інших органів зазначених у ст.2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» та їх близьких родичів;

- керівники органів охорони державного кордону України – щодо захисту працівників цих органів та їх близьких родичів.

Для виконання оперативно-розшукових заходів по забезпеченню безпеки названих осіб у структурі відповідних правоохоронних органів створюються спеціальні підрозділи.

Оперативні підрозділи, займаючись оперативним супроводженням кримінальних справ, зобов'язані відслідковувати ситуацію, що складається навколо розслідування, вивчати реагування підозрюваних і обвинувачених на слідчі дії, інші процесуальні дії органів дізнання, прокурора, суду стосовно них. Аналізуючи оперативну інформацію не залишати без уваги, а негайно реагувати на відомості про можливу загрозу працівникам суду, правоохоронних органів, особам, які приймають участь у кримінальному судочинстві. Оперативна інформація про таку загрозу може поступити як до прийняття рішення про забезпечення безпеки так і під час здійснення оперативно-розшукових заходів щодо забезпечення безпеки. В таких випадках, враховуючи додаткову інформацію, приймається рішення про адекватні заходи безпеки про що має бути проінформована особа, що охороняється. Нереагування на оперативну інформацію, неприйняття, або несвоєчасне прийняття рішення, невжиття, несвоєчасне вжиття, або невжиття достатніх заходів щодо безпеки працівників суду, правоохоронних ор-

ганів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві тягне за собою дисциплінарну або кримінальну відповідальність винних у цьому посадових осіб.

Оперативна інформація про загрозу безпеці та вжиті оперативно-розшукові заходи щодо забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів та учасників кримінального судочинства та близьких їх родичів розголошенню не підлягає, вона є конфіденційною.

10.4. Взаємне інформування оперативних підрозділів та державних органів

Головним напрямком в оперативно-розшуковій діяльності є збирання оперативної інформації та її доцільне ефективне використання. В Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність», в інших законодавчих актах, які регламентують діяльність оперативних підрозділів, прямо вказується на інформаційне забезпечення оперативно-розшукової діяльності, на обов'язок оперативних підрозділів своєчасно інформувати найвищі органи державної влади України про відомі їм факти і дані, що свідчать про загрозу безпеці суспільства і держави, взаємно інформувати підрозділи, уповноважені здійснювати оперативно-розшукову діяльність, та інших правоохоронних органів, виявляти та усувати або нейтралізувати негативні соціальні явища, причини та умови, що породжують злочинність та сприяють їй.

Законодавство встановлює умови і порядок підготовки інформації, її надання і звернень оперативних підрозділів, умови і порядок обміну інформацією між спеціальними підрозділами органів внутрішніх справ і Служби безпеки України, з іншими оперативними підрозділами.

Матеріали оперативно-розшукової діяльності можуть бути призначені:

- для внутрішнього використання в оперативному підрозділі;
- для використання іншими оперативними підрозділами свого відомства;
- для використання оперативними підрозділами інших правоохоронних органів;

- для використання уповноваженими органами державної влади і управління;
- для інформування місцевих органів влади і органів самоврядування;
- для інформування громадськості і засобів масової інформації.

Оперативна інформація за результатами оперативно-розшукової діяльності, в основному, зосереджується в сфері кримінальної інформації, яка характеризує різні прояви злочинності і супутні їм інші протиправні явища – наркоманію, проституцію, бродяжництво, пияцтво, незаконні доходи, а також дані про активні дії об'єктів оперативно-розшукової діяльності по підготовці злочинів чи про вже скоєні злочини.

Але в масштабах оперативно-розшукової інформації цілого відомства може виникати інформація політичного, соціального, військового, економічного, наукового, технічного, розвідувального і контррозвідувального характеру. Законодавство України чітко визначило таку категорію оперативно-розшукової інформації, як розвідувальну. Для її отримання встановлюються спеціальні підстави проведення оперативно-розшукових заходів. Правову основу цього виду інформації становлять закони «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про розвідувальну діяльність».

Оперативно-розшуковій інформації властива відносна достовірність про причетність окремих осіб до підготовки і вчинення злочинів, осіб, які ухиляються від слідства і суду, втікачів із місць відбування покарання, про факти латентної злочинності. Така інформація має бути доведена до зацікавлених оперативних підрозділів і використана ними як для оперативно-розшукових заходів, так і для проведення слідчих дій. Мова йде про оперативно-розшукове супроводження порушеної кримінальної справи, а для його забезпечення необхідне *взаємне інформування* оперативного і слідчого підрозділів.

Оперативно-розшукова інформація може бути використана оперативними підрозділами і в профілактичних цілях, коли окремі громадяни проявляють схильність до протиправної поведінки, претендують на певного роду заняття, допуск до яких вимагає передбачення їх поведінки, коли виникає потреба усунення причин і

умов, здатних привести до правопорушення.

Матеріали оперативно-розшукової діяльності можуть бути основою для аналітичної роботи, оцінки ситуації, розробки управлінських рішень. Інколи отримані матеріали можуть не стосуватись безпосередньо завдань, над якими працює оперативний підрозділ, або не входить до його компетенції. Оперативний підрозділ може бути зацікавлений у залученні до розв'язання поставлених перед ним завдань інших оперативних підрозділів, в отриманні від них інформації, яка може бути корисною для його діяльності.

Працівник карного розшуку Дніпропетровська отримав інформацію про те, що в одному приватному гаражі зберігається автомобіль «Ауді» який господарю не належить. Конфідент, який дав цю інформацію, висловив підозру, що автомобіль може бути краденим, так як автомобіль без номерів і власник гаража не зацікавлений щоб його хтось побачив. На території обслуговування райвідділу внутрішніх справ подібних крадіжок не було. Тоді оперативний працівник підготував оперативну інформацію про наявність автомобіля, який викликає підозру і розіслав її в установленому порядку в органи внутрішніх справ Дніпропетровської області та в сусідні. Від відділу карного розшуку з Кривого Рога через кілька днів надійшло повідомлення, що один із жителів міста звернувся до них з заявою про крадіжку автомобіля «Ауді», в зв'язку з чим порушена кримінальна справа. Подальша перевірка підтвердила факт крадіжки і переховування автомобіля в Дніпропетровську.

Під час обшуку в будинку де проживала циганська сім'я було вилучено велику кількість предметів прикрас і речей, які явно членам сім'ї не належали. В зв'язку з тим, що глава сім'ї притягувався до кримінальної відповідальності за крадіжку із квартири, були підстави вважати, що і речі, вилучені при обшуку, є краденими із інших квартир. Опис речей з їх фотографіями був розісланий в усі підрозділи карного розшуку Одеської області, про вилучені речі в місцеві газети було поміщено інформацію та прохання до можливих потерпілих звернутись в карний розшук. Таке орієнтування дало можливість розкрити ще одинадцять квартирних крадіжок.

Законодавство про оперативно-розшукову діяльність в Україні

вважає, що самостійним напрямком використання результатів оперативно-розшукової інформації являється *взаємне інформування* підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукові заходи, а також інформування оперативними підрозділами інших правоохоронних органів. Таке інформування може носити як разовий епізодичний характер, так і постійний через бюлетені оперативно-розшукової інформації, спеціальні аналітичні довідки, через спільні наради, колегії, конференції.

Разом з тим, оперативно-розшуковим законодавством допускається використання результатів оперативно-розшукової діяльності для інформування державних органів у відповідності з їх компетенцією. Результати оперативно-розшукової діяльності за українським законодавством можуть використовуватись не тільки для попередження, припинення і розслідування злочинів, але і для боротьби з розвідувально-підривними діями проти України, що є компетенцією органів служби безпеки, військової розвідки і контррозвідки.

Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» встановлює спеціальний порядок взаємного інформування між підрозділами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю. Обмін оперативною інформацією між спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України щодо спеціальних заходів здійснюється за письмовим розпорядженням керівників відповідних спеціальних підрозділів.

Умови і порядок обміну інформацією між спеціальними підрозділами органів внутрішніх справ і Служби безпеки України регулюються спільними нормативними актами Міністерства внутрішніх справ України і Служби безпеки України. Передача оперативної інформації спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю територіальним та іншим органам внутрішніх справ і Службі безпеки України допускається тільки за згодою і за письмовим розпорядженням керівника відповідного спеціального підрозділу. Територіальні та інші органи внутрішніх справ і Служба безпеки України (у межах відомств) зобов'язані передавати відповідним спеціальним підрозділам оперативну інформацію, документи та інші матеріали, пов'язані з організа-

ною злочинністю, а також кримінальні справи через відповідного прокурора на письмову вимогу спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю. Керівники територіальних та інших органів внутрішніх справ, Служби безпеки України забезпечують взаємодію із спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю і сприяють виконанню поставлених перед спеціальними підрозділами завдань.

Матеріали оперативно-розшукової діяльності можуть бути використані для інформування органів влади і місцевого самоврядування, населення і засобів масової інформації. Такі інформації можуть нести в собі відомості про стан злочинності взагалі і по окремим її видам, рекомендації по усуненню причин і умов, які сприяють злочинності, рекомендації населенню по поведінці в тій чи іншій ситуації, повідомлення про розшук злочинців, які ухиляються від слідства і суду, про розшук безвісно зниклих, про розкриття злочинів, про заходи безпеки і охорони громадського порядку, які вживаються правоохоронними органами.

Досить поширеними є звернення оперативних підрозділів через засоби масової інформації до населення за допомогою в розкритті злочину чи розшуку злочинця. Формою інформування населення про результати оперативно-службової діяльності є звіти Міністерства внутрішніх справ України і його органів перед населенням, які публічно оголошуються через засоби масової інформації та програма взаємодії з населенням «міліція і народ – партнери».

СПРИЯННЯ ЗДІЙСНЕННЮ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

11.1. Правові основи залучення особи до співробітництва з оперативним підрозділом

Конституція України проголосила, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» (ст. 43 Конституції). Ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» надала оперативним підрозділам право *встановлювати конфіденційне співробітництво з особами на засадах добровільності*.

Конфіденційне співробітництво особи з оперативним підрозділом повинно мати виключно добровільний, усвідомлений характер за умови обопільної згоди. Співробітництво на інших засадах таких як залякування, погроза, обман і тому подібне буде неправовим. Мотивація співробітництва з оперативним підрозділом може мати різноманітну основу (почуття патріотизму, виконання громадського обов'язку, пошук справедливості, матеріальна зацікавленість). Залучення до співробітництва з оперативним підрозділом відбувається індивідуально і може бути довгостроковим або разовим для виконання окремого завдання оперативно-розшукової діяльності. Державні органи зобов'язані сприяти оперативним підрозділам у вирішенні завдань оперативно-розшукової діяльності. Таке сприяння проявляється у тому, що співробітництво особи з оперативним підрозділом, здійснюючим оперативно-розшукову діяльність, носить узаконений характер, особам гарантується конфіденційність співробітництва, держава надає соціальний і правовий захист особі, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Оперативний працівник, залучаючи особу до виконання за-

вдань оперативно-розшукової діяльності, залежно від їх характеру, вивчає доцільність та можливість залучення такої особи до співробітництва, визначає форми такого співробітництва. За бажанням особи її співробітництво з оперативним підрозділом може бути оформлено письмовою угодою з гарантуванням таємності співробітництва. Угоду про сприяння оперативним підрозділам в оперативно-розшуковій діяльності може бути укладено тільки з дієздатною особою. Порядок укладення угоди визначається Кабінетом Міністрів України і регламентується відомчими нормативними актами. Співробітництво особи з оперативним підрозділом може носити як гласний характер так і негласний. Громадяни, які гласно, відкрито співробітничать з оперативним підрозділом набувають статусу позаштатного працівника, громадського помічника, вони сприяють виконанню окремих завдань або виконують їх самостійно на добровільних засадах за дорученням оперативного працівника. Вони можуть залучатись до:

- проведення оперативно-розшукових заходів;
- перевірок заяв і повідомлень про злочини, отримання пояснень, збору характеристик і довідок, витребуванню матеріалів і копій документів, участі в перевірках та ревізії;
- вивчення документів, їх аналізу, підготовці проекту висновків;
- профілактичних заходів як загальних так і індивідуальних стосовно конкретних осіб;
- участі в огляді місця події, виконання доручень по встановленню свідків, потерпілих, охороні місця пригоди, фото-, кінозйомки і інших дій по технічному оформленню результатів огляду;
- систематизації, брошуруванню, складання опису матеріалів кримінальної справи, виконанню іншої допоміжної роботи;
- збирання матеріалів, характеризуючих особу і спосіб життя перевіряемого, отримання характеристик, довідок із місця роботи, копій офіціальних документів;
- виявлення осіб, знайомих з образом життя перевіряемого, профілакуемого, обвинуваченого, здібних вплинути на його поведінку;
- роботи обчислення по відшкодуванню матеріальної шкоди, участі у обшуку, виїмках, накладання арешту на майно, виявлення

осіб, у яких знаходиться майно, що підлягає арешту, підготовки проектів запитів і постанов з цього приводу;

- розшуку осіб, які ухиляються від слідства, суду, безвісно зниклих осіб;

- виявлення, вивчення і узагальнення причин і умов злочинності, розробки заходів по їх усуненню, здійснення контролю за їх реалізацією;

- підготовка матеріалів для засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення);

- проведення бесід, лекцій і доповідей серед населення на правову тематику з використанням матеріалів розслідуваних кримінальних справ, відкритої оперативно-розшукової інформації;

- проведення окремих процесуальних дій, в ході яких виявляються особи, здатні бути свідками, запрошення понять, підбір осіб і об'єктів для пред'явлення на впізнання, для ідентифікації, підготовка і використання технічних засобів;

- виконання інших доручень, які можуть допомогти здійсненню оперативно-розшукових і процесуальних дій, дізнання, провадженню попереднього слідства, адміністративному провадженню, збиранню і закріпленню доказів у кримінальній справі та матеріалів в оперативно-розшукових справах.

Разом з тим оперативним працівникам *забороняється* доручати громадському помічнику самостійне виконання оперативно-розшукових заходів і процесуальних дій, а також давати доручення, пов'язані з ризиком для його здоров'я і життя. Участь громадського помічника в процесуальних діях відмічається в протоколі відповідного правового акту.

Порядок, умови, організація і методика роботи громадських помічників регламентується відомчими нормативними актами, які затверджуються відповідно Міністром внутрішніх справ України, Головою Служби безпеки України, Головою Державної податкової адміністрації, керівниками інших правоохоронних відомств.

11.2. Негласне співробітництво особи з оперативним підрозділом

Ст. 11 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»

встановлює, що за бажанням особи її співробітництво з оперативним підрозділом може здійснюватись у вигляді *негласної діяльності, конфіденційно*. Такі особи у спеціальній науковій літературі називаються «конфідентами». ¹ «Конфіденти – це приватні фізичні особи, з якими оперативні підрозділи органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність, встановили на платній або безоплатній основі відносини співробітництва, передбачаючи надання такими громадянами вказаним оперативним апаратам сприяння на конфіденційній основі у вирішенні покладених на них завдань». ² (переклад автора).

Конфіденційні відносини можуть встановлюватись з фізичними особами, незалежно від їх громадянства, національності, статі, посадового, соціального і майнового стану, належності до громадських об'єднань, політичних, ідеологічних і релігійних переконань за винятком випадків, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність». Негласне співробітництво оговорюється в угоді про сприяння оперативному підрозділу. Особи, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, зобов'язані зберігати таємницю, що стала їм відома. Розголошення цієї таємниці тягне за собою відповідальність за чинним законодавством, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини.

Залучення до негласного співробітництва з оперативним підрозділом може здійснюватись лише з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, а саме для пошуку і фіксації фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави.

Необхідність негласного співробітництва оперативних підрозділів з громадянами викликається:

- особливою небезпекою діяльності організованих злочинних

¹ Див.: М. Алексєв. Лексика русской разведки (исторический обзор). М., 1996. С. 68.

² Основы оперативно-розыскной деятельности / Под ред. С. Степашина. С.-П., 1999. С. 237.

угруповань;

- таємним характером підготовки, вчинення злочину і приховування слідів злочину;

- неможливістю, інакше як проникненням в злочинне середовище і таємними оперативно-розшуковими заходами, зібрати необхідну інформацію для виявлення, розкриття, попередження і припинення злочину;

- реальною загрозою державній, військовій, економічній та екологічній безпеці України, що проявляється через протиправну конспіративну діяльність.

До негласного співробітництва з оперативними підрозділами можуть залучатися громадяни України, особи, які мають подвійне громадянство, особи без громадянства та іноземні громадяни. Угода про співробітництво може укладатись з особою, яка досягла 18 років.

Ст. 14 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» дозволяє використання учасників організованих злочинних угруповань у боротьбі з організованою злочинністю. Для здійснення заходів боротьби з організованою злочинністю спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ і Служби безпеки України отримали право залучати до співробітництва учасників організованих злочинних угруповань на підставі письмової угоди і відповідно до нормативних актів Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України. Учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або повністю звільнений від кримінальної відповідальності та покарання, якщо він у процесі оперативно-розшукової діяльності, попереднього розслідування чи судового розгляду справ сприяє викриттю організованих злочинних угруповань та вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним та юридичним особам і державі.

Оперативні підрозділи, залучаючи окремих громадян до негласного співробітництва, вступають з ними в специфічні правові відносини, на які поширюється трудове і цивільно-правове законодавство. Угода, як договір про трудові відносини, накладає обов'язки на обидві сторони, вказує на характер і форми співпра-

ці, вид, розмір і порядок винагороди та підстави для припинення негласного співробітництва.

11.3. Обмеження на залучення до співробітництва окремих категорій громадян

Закон забороняє залучати до конфіденційного співробітництва недієздатних осіб, які мають психічні захворювання або за станом свого здоров'я не спроможні виконувати завдання оперативно-розшукової діяльності. Не дозволяється встановлювати негласне співробітництво з особами, які не досягли повноліття. З неповнолітніми оперативні працівники можуть вступати в контакти з дотриманням вимог кримінально-процесуального законодавства.

Ст. 11 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» забороняє оперативним підрозділам залучати до виконання оперативно-розшукових завдань медичних працівників, адвокатів, священнослужителів, якщо особа, щодо якої вони мають здійснювати оперативно-розшукові заходи, є їх пацієнтом чи клієнтом. В цьому проявляється гуманізм і етичність національного оперативно-розшукового законодавства. Саме з етичних норм неприпустимо використання оперативними підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукові заходи, специфічних трудових і цивільно-правових відносин, морально-психологічних обставин спілкування медичних працівників, священнослужителів і адвокатів з особами, які їм довірилися при виконанні обов'язків вказаних професій. Заборона стосується тих випадків, коли оперативно-розшукові заходи мають бути направлені проти осіб, які стали пацієнтами, клієнтами чи довірилися таємниці сповіді віруючого.

В інших випадках не включається залучення медичних працівників, адвокатів, священнослужителів за їх добровільної згоди до виконання ними завдань оперативно-розшукової діяльності, не пов'язаних з «обслуговуванням» підопічних їм осіб оперативно-розшуковими заходами.

СОЦІАЛЬНИЙ І ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАЦІВНИКІВ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

12.1. Гарантії правового та соціального захисту працівників оперативних підрозділів

Оскільки працівники оперативних підрозділів є громадянами України, на них розповсюджуються загальні гарантії правового та соціального захисту. Ці положення мають своє нормативне закріплення в Конституції України. Зокрема Конституція України гарантує працівникам оперативних підрозділів, як громадянам України, такі невід'ємні права, як право на життя; захист свого, а також інших людей життя і здоров'я від протиправних посягань (ст.27), право на повагу їх гідності (ст.28); право на свободи та особисту недоторканність (ст.29); право на недоторканність житла (ст.30); право на працю, яку вільно обирають або на яку вільно погоджуються (ст.43); право на соціальний захист у разі повної, часткової або тимчасової непрацездатності, пенсійне забезпечення та інші види соціальних виплат та допомоги (ст.46); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49).

Згідно до ст.22 Конституції України вказані права і свободи людини і громадянина (в т.ч. і працівників оперативних підрозділів), можуть бути розширеними, але вони не можуть звужуватись прийняттям інших законів або внесенням змін до чинного законодавства. Це положення можна розуміти таким чином, що деякі «галузеві» закони України, які стосуються різних верств громадян за їх професійною діяльністю, та зміни до них, можуть розширювати (конкретизувати) як перелік прав і свобод, захист яких гарантований Конституцією і цими законами, так і доповнювати їх перелік, якщо це не входить в протиріччя з положеннями (вимогами) Конституції і не зачіпає гарантованих нею інтересів інших громадян.

Розглянемо детальніше питання правового та соціального захисту працівників оперативних підрозділів, які гарантуються «галузевими» законодавчими актами України, такими як закони

України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», Кримінальним Кодексом, Кодексом України про адміністративні правопорушення та окремими відомчими нормативними актами.

Стаття 20 Закону України «Про міліцію» визначає правове становище працівників міліції і відповідно працівників оперативних підрозділів. В ній, зокрема, зазначається, що виконання законних вимог працівників міліції обов'язкове для громадян і посадових осіб. При виконанні службових обов'язків працівник міліції повинен керуватись тільки законом, діяти в його рамках, підпорядковуватись тільки безпосереднім і прямим начальникам, нікому не дозволяється втручатись в його законну діяльність, втручання в діяльність міліції тягне відповідальність.

В ст.21 цього закону говориться, що працівник міліції знаходиться під захистом законодавства, яким гарантується захист життя, здоров'я, честі, гідності його і членів його родини від злочинних посягань та інших протиправних дій. Злісне невідкорення законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки в орган дізнання, неприйняття заходів на виконання подання органа дізнання, слідства, прокурорами і суду, публічні заклики до невиконання вимоги працівника міліції – дії які перешкоджають нормальному виконанню обов'язків працівників міліції взагалі і зокрема працівників оперативних підрозділів, тягнуть за собою адміністративну відповідальність (ст. ст. 185, 185-4, 185-6, 185-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Кримінальне законодавство (Кримінальний кодекс України) гарантує працівникам оперативних підрозділів, як працівникам правоохоронних органів, захист їхнього та їх близьких родичів життя, здоров'я, майна. Цим законодавством передбачена кримінальна відповідальність за погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна працівника правоохоронного органу, а також щодо його близьких родичів, за умисне заподіяння зазначеним суб'єктам побоїв, легких, середньої тяжкості тілесних ушкоджень та тяжкого тілесного ушкодження (ст. 345 КК України), умисного знищення або пошкодження їхнього майна (ст.347 КК України), вбивства або замаху на вбивство (ст.348 КК України), захоплення

або тримання як заручника (ст.349 КК України) у зв'язку з виконанням працівниками правоохоронних органів взагалі, а працівниками оперативних підрозділів зокрема, службових обов'язків. Кримінальним законодавством передбачена також відповідальність за дії, які перешкоджають належному виконанню службових обов'язків працівниками оперативних підрозділів, як представників правоохоронних органів – опір їм під час виконання покладених на них обов'язків щодо охорони громадського порядку (ст.342 КК України), та вплив на них у будь якій формі з метою перешкодити виконанню ними службових завдань або добитися прийняття незаконних рішень (ст. 343 КК України).

Слід звернути увагу і на те, що закон гарантує працівникам оперативних підрозділів не притягнення до кримінальної відповідальності за заподіяну шкоду правоохоронним інтересам, якщо вони знаходились у стані необхідної або уявної оборони, крайньої необхідності, під час затримання особи, що вчинила злочин, фізичного або психічного примусу, виконання незаконного наказу або розпорядження, виконання спеціального завдання з попередженням злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, а також за діяння, пов'язані з ризиком, зокрема професійним (ст. 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43 КК України). Аналогічні обставини в декілька стислому вигляді викладені і в статті 12 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Закон гарантує також особисту безпеку озброєному працівнику міліції, що передбачається ст. 15-1 Закон України «Про міліцію». Статтею 15 п.2 цього ж Закону закріплено право і обов'язок працівника оперативного підрозділу на застосування вогнепальної зброї для відбиття нападу на нього, або членів його родини, якщо їх життя або здоров'ю загрожує небезпека.

Також слід зазначити, що працівнику оперативного підрозділу гарантується право оскаржувати у суді прийняте відносно нього рішення вищих посадових осіб, якщо він вважає, що вони ущемляють його гідність і особисті права, не зв'язані із службовою діяльністю.

Звільнення їх зі служби в зв'язку з обвинуваченням у скоєнні злочину дозволяється лише після вступу обвинувачувального ви-

року суду в законну силу.

Працівникам оперативних підрозділів гарантується і соціальних захист, як працівникам міліції взагалі і як оперативним працівникам зокрема (ст. 22 ЗУ «Про міліцію», ст. 12 ЗУ «Про ОРД»).

Як працівникам міліції їм мають надаватись при розподілі житла, встановленні телефонів у квартирах, влаштуванні дітей в дошкільні заклади, знижки по оплаті житла і комунальних послуг, палива, отриманні кредитів для індивідуального чи кооперативного житлового будівництва, придбання житла та деякі інші пільги. Законом передбачено збереження пільг за працівниками міліції, звільненим зі служби за віком, по хворобі або за вислугою років.

Крім цього працівникам оперативних підрозділів надаються і деякі інші, додаткові пільги в питаннях соціально-побутового та фінансового забезпечення. Так, зокрема працівнику оперативного підрозділу, який впроваджений у злочинне угруповання, кожен день знаходження в угрупованні зараховується за три дні до вислуги років, відносно до цього розмір виплат за посадовим окладом, за цей час, нараховується в трикратному розмірі (п.5 Постанови Кабінету Міністрів України від 20.05.1992 р. № 256-04 «Про заходи щодо виконання Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»)). Керівники правоохоронних органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, мають право в межах асигнувань, виділених на утримання цих органів, встановлювати, додатково до всіх належних виплат, оперативним працівникам, які постійно співпрацюють з особами, що залучаються до участі в оперативно-розшуковій діяльності і мають позитивні результати, додаткову оплату згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 20.05.1992 р. «Про заходи щодо виконання Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»).

Враховуючи те що працівники оперативних підрозділів під час виконання своїх службових обов'язків постійно перебувають у стані підвищеної небезпеки їх здоров'ю, їм гарантується, як працівникам міліції, обов'язкове державне страхування, на суму десятирічного грошового утримання за останньою посадою.

В разі інвалідності яка виникла під час проходження служби, або не пізніше трьох місяців після звільнення зі служби, або після

цього терміну (строку), але в наслідок захворювання або нещасного випадку, який мав місце під час проходження служби, а також отримання при виконанні службових обов'язків каліцтва, оперативні працівники отримують одноразову допомогу в розмірі від трьох- до п'ятирічного грошового утримання та їм призначається пенсія за інвалідністю.

В разі загибелі оперативного працівника при виконанні службових обов'язків, його родині або особам, які перебували на його утриманні виплачується одноразова грошова допомога в розмірі десятирічного грошового утримання по останній посаді і призначається пенсія в зв'язку з втратою годувальника в розмірі посадового окладу загиблого оперативного працівника. За ним зберігається право на отримання житла, яке надається в трьохмісячний строк з дня загибелі працівника оперативного підрозділу. За дітьми загинувшого працівника до досягання ними повноліття, а також непрацездатними членами його родини, які були на його утриманні зберігається право на пільги по оплаті житла, комунальних послуг, палива.

Також в повному обсязі, оперативному працівнику, компенсується шкода, заподіяна його майну в зв'язку з виконанням ним службових обов'язків (ст.23 ЗУ «Про міліцію»).

При досягненні пенсійного віку або за вислугою років згідно чинного законодавства працівникам оперативних підрозділів надається пенсія.

12.2. Фінансове та матеріальне забезпечення діяльності оперативних працівників

Фінансове і матеріальне забезпечення працівників підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність регламентується рядом нормативних актів, а саме: Законами України «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про Державну податкову адміністрацію», рядом інших законів та указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, підзаконними нормативними актами, такими як Положення про порядок комплектування, матеріально-технічного, військового та соціально-побутового забезпечення спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ Укра-

їни, затвердженим Постановою Верховної Ради України, Положенням про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ, Постановою Кабінету Міністрів України «Про умови служби працівників органів внутрішніх справ», а також відповідними наказами та розпорядженнями МВС України, іншими відомчими нормативними актами.

Форми і розміри грошового забезпечення оперативних працівників на підставі відповідних законів встановлюються Кабінетом Міністрів України і складаються із:

– посадового окладу, у відповідності з встановленим, коефіцієнтом згідно з посадою на день призначення;

– окладу згідно з персональним спеціальним (військовим званням);

– процентної надбавки за вислугу років на посадовий оклад по спеціальному (військовому званню);

– додаткових видів грошового утримання, сума яких визначається процентним відношенням до посадового окладу до яких відносяться доплати:

а) за наукове звання і вчений ступінь;

б) за особливі та шкідливі умови праці;

в) за шифрувальну роботу;

г) за знання іноземних мов;

д) за роботу в нічний час, у святкові дні;

е) інші надбавки й доплати, які можуть вводитись начальниками органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, у межах фонду заробітної плати;

ж) надбавки і доплати, встановлені місцевими органами влади.

Надбавки і доплати можуть вводитися для окремих працівників за високу ефективність в службовій діяльності щодо попередження та розкриття злочинів, охорони громадського порядку, професійного досвіду, передові прийоми роботи.

Можуть встановлюватись також доплати працівникам оперативних підрозділів (до 50% посадового окладу) за ефективну *індивідуальну* оперативно-розшукову діяльність.

Речове майно оперативним працівникам видається у відповідності з нормами, затвердженими відомствами, які здійснюють операти-

вно-розшукову діяльність, зокрема, Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, Державною податковою адміністрацією України, іншими відомствами. Обсяги речового забезпечення залежать від характеру виконуваних обов'язків, посади і звання (службова форма для гласних штатних працівників, цивільний одяг для негласних працівників, спецодяг для співробітників-водіїв, співробітників-кінологів та інше).

Чинним законодавством України передбачено і ряд інших заходів щодо фінансово-матеріального забезпечення працівників органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Але в цілому рівень доходів, отримуваних оперативними працівниками, не компенсує належним чином зусиль, не відповідає рівневі високопродуктивної службової діяльності працівників, не задовольняє потреб утримання їх сімей. Діюча нині система оплати праці породжує цілий ряд протиріч, які керівники, організуючи оперативно-розшукову діяльність, мусять враховувати в роботі з кадрами. Закон України «Про міліцію» (ст. 19) вказує: «Форми і розміри грошового утримання працівників міліції... повинні забезпечувати матеріальні умови для комплектування якісного особового складу міліції, диференційовано враховувати характер і умови роботи, стимулювати досягнення високих результатів у службовій діяльності й компенсувати фізичні та інтелектуальні затрати».

Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» зазначає, що структура, штатна чисельність і фонд оплати праці працівників спеціальних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України і Служби безпеки України затверджуються їх керівниками у межах встановлених асигнувань за погодженням з Комітетом Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією. Фінансування та матеріально-технічне забезпечення боротьби з організованою злочинністю є пріоритетним і здійснюється за рахунок державного бюджету.

12.3. Спеціальні заходи щодо забезпечення захисту працівників оперативних підрозділів та їх близьких родичів

В наслідок службової діяльності працівників оперативних під-

розділів в окремих випадках, з боку кримінальних верств виникає загроза життю, здоров'ю як самих оперативних працівників так і їх близьких родичів. В наслідок чого виникла нагальна необхідність нормативно закріпити і розробити спеціальні заходи по забезпеченню захисту вищезазначених суб'єктів.

Правовою основою захисту працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ є Конституція України, Закони України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів». Враховуючи те, що в деяких випадках працівники оперативних підрозділів та їх близькі родичі можуть виступати в якості осіб, які беруть участь в кримінальному судочинстві, що не пов'язана з їх службовою діяльністю, в зв'язку з чим може виникати небезпека їх життю, здоров'ю, майну, до нормативної бази їх захисту слід віднести і Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь в кримінальному судочинстві», також Кримінальний та Кримінально-процесуальний Кодекси України та Кодекс України «Про адміністративні правопорушення», Постанова Кабінету Міністрів України від 20.05.1992 р. №256-04 «Про заходи щодо виконання Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Крім перелічених законодавчих актів, які передбачають умови застосування спеціальних заходів захисту та їх перелік, до нормативної бази слід віднести і відомчі підзаконні нормативні акти правоохоронних відомств, в яких викладені організаційні засади таких заходів, визначені суб'єкти, які їх здійснюють, завдання та функції цих підрозділів. До таких нормативних актів слід віднести Положення «Про порядок придбання, видачі, обліку, зберігання та застосування вогнепальної зброї, боєприпасів до неї, спеціальних засобів індивідуального захисту працівниками суду і правоохоронних органів, а також особам, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (оголошено наказом МВС України №523 від 24.07.1996р.); Тимчасове положення «Про спеціальні підрозділи міліції для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів, осіб, які беруть участь в кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів» (оголошено наказом МВС України №467 від 23.07.1997р.); Наказ МВС України № 130 від 26.02.1998 р. «Про за-

твердження Тимчасової інструкції про порядок забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів та порядок супроводження осіб, взятих під державний захист, під час забезпечення заходів особистої охорони».

Законодавством передбачено досить широке коло осіб, які мають право на забезпечення безпеки (ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки підлягають захисту (ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів»)).

В наведеному переліку зазначено, що захисту підлягають працівники правоохоронних органів, зокрема, міністерства внутрішніх справ, які беруть безпосередню участь в оперативно-розшуковій діяльності (п.1, п.п.13, ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів», їх близькі родичі, до яких відносяться: батьки, дружина (чоловік), діти, рідні брати і сестра, дідусі, бабусі, онуки, посягання на життя, здоров'я, житло і майно яких перешкоджає виконанню працівником правоохоронного органу взагалі, а оперативного підрозділу, зокрема, покладених на них законом обов'язків і здійснення наданих прав (п.2 ст. 1 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів»)).

Обов'язки по забезпеченню безпеки зазначених об'єктів охорони покладаються на оперативні підрозділи з дозволу та під контролем керівників правоохоронних органів (Постанова КМУ № 256-04 від 20.05.1992 р.), та на спеціальні підрозділи міліції для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та близьких родичів. Тимчасове положення, про які оголошено наказом МВС України № 467 від 23.07.1997 р. Основним завданням спеціального підрозділу є забезпечення безпеки, зокрема працівників правоохоронних органів, в тому числі працівників оперативних підрозділів системи МВС, членів їх сімей та їх близьких родичів (п.6 Наказу МВС України №467 від 23.07.1997 р.).

Для забезпечення безпеки працівників оперативних підрозділів та їх близьких родичів законодавством передбачено ряд спеціальних заходів:

- особиста охорона;
- видача зброї, засобів індивідуального захисту і оповіщення про небезпеку;
- встановлення телефону за місцем проживання;
- використання технічних засобів контролю та прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- тимчасове розміщення в місцях, які забезпечують безпеку;
- забезпечення конфіденційності даних про об'єкт захисту;
- перевід на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів, зовнішності, переселення у друге місце проживання.

Слід зазначити, що такі заходи здійснюються лише за умов наявності даних про загрозу життю, здоров'ю або майну працівника оперативного підрозділу та його близьких родичів у зв'язку із здійснення ним оперативно-розшукової діяльності в інтересах безпеки України, або по розкриттю тяжкого злочину, чи викриттю організованою злочинною групою.

Особиста охорона, охорона житла та майна передбачає, зокрема, обладнання житла засобами протипожежної і охоронної сигналізації, заміну номерів квартирних телефонів, державних номерних знаків транспортних засобів, що їм належать, використання оперативно-технічних засобів. В залежності від ступеня загрози для життя і здоров'я працівникам оперативних підрозділів та їх близьким родичам (об'єктам охорони) можуть видаватись зброя, спеціальні засоби захисту в порядку передбаченому Положенням, що затверджено наказом МВС України № 523 від 24.07.1996 р.

По узгодженню з об'єктами охорони може проводитись прослуховування їх телефонних та інших переговорів, тимчасове розміщення в місцях, які гарантують їх безпеку, в тому числі в дошкільних виховних закладах або в закладах органів соціального захисту населення України.

За рішенням органів, які забезпечують безпеку, в межах їх компетенції, може бути накладена тимчасова або постійна заборона видавати довідки про місце проживання об'єктів охорони, та інші відомості адресними бюро, паспортними службами, підрозділами ДАІ, довідками служби АТЗ та іншими офіційними інформаційно-довідковими службами.

За клопотанням або за згодою об'єктів охорони, якщо їх безпека не може бути забезпечена іншими заходами, вони можуть тимчасово або постійно переводитись на іншу роботу, направлятись на навчання, переселятись на інше місце проживання, можуть змінювати їх зовнішність, анкетні дані з видачею відповідних документів. Зазначені заходи повинні здійснюватись без якого-будь ущемлення житлових, трудових, пенсійних і інших прав взятих під охорону осіб. Вищезазначені заходи безпеки здійснюються в порядку визначеному Кабінетом Міністрів України у відповідності ст. 12 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронними органів».

Підставами для прийняття спеціальних заходів забезпечення безпеки об'єктів охорони є дані, які свідчать про наявність реальної загрози їх життю і здоров'ю або майну. Приводом для прийняття цих заходів може бути:

- заява працівника (оперативного підрозділу) або його близького родича;
- звернення керівника відповідного державного органу (органу внутрішніх справ, органу Служби безпеки України, прокуратури, суду і інших);
- отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози життю, здоров'я та майну особі, яка підлягає захисту.

Питання, які стосуються відповідальності за заподіяну оперативним працівникам і їх родичам шкоду в зв'язку з виконанням ними своїх службових обов'язків були викладені раніше, коли розглядалися питання правового та соціального захисту працівників оперативних підрозділів.

12.4. Правові підстави звільнення оперативного працівника від кримінальної відповідальності

Оперативний працівник, виконуючи свої обов'язки по боротьбі з злочинністю і охороні громадського порядку, може заподіяти шкоду правам, свободам іншої людини, інтереси держави і суспільства. Якщо працівник оперативного підрозділу заподіяв шкоду людині, інтересам держави і суспільства в стані *необхідної оборони*, то така шкода не підлягає відшкодуванню за умови, що ним не

були перевищені *межі* необхідної оборони. «Необхідною обороною визначаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільного небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони» (ст. 36 Кримінального кодексу України).

Не є перевищенням меж необхідної оборони і є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності застосування зброї, або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. Не визнаються протиправними дії оперативного працівника, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин і доставляється ним у відповідний орган влади, навіть якщо він при затриманні вжив насильницькі дії, чи застосував спеціальні засоби, включно до вогнепальної зброї, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

Оперативний працівник звільняється від кримінальної відповідальності і при заподіянні шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожувала особі чи охоронямим законом правам цієї людини, або інших осіб, а також суспільним інтересам держави, якщо цю небезпеку не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Закон не вважає злочином діяння (дію або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільної корисної мети. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми

для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Оперативний працівник в силу своїх повноважень не тільки завжди знаходиться при виконанні службових обов'язків, але й в умовах підвищеного ризику та небезпеки. В статті 10 Закону «Про міліцію» говориться, що «працівник міліції на території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу, у разі звернення до нього громадян або службових осіб із заявою чи повідомленням про події, які загрожують особі чи громадській безпеці, або в разі безпосередньо виявлення таких, зобов'язаний вжити заходи до попередження та припинення правопорушень, врятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, охорони місця події та повідомити про це в найближчий підрозділ міліції». В силу цих та інших обставин, які викладені в законодавстві та зустрічаються в практичній ситуації, професія оперативного працівника входить до найбільш небезпечних.

М.І. Ануфрієв вказав на те, що діяльність, яка пов'язана з ризиком, має бути врегульована в правовому відношенні. Ризик, який виправданий необхідний для виконання оперативних завдань, має бути протиставлений ризику неправомірному і суспільно небезпечному.

При такому підході окремі прояви неадекватної поведінки оперативного працівника не будуть кваліфікуватися як вчинки, які хоч і мають ознаки злочину у відповідності з Кримінальним кодексом, але вчинені у зв'язку із застосуванням виправданого службового ризику з метою одержання суспільно-потрібного досягнення, якщо цього досягнення не можна одержати за даних обставин звичайними не ризикованими засобами.¹

Виконуючи покладені на нього державою обов'язки, оперативний працівник прибігає до оперативного ризику не як приватна особа, а з обов'язку служби. Тому питання, пов'язані з відповідальністю за допущення оперативного ризику, повинні втілюватися не тільки в теорії оперативно-розшукової діяльності і підзаконних актах, що регламентують конкретні оперативно-розшукові заходи,

¹ Ануфрієв М.І. Організаційно-правові заходи управління безпекою. Х., 2000.

а й у кримінальному праві.

Стосуючись кримінально-правової регламентації оперативного ризику, необхідно виділити щонайменше два основних напрямки, що становлять безпосередній інтерес для працівників оперативних підрозділів зв'язаних із практикою ОРД. Ці напрямки можна сформулювати в такій спосіб: 1) якою мірою (чи в яких межах) з погляду кримінального права можна ризикувати (увадатися до оперативного ризику); 2) яка відповідальність може наступити у випадках небажаного результату (не досягнення мети) під час правомірного звертання до оперативного ризику.

Острах нанести шкоду (іноді неминучу) у процесі проведення оперативно-розшукової діяльності сковує ініціативу оперативних працівників, часто заважає ефективності проведених оперативних заходів. Оперативно-розшукова діяльність спрямована, крім розкриття злочинів, на їхнє запобігання. Ці задачі обумовлені діючим кримінальним законодавством, що передбачає можливість заподіяння шкоди тому, хто зазіхає на інтереси суспільства, держави.

Маються на увазі інститути *крайньої необхідності* і *необхідної оборони* в кримінальному праві. Застосування цих інститутів містить у собі правомірне заподіяння шкоди злочинцю, чітко обумовлюючи при цьому обставини при яких це допускається. Правомірна шкода може бути заподіяна в результаті дій по затримці злочинця. Тому необхідна оборона, крайня необхідність, дії по затриманню злочинців такими обставинами, що включають суспільну небезпеку дій громадянина, хоча вони зовні і підпадають під ознаки дії, передбаченого статтями 36, 42, 41, 43, 44 Кримінального кодексу. Дії, здійснені з дотриманням умов необхідної оборони, крайньої необхідності і затримання злочинця, є суспільно корисними і знаходяться під захистом закону. Серед юристів існують різні думки стосовно групи обставин, що можуть бути підставами, які виключають суспільну небезпеку. В цю групу входить: виконання закону, виконання наказу, здійснення свого права, згода потерпілого, виконання професійних функцій. Не можна не відзначити, що ця група обставин може мати саме безпосереднє відношення до діяння, що виключає суспільну небезпеку.

У зв'язку з цим має сенс зупинитись на деяких теоретичних пи-

таннях кримінального права, що мають безпосереднє відношення до проблем *оперативного ризику* і їхньої нормативної регламентації.

У кримінальному праві України кримінальну відповідальність тягне в необхідних випадках не тільки факт заподіяння збитку об'єктам, охоронюваним законом, але і передбачувана небезпека заподіяння шкоди (небезпека зараження венеричними захворюваннями, підготовка до злочину, і т.п.). Крім того, кримінальна відповідальність, як за здійснення конкретних дій, так і за ухилення від їхнього виконання може мати місце в умовах, коли діяти необхідно. Якщо в першому випадку для притягнення до відповідальності досить встановити факт здійснення визначеного діяння (згвалтування, крадіжка і т.п.), то в другому необхідно установити, що в даних конкретних умовах бездіяльність оперативного працівника сприяла заподіянню шкоди (наприклад, оперативний працівник залишив когось у небезпеці, виявив безтурботність, недбайливість). Тому при кримінально-правовій оцінці дій, що піддають небезпеці охоронювані законом права і свободи громадянина, питання про розуміння небезпеки як можливості настання збитку в залежності від дій чи бездіяльності оперативного співробітника набувають важливого значення.

Суб'єктивне розуміння можливості настання шкідливих наслідків ґрунтується на недостатності знань про те, чи настануть такі наслідки. Ця оцінка частково ґрунтується на власному досвіді особи, що її робить, частково на сформованих уявленнях про протиправний хід і послідовність аналогічних подій, але відірваних від конкретних особливостей даного випадку. У сфері оперативно-розшукової діяльності допускається припущення, що у випадках оперативного ризику в складній ситуації може бути нанесений збиток, оскільки оперативний працівник не може вірогідно знати, що такі наслідки неминуче настануть. При цьому оцінка ризикованої ситуації буде залежати від суб'єктивних якостей працівника, його особистого досвіду, інформування, емоційної настроєності, психічних переживань, правової культури і т.п.

Якщо розуміти можливість ризику як об'єктивну категорію, це буде сприяти дотриманню законності при визначені відповідальності за поставлення в небезпеку. Ризикуючи, оперативний пра-

цівник, зобов'язаний уважно досліджувати й оцінювати всі конкретні обставини сформованої ризикованої ситуації, всі існуючі реальні умови, наскільки б нетиповими (нештатними, нешаблонними) вони не були.

Умови, дотримання яких виправдує застосування ризику, впливають з наявності інтересів, що охороняються законом; нанесення шкоди при запобіганні небезпеки має бути меншим можливою шкоди, якої вдалося уникнути; шкода не повинна наноситися третім особам, їх інтересам (на відміну від стану необхідної оборони, де збиток причиняється нападаючому).

Для гарантій виправданості звернення до оперативного ризику треба знати істотні розходження між необхідною обороною і крайньою необхідністю. Відповідно до кримінального права України, вони виявляються насамперед у наступному: при необхідній обороні заподіяння шкоди спрямоване на особу, що зазіхає, тоді як у стані крайньої необхідності джерелом небезпеки може бути тварина, психологічний та фізіологічний стан особи, незламні сили. У процесі звернення до крайньої необхідності завжди встановлюється факт неможливості запобігти шкоді в небезпечній ситуації іншим, не ризикованим шляхом, а у випадку звернення до необхідної оборони це ні до чого, оскільки є право на заподіяння шкоди особі, що незаконно посягає на охоронювані інтереси громадян. Що ж стосується співвідношення інтересів, то в стані необхідної оборони шкода, нанесена особі, що зазіхає, може не тільки прирівнюватися, але і перевищувати можливу шкоду від вчиненого злочинцем, тоді як у стані крайньої необхідності припинена шкода повинна бути значно менша. Варто пам'ятати: перевищення меж необхідної оборони карно, тоді як меж крайньої необхідності не існує.

Виступаючи специфічним суб'єктом суспільних відносин оперативний працівник, будучи громадянином України і прирівняним до державного службовця, як і всі громадяни України потребує відповідного соціально-правового захисту з боку держави. Так, Конституція України поширює свою дію стосовно захисту прав і свобод громадянина і на оперативних працівників органів внутрішніх справ.

В Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність», в ст.12 чітко визначено, що особа, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, перебуває під захистом держави.

Ст.ст. 36-42 розділу VIII «Обставини, що виключають злочинність діяння» Кримінального кодексу України дають правові підстави звільнити від кримінальної відповідальності оперативного працівника у випадках, передбачених законом. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань» вказує, що суди зобов'язані суворо додержуватися законів, спрямованих на захист працівників правоохоронних органів при виконанні ними службових обов'язків. У пункті 9 цієї ж постанови говориться про те, що необхідно відрізнити необхідну оборону від мнимої оборони, коли особа, помиляючись щодо реальності посягання і вважаючи, що вона захищає правоохоронні інтереси, заподіює шкоду іншій особі.¹

В постанові «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та честь суддів і працівників правоохоронних органів» вказано, що правомірне застосування працівником міліції до правопорушника фізичного впливу, спеціальних засобів або зброї виключає відповідальність за заподіяння шкоди (п.4). В пункті 5 цієї постанови говориться про те, що працівники правоохоронних органів можуть визнаватись потерпілим в тих випадках, коли вони вжили зазначених заходів в межах своїх повноважень з власної ініціативи, а не тільки за наказом чи розпорядженням.²

Закон передбачає, що виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, пов'язане з вимушеним заподіянням шкоди правоохоронним інтересам, не є злочином і звільняється від карного переслідування, якщо при такому причиненні шкоди не наступило тяжких або особливо тяжких наслідків.

Подібні проблеми виникають у зв'язку з причетністю оперативного негласного працівника до злочину скоєного учасниками злочинної групи, організації. Правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності як вже вказувалось, регламентуються у ст. 43

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду від 28 червня 1991 р. №4 (із змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України №3 від 04.06.93 р. №12 від 03.12.97 р.

² Постанова ПВС від 26 червня 1992 р. №8 (із змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України №12 від 03.12.97 р.).

Кримінального кодексу. Думки, пов'язані з визначенням меж правової активності в злочинному середовищі осіб, які здійснюють негласне проникнення, серед вчених розділилися. Окремі автори вважають, що негласний працівник може приймати участь тільки на етапі задуму антигромадських елементів, що не являється порушенням кримінального законодавства, оскільки задум сам по собі не карається. Інші вчені вважають, що негласний працівник в своїй активності може йти далі. Вони в тій чи іншій мірі, можуть навіть приймати участь у злочині. При цьому пропонують прийняти таку норму права, яка дозволяла би не притягати до кримінальної відповідальності осіб, дії яких забезпечили своєчасне запобігання та розкриття злочинів. Для вирішення цього питання пропонують також використовувати інститут звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку крайньою необхідністю.¹

Оперативний працівник може вдатись до участі в протиправних діях, якщо це не спричиняє значної шкоди охороняємим інтересам особи і держави з метою:

- отримати інформацію та докази, які мають першорядне значення для притягнення підозрілих до кримінальної відповідальності;
- для того щоб підтвердити достовірність «легенди» в очах осіб, діяльність котрих розслідується;
- попередити небезпеку для життя та здоров'я людей, або запобігти цієї безпеки.

¹ Калугин А.Г. Освобождение от уголовной ответственности по реабилитирующим основаниям в стадии предварительного расследования и презумпции невиновности // Актуальные проблемы досудебного производства по уголовным делам. Сб. научных трудов. М.: Труды Академии МВД России, 1999. С.119-130; Филатов А.Г. Пределы правомерной активности агента в преступной среде // Актуальные проблемы повышения эффективности агентурной работы органов внутренних дел. Межвед. сб. науч. тр. К.: НИИ РИО КВШ, 1987. С.35-40.

**СОЦІАЛЬНИЙ І ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ОСОБИ, ЯКА
ЗАЛУЧАЄТЬСЯ
ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ОПЕРАТИВНО-
РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

*13.1. Захист особи, яка залучається до виконання завдань
оперативно-розшукової діяльності*

Конституція України зазначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції). Ці конституційні положення повністю поширюються на всіх учасників кримінального судочинства, на суб'єктів оперативно-розшукової діяльності. Особи, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, перебувають під захистом держави.

Захист держави гарантується тим, що співробітництво особи з оперативними підрозділами у виконанні спеціальних завдань оперативно-розшукової діяльності є державною таємницею, яка охороняється законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про державну таємницю» та рядом інших законів. Захист держави поширюється на всіх осіб, залучених до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, незалежно від форм такого співробітництва, чи то на постійній основі, чи тимчасово, як на основі угоди, так і за усною домовленістю, за винагороду чи безоплатно.

Соціальний і правовий захист осіб, залучених до співробітництва є важливим фактором розв'язання складного комплексу проблем підвищення активності громадян в боротьбі зі злочинністю, їх взаємодії з органами внутрішніх справ. В той же час підвищується ступінь ризику таких осіб, ускладнюється завдання самозбереження і забезпечення їх безпеки в процесі оперативно-

розшукової діяльності.

Цілий ряд злочинів неможливо виявити, розкрити чи розслідувати без залучення окремих осіб до виконання оперативно-розшукових завдань. Криміналізація всіх основних сфер соціально-економічного життя, підвищення організованості і озброєння злочинців визначають все більше загострення їх конфронтації з правоохоронною системою.

Криміногенна ситуація вимагає відповідного реагування правоохоронних органів на злочинні посягання відносно законослухняних громадян. Виходячи із того, що одним із основних завдань оперативно-розшукової діяльності являється захист життя і здоров'я громадян, необхідний пошук все нових і нових шляхів для боротьби із злочинністю. І такі шляхи знаходяться через використання прийомів і методів та засобів оперативно-розшукової діяльності. При такому широкому застосуванні оперативно-розшукової діяльності виростає необхідність і значимість соціального і правового захисту осіб, які залучаються до виконання оперативних завдань. Держава забезпечує таким особам не тільки виконання взятих ними на себе зобов'язань, а й надає правовий захист, пов'язаний з правомірним виконанням такими особами громадського обов'язку. Закон передбачає, що співробітництво особи з оперативними підрозділами за угодою зараховується до її трудового стажу. При особливій важливості виконуваних завдань, підвищеній небезпеці, ризику для життя і здоров'я їм може встановлюватись пільгове обчислення трудового стажу, як для окремих категорій оперативних працівників. Особи, які взяли на себе обов'язки по виконанню оперативних завдань за угодою, мають право на пенсійне забезпечення. При цьому їм забезпечується пенсія у відповідності з законодавством про державні пенсії цивільним особам. Порядок підготовки й оформлення документів для встановлення пенсії встановлюється нормативними актами Кабінету Міністрів і відомств, наділених правом оперативно-розшукової діяльності. Оформлення пенсійного забезпечення не повинно призводити до розконспірації істинної діяльності особи, яка співробітничала з оперативним підрозділом.

Якщо у зв'язку з виконанням завдань оперативно-розшукової діяльності настала інвалідність або смерть особи, на неї поширюються пільги, передбачені у таких випадках для працівників оперативних підрозділів.

Ст. 13 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» перед-

бачає, що у разі виникнення загрози, життю, здоров'ю або майну особи, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, її захист забезпечується в порядку, передбаченому частиною третього статті 12 цього Закону, що розглядалося у попередньому розділі.

Особа з числа членів злочинного угруповання, яка вчинила протиправне діяння, що не спричинило тяжких наслідків і залучена до співробітництва з оперативним підрозділом, може бути звільнена від кримінальної відповідальності повністю або частково. При цьому співробітництво має бути реальним, воно може проявлятися у сприянні особи у розкритті тяжкого злочину, допомозі правоохоронним органам у виявленні всіх обставин, протиправної поведінки членів злочинного угруповання, пошуку доказів їх злочинної діяльності, місць переховування засобів і знарядь вчинення злочину, грошових цінностей, майна інших матеріальних благ.

13.2. Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві

Особи, які беруть участь у кримінальному судочинстві відповідно до ст. 1 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» перебувають під захистом. До осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві та мають право на забезпечення безпеки відносяться:

- особи, які заявили до правоохоронного органу про злочини або в іншій формі брали участь чи сприяли у виявленні, попередженні, припиненні і розкритті злочинів;
- потерпілі та їх представники у кримінальних справах;
- підозрювані, обвинувачені, захисники і законні представники;
- цивільні позивачі, цивільні відповідачі та їх представники у справах про відшкодування шкоди, завданої злочином;
- свідки;
- експерти, спеціалісти, перекладачі і поняті;
- члени сімей та близькі родичі осіб, якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального судочинства.

Рішення про застосування заходів безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, приймається органом діз-

нання, слідчим, прокурором, судом, у провадженні яких знаходяться кримінальні справи про злочини у розслідуванні чи судовому розгляді яких брали, або беруть участь такі особи, а також органом (підрозділом), що здійснює оперативно-розшукову діяльність, щодо осіб, які брали участь або сприяли у виявленні, попередженні, припиненні і розкритті злочинів.

Спеціальні заходи по забезпеченню безпеки осіб, які залучені до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, і членів їх сімей встановлюються Кабінетом Міністрів України. У ст. 13 ч. 3 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» вказано, що у разі виникнення загрози життю, здоров'ю або майну особи, яка залучається до виконання оперативно-розшукової діяльності, її захист забезпечується в порядку, передбаченому для соціального і правового захисту працівників оперативних підрозділів, правоохоронні органи, на які покладено захист, зобов'язані вжити спеціальних заходів для забезпечення їх безпеки – зміна даних про осіб, зміна місця проживання, роботи і навчання, інших даних у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Особи, взяті під захист, мають право:

- подавати клопотання про вжиття заходів безпеки або про їх скасування;
- знати про застосування щодо них заходів безпеки;
- вимагати від органу дізнання, слідчого, прокурора, суду застосування додаткових заходів безпеки або скасування здійснених заходів;
- подати скаргу про незаконні рішення чи дії органів, які забезпечують безпеку, до відповідного органу вищого рівня, прокурору або суду.

Заходами забезпечення безпеки, які здійснюються відповідними органами, можуть бути:

- особиста охорона, охорона житла і майна;
- видача спеціальних засобів індивідуального захисту і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- зміна документів та зміна зовнішності;
- зміна місця роботи або навчання;
- переселення в інше місце проживання;
- поміщення до дошкільної виховної установи або установи органів соціального захисту населення;
- забезпечення конфіденційності відомостей про особу;

– закритий судовий розгляд.

З урахуванням характеру і ступеню небезпеки для життя, здоров'я, життя та майна осіб, взятих під захист, можуть здійснюватися й інші заходи безпеки, такі як: маскування джерел інформації, легендування поведінки, встановлення протипожежної та охоронної сигналізації при охороні житла і майна осіб, взятих під захист, заміна номерів їх квартирних телефонів і державних номерних знаків транспортних засобів, що їм належать. В разі наявності небезпеки для життя і здоров'я осіб, взятих під захист, їм можуть видаватися з додержанням вимог чинного законодавства спеціальні засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку.

Такі ж заходи правомірно проводити також із метою забезпечення безпеки осіб, що співробітничать з оперативно-розшуковими підрозділами на безоплатній основі, без укладання відповідної угоди про виконання спеціальних завдань оперативно-розшукової діяльності.

Забезпечення безпеки осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі або у місцях із спеціальним режимом, відбувається у відповідності до ст. 19 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» з урахуванням вимог, передбачених режимом їх перебування у таких установах.

Рішення органів, що забезпечують безпеку, прийняті у межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання відповідними органами, підприємствами, установами та їх посадовими особами.

Заходи безпеки стосовно осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, здійснюються конфіденційно. Розголошення відомостей про заходи безпеки особами, які їх здійснюють, або особами, які прийняли рішення про ці заходи, тягне за собою дисциплінарну відповідальність, а у випадках, коли розголошення таких відомостей спричинило тяжкі наслідки, – кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством. Законом передбачена відповідальність і особи, взятої під захист, якщо вона розгласила відомості про заходи безпеки, або втратила майно, видане для забезпечення безпеки.

Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» встановлена система особливих заходів державного захисту працівників суду і правоохоронних органів від перешкод виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб та їх близьких родичів у

зв'язку із службовою діяльністю цих працівників.

Відповідно до цього Закону (ст. 2) захисту підлягають працівники суду і правоохоронних органів, якими являються органи внутрішніх справ, органи прокуратури, служби безпеки, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції, а також працівники Антимонопольного Комітету України, які беруть безпосередню участь відповідно у:

- розгляді судових справ у всіх інстанціях;
- провадженні і розслідуванні кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення;
- оперативно-розшуковій діяльності;
- охороні громадського порядку і громадської безпеки;
- виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів дізнання і попереднього слідства та прокурорів;
- контролі за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний кордон і митний кордон України;
- нагляді і контролі за виконанням законів.

Особи, залучені до співробітництва як гласні чи негласні штатні працівники, або з якими встановлене конфіденційне співробітництво на засадах добровільності (ст. 8 Закону про ОРД), як бачимо, мають правовий і соціальний захист і на підставі Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів». У відповідності до ст. 5 цього закону для забезпечення працівників суду і правоохоронних органів та їх близьких родичів, недоторканності житла, а також збереження їх майна з урахуванням конкретних обставин на основі чинного законодавства, яке регламентує захист прав і свобод людини, можуть застосовуватись такі заходи:

- особиста охорона, охорона житла і майна;
- видача зброї, засобів індивідуального захисту і оповіщення про небезпеку;
- встановлення телефону за місцем проживання;
- використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- тимчасове розміщення у місцях, що забезпечують безпеку;
- забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту;
- переведення на іншу роботу, направлення на навчання, за-

міна документів, зміна зовнішності, переселення в інше місце проживання.

Правовий і соціальний захист особи, залученої для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності здійснюється з урахуванням характеру виконуваних ними завдань, пов'язаних в ряді випадків з ризиком для життя і здоров'я, з фізичними і нервово-психічними перевантаженнями, особливим режимом діяльності, виконанням завдань в неробочий час, включаючи нічний час, вихідні і святкові дні та конфіденційність такої роботи.

**СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ
І ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД
ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ ПІД ЧАС
ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Дієвими гарантіями додержання законності органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, є *судовий контроль* і *прокурорський нагляд*. Правовою основою здійснення контролю судьями і нагляду прокурорами у цій сфері правоохоронної діяльності є Конституція України, Закони України «Про оперативно-розшукову діяльність» «Про прокуратуру» та інші. Зокрема, Конституцією України згідно із міжнародними принципами додержання прав людини значно підвищено роль судів у здійсненні контролю щодо законності застосування спеціальних оперативно-розшукових заходів, які обмежують права і свободи громадян. Стаття 32 Конституції вперше встановила кожному громадянину гарантію судового захисту, права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації. Ще до внесення відповідних змін у Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» одразу ж після прийняття Конституції України згідно із статтями 30 і 31 останньої почав діяти порядок, за яким проникнення до житлового приміщення, зняття інформації з каналів зв'язку і контроль поштово-телеграфних відправлень допускався тільки з санкції відповідного судді. Закон України від 18 січня 2001 року «Про внесення змін і доповнень до Закону України про оперативно-розшукову діяльність» конкретизував і удосконалив форми і порядок здійснення судового контролю і прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукові заходи.

Відповідно до вимог нової редакції статті 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», яка передбачає гарантії

законності при здійсненні оперативно-розшукових заходів, не допускається порушення прав і свобод людини і юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав і свобод мають виключний і тимчасовий характер і можуть застосовуватись тільки за рішенням суду щодо особи, в діях якої є ознаки *тяжкого* (виділено автором) злочину. Аналіз прав підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, наведений у статті 8 вищезгаданого Закону дозволяє віднести до заходів, які обмежують права і свободи фізичних і юридичних осіб такі, як: витребування, збір та вивчення документів і даних, які характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або скоєнні злочину, джерела і розміри їх прибутків (п. 4, 6); одержання розвідувальної інформації, в тому числі шляхом проникнення оперативного працівника в приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки (п.7); прийняття інформації з каналів зв'язку, застосування інших технічних засобів одержання інформації (п. 9); контроль шляхом відбору по окремим ознакам телеграфно-поштових відправлень (п. 10); здійснення візуального спостереження в громадських місцях із застосуванням фото,- кіно і відеозйомки, оптичних і радіоприладів, інших технічних засобів (п. 11). Такі заходи, як збір та вивчення документів і даних, які характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб і здійснення візуального спостереження, безперечно, слід віднести до заходів які порушують права і свободи людини, оскільки згідно із ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя..., не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди...

Згідно із вимогами ч. 2, 3 ст.8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» в разі необхідності негласного проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, здійснення контролю за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації начальник або заступник керівника відповідного оперативного підрозділу складає *подання до суду*. Нажаль, законодавець не вказав рі-

вень суду, до якого слід звертатися із таким поданням. Але відповідь на це запитання знаходимо в Кримінально-процесуальному кодексі України. Остання редакція статті 187 КПК (Закони України «Про внесення змін і доповнень до Кримінально-процесуального Кодексу України від 21.06.2001р. і 12.07.2001р.) передбачає, що слідчий (а при провадженні дізнання і орган дізнання – О.Б.) за згодою прокурора звертається до голови апеляційного суду з поданням про накладання арешту на кореспонденцію або зняття інформації з каналів зв'язку. До того ж такі дії з метою запобігання злочину можуть бути застосовані до порушення кримінальної справи. То ж, керуючись нормами КПК України, дійдемо висновку, що подання слід подавати голові апеляційного суду, але попередня згода прокурора на виконання вищеназваних оперативно-розшукових дій відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» не потрібна.

Суддя, розглянувши подання, виносить мотивовану постанову про дозвіл або відмову в застосуванні відповідного оперативно-розшукового заходу. Про отримання такого дозволу суду або про відмову в ньому керівник підрозділу чи його заступник повідомляють протягом доби відповідному прокурору. Оскарженню постанови судді не підлягає, але може бути опротестована відповідним прокурором до вищестоящего суду (п.10 ст.14). Такого ж порядку одержання дозволу суду слід дотримуватись і при необхідності провести збір та вивчення документів і даних, які характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, і здійснити візуальне спостереження за особою. І тільки виключно із метою одержання розвідувальної інформації для забезпечення зовнішньої безпеки України, попередження розвідувально-підривних посягань спеціальних служб іноземних держав та іноземних організацій оперативно-розшукові заходи, які обмежують права і свободи громадян, можуть бути здійснені в порядку, погодженому з Генеральним прокурором України і Головою Верховного Суду України (ч.3 ст.8).

Слід мати на увазі, що при закритті оперативно-розшукової справи, у якій здійснювались негласні розвідувальні або контрольно-розвідувальні заходи за рішенням судді, повідомлення про її за-

криття надсилається до суду в тридобовий строк (ст. 9-2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»).

Прокурорський нагляд представляє собою особливий вид діяльності, уповноважених державою на її провадження посадових осіб – прокурорів – метою якого є забезпечення додержання і правильного застосування законів державними органами, суспільними організаціями, підприємствами установами і організаціями незалежно від форм власності, посадовими особами і громадянами. Стаття 121 Конституції України, визначаючи функції прокуратури, вказує, що серед інших на прокуратуру України покладається нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Повноваження прокурора, який здійснює такий нагляд, форми і методи останнього, визначаються вище названими Законами України, Кримінально-процесуальним Кодексом України, окремими наказами Генерального прокурора України.

Глава 2 розділу III Закону України «Про прокуратуру» має назву як і в Конституції «Нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство». Безумовно, що діяльність підрозділів правоохоронних органів, яким Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» надано право здійснення гласних і негласних пошукових розвідувальних і контррозвідувальних заходів, входить у сферу прокурорського нагляду, предметом якого є, зокрема, додержання законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність (ст.29 Закону України «Про прокуратуру»). Під додержанням законів слід розуміти скоєння юридичними і фізичними особами дій, які визначені законом, і утримання від дій неправомірних.¹ Нагляд за додержанням законів органами, які зазначає ця ж ст.29 вищезазваного Закону, має своїм завданням сприяти:

- 1) розкриттю злочинів, захисту особи, її прав, свобод, власності, прав підприємств, установ, організацій від злочинних посягань;
- 2) виконанню вимог закону про невідворотність відповідальності за скоєний злочин;

¹ Див.: Закон України «О прокуратуре»: Научно-практический комментарий. Харьков, 1993. С.3.

3) запобіганню незаконного притягнення особи до кримінальної відповідальності;

4) охороні прав і законних інтересів громадян, що перебувають під слідством;

5) здійсненню заходів по попередженню злочинів, усуненню причин і умов, що сприяли їх скоєнню.

Виходячи із цих завдань, прокурор, який здійснює нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, приймає заходи до того, щоб вони додержувалися передбаченого законом порядку проведення оперативно-розшукових заходів, застосування технічних засобів, заведення і закриття оперативно-розшукових справ (ст.30 Закону України «Про прокуратуру»). Зрозуміло, що оперативно-розшукова діяльність відповідних підрозділів має свою специфіку, методи і тактику її здійснення. Тому законодавець передбачив відповідно і особливості прокурорського нагляду у цій сфері правоохоронної діяльності. Розглянемо їх більш детально.

Ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає коло прокурорів, які мають право здійснювати нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукових заходів, і відповідно їх повноваження. Виходячи з того, що оперативно-розшукова діяльність як система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів має таємний характер, закон встановлює певні обмеження щодо прокурорів, які мають право здійснювати нагляд на цій ділянці правоохоронної діяльності. Частина I наведеної вище статті встановлює, що нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності здійснюється Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Автономної республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя і прирівняними до них прокурорами та їх заступниками, а також уповноваженими наказом Генерального прокурора України начальниками та прокурорами управлінь, відділів Генеральної прокуратури України та прокуратур Автономної республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя. Згідно із цією нормою Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» прокурорів, яким надано повнова-

ження по здійсненню нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності умовно можна поділити на дві групи:

1) прокурори які можуть здійснювати нагляд на цій ділянці правоохоронної діяльності *за посадою*: а) Генеральний прокурор України; б) заступники Генерального прокурора України; в) прокурор Автономної республіки Крим; г) заступники прокурора Автономної республіки Крим; д) прокурори областей, міст Києва і Севастополя і прирівняні до них прокурори;¹ е) заступники прокурорів областей, міст Києва і Севастополя, військових прокурорів регіонів і прокурора Військово-Морських сил України.

2) прокурори, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності *за особистим призначенням* Генерального прокурора України: а) начальники і прокурори управлінь, відділів Генеральної прокуратури України; в) начальники і прокуратури управлінь, відділів прокуратури Автономної Республіки Крим; г) начальники і прокурори управлінь, відділів прокуратур областей; д) начальники і прокурори управлінь, відділів прокуратур міст Києва і Севастополя.

Прокурори, яким надано право здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності за посадою, на підтвердження своїх повноважень відповідальним особам оперативно-розшукових підрозділів, пред'являють службове посвідчення. Інші прокурори, крім службового посвідчення, повинні пред'явити витяг із наказу Генерального прокурора України або засвідчену відповідним прокурором довідку про надання їм повноважень щодо здійснення такого нагляду.

Повноваження прокурора щодо здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності визначені десятьма пунктами частини 2 ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Слід відзначити, що ці повноваження прокурорів базуються на засадах Закону України «Про прокуратуру», але вони у вищенаведеній нормі Закону де-

¹ Згідно з діючим законодавством про прокурорський нагляд в Україні, прирівняними до посад прокурорів Автономної республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя є військові прокурори регіонів і прокурор Військово-Морських Сил України.

талізовані відповідно із завданнями і цілями нагляду у сфері оперативно-розшукової діяльності. Розглянемо ці повноваження більш детально:

– згідно із *п.1 ст.14* Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» прокурор безперешкодно входить в усі приміщення органів, які проводять таку діяльність. Ст. 20 Закону України «Про прокуратуру», говорячи про повноваження прокурора при здійсненні загального нагляду, більш детально викладає таке право прокурора: він має право безперешкодно за посвідченням, що підтверджує займану ним посаду, входити до приміщень державних органів... Додамо, що для прокурорів визначеної нами другої групи, крім службового посвідчення необхідно представити документ, про надання їм Генеральним прокурором України повноважень, щодо здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності;

– відповідно до *п.2 ст.14* Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» прокурор в межах своєї компетенції «вимагає для перевірки розпорядження, інструкції, накази та інші акти щодо оперативно-розшукової діяльності, оперативно-розшукові справи, реєстраційні, облікові, звітні, статистичні, аналітичні документи та інші відомості щодо здійснення оперативно-розшукових заходів». Вищезгадані акти, документи та інші відомості повинні надаватись прокурорам із додержанням правил та вимог щодо додержання заходів забезпечення таємності;

– пунктом 3 цієї ж статті передбачено право прокурора доручати керівникам відповідних органів проведення у підвідомчих їм підрозділах перевірок з метою усунення порушень закону. За результатами таких перевірок прокурор може порушити питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових осіб, винних у порушенні закону, дати письмове доручення щодо усунення таких порушень і таке інше;

– на підставі п.4 ст.14 цього Закону прокурор дає письмові вказівки про проведення оперативно-розшукових заходів в інтересах кримінального судочинства, про розшук осіб, які безвісно відсутні. Згідно із статтею 227 Кримінально-процесуального кодексу України вказівки прокурора органам дізнання і попереднього

слідства у зв'язку із порушенням і розслідуванням ними кримінальних справ є для них обов'язковими;

– відповідно до п.5 ст.14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» прокурор дає згоду на продовження строку оперативно-розшукової діяльності. Ст. 9-1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачає продовження строків ведення оперативно-розшукових справ щодо іноземців, які підозрюються у розвідувально-підривній діяльності проти України, понад 18 місяців Головою Служби безпеки України за погодженням з Генеральним прокурором України. В усіх інших випадках продовження строків оперативно-розшукової діяльності здійснюють при наявності законних підстав керівники відповідних підрозділів;

– згідно із п.6 Закону прокурор отримує пояснення щодо порушень вимог закону від посадових осіб органів, що проводять оперативно-розшукову діяльність. Мова в даному випадку йде як про усні так і про письмові пояснення. Останні приєднуються до матеріалів прокурорської перевірки;

– в межах своєї компетенції прокурор відповідно до п.7 ст.14 Закону зобов'язаний перевіряти скарги на порушення законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність. В той же час йому надано право ознайомлення у необхідних випадках з оперативно-розшуковими матеріалами, які слугували підставою для подання скарги;

– пунктом 8 ст. 14 прокурору надано право скасування постанови про заведення або закриття оперативно-розшукової справи, зупинення або поновлення оперативно-розшукової діяльності чи про інші рішення, що суперечать закону. Формою здійснення цього повноваження прокурора є винесення ним письмової постанови, яка підлягає направленню керівникові відповідного оперативно-розшукового підрозділу. Згідно із загальними вимогами у такій постанові зазначаються відомості про місце, час складання постанови, особу прокурора, який її склав і підстави її винесення, обґрунтування прийнятого рішення, а також заходи, які необхідно прийняти з метою усунення виявлених порушень;

– прокурор також на підставі п.9 ст.14 Закону вживає заходів щодо усунення порушень законності під час проведення операти-

вно-розшукової діяльності і щодо притягнення винних до встановленої законом відповідальності. Порушення законності прокурор усуває шляхом надання письмових вказівок щодо припинення в установленому законом порядку проведення оперативно-розшукових заходів як в цілому так і окремих їх видів, винесення відповідних постанов (див. п.8 ст. 14 Закону). Одним із заходів реагування прокурора на виявлені ним порушення законності є припис, тобто письмове розпорядження про негайне усунення очевидного порушення закону, яке може заподіяти суттєву шкоду інтересам держави, фізичних і юридичних осіб. Припис підлягає негайному виконанню, про що керівником оперативно-розшукового підрозділу повідомляється прокурору (ст.22 Закону України «Про прокуратуру»). Також, виявивши внаслідок прокурорських перевірок низку порушень законності при здійсненні оперативно-розшукових заходів, прокурор з метою усунення як самих порушень, так і причин та умов, що їм сприяли вносить керівнику оперативно-розшукового підрозділу, який наділений повноваженням усунути порушення закону, подання. Не пізніше ніж у місячний строк відповідний керівник повинен прийняти відповідні заходи по усуненню порушень закону, причин та умов, що їм сприяли і про наслідки доповісти прокурору (ст.23 Закону України «Про прокуратуру»).

Що стосується притягнення прокурором винних до встановленої законом відповідальності, то ст.24 Закону України «Про прокуратуру» передбачає, що у випадках порушення закону посадовою особою або громадянином прокурор в залежності від характеру порушення закону, вносить мотивовану постанову про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення або порушення кримінальної справи відносно цих осіб. Постанова про порушення дисциплінарного провадження або провадження про адміністративне правопорушення підлягає розгляду уповноваженою посадовою особою або відповідним органом у десятиденний строк після його надходження, якщо інше не встановлене законом;

– пунктом 9 ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачено право прокурора опротестувати неза-

конні постанови суду про дозвіл або відмову на проведення оперативно-розшукових заходів (ст.ст. 8-9 Закону). Протест подається прокурором до вищестоячого суду, де підлягає розгляду не пізніше як за 10 днів із моменту надходження (ст.21 Закону України «Про прокуратуру»). Принесення протесту зупиняє проведення оперативно-розшукових заходів, дозвіл на які дано судом.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

15.1. Загальна характеристика оперативно-розшукової інформації

Оперативно-розшукова діяльність здійснюється заради отримання *інформації*, її накопичення, обробки, аналізу і висновків та вжиття відповідних заходів. Робота кожного оперативного підрозділу пов'язана, в першу чергу, з виявленням, попередженням, розкриттям і розслідуванням злочинів. Неможливо навіть уявити, що оперативні підрозділи можуть виконати своє завдання, не маючи ніяких відомостей про злочинця. Повне і всебічне висвітлення діяльності суб'єкта правопорушення являється запорукою успішного припинення його протиправної поведінки. Наявність попередньої інформації про злочин і особу, яка його вчинила, являється основою його розкриття.

Соціально-економічний і науково-технічний розвиток України на сучасному етапі пов'язані з вирішенням проблем інформатизації держави, суспільства, правопорядку. Інформаційне забезпечення оперативно-розшукової діяльності є складовою частиною інформатизації правоохоронних органів, що являється невід'ємною частиною інформаційної системи України.

Для ефективної боротьби з організованою злочинністю оперативним підрозділам необхідно мати відповідну *оперативну інформацію* щодо діяльності кримінальних структур, процесів, що відбуваються у злочинному середовищі, лідерів та авторитетів організованих злочинних угруповань. Для протидії насильницькій злочинності, захисту особи від кримінальних посягань оперативним підрозділам необхідно, насамперед, підвищити ефективність негласної пошукової роботи на основі використання можливостей наданих оперативно-розшуковим законодавством, використання можливостей оперативно-технічних підрозділів. Міністерство внутрішніх справ України, зокрема, в своїх нормативно-правових

актах, зосереджує увагу на якісно новому рівні діяльності по вдосконаленню тактики і методики розкриття та розслідування злочинів, запровадженні в практику діяльності передових вітчизняних та зарубіжних форм і методів роботи.

Науково обґрунтовано і практично доведено, що *важливим засобом підвищення ефективності правоохоронної діяльності є інформатизація всіх напрямків роботи щодо боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку.*

Основною метою системи інформаційного забезпечення органів оперативно-розшукової діяльності є всебічна інформаційна підтримка практичної діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю в Україні на основі комплексу організаційних, нормативно-правових, технічних, програмних та інших заходів. Одним з основних завдань функціонування системи інформаційного забезпечення оперативних підрозділів в сучасний час стає завдання інформатизації оперативно-розшукової діяльності ОВС України. Згідно з відомчою інформаційною політикою це завдання нерозривно пов'язано з формуванням інформаційного середовища органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, що складається з відомчих інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури правоохоронних органів. Ефективність інформаційного середовища правоохоронних органів України забезпечується за рахунок комплексного, системного підходу до вирішення проблем техніко-технологічного та соціально-політичного характеру. Вирішення останніх проблем пов'язано, насамперед, з відкритістю інформаційного середовища для суспільства, що дає можливість реалізовувати узгоджені інтереси громадян, суспільства та держави (органів внутрішніх справ, податкової міліції та інших) на системній основі.

Інформатизація оперативно-розшукової роботи пов'язана з удосконаленням не тільки обчислювальних технологій, але і того соціального середовища, куди ця технологія «вмонтовується». В зв'язку з цим уявляється доцільним проаналізувати завдання оперативно-розшукової діяльності, її нормативно-правову базу, організаційну структуру та шляхи їх вдосконалення.

Відомо, що оперативно-розшукова діяльність є однією з самос-

тійних галузей державно-правової діяльності. Згідно зі ст. 1 Закону України від «Про оперативно-розшукову діяльність» *«завданнями оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підбивну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах суспільства і держави»*. Слід зазначити, що основна робота щодо розкриття злочинів проводиться підрозділами, які виконують оперативно-розшукову діяльність. Однак, сама оперативно-розшукова діяльність стала предметом наукових досліджень зовсім недавно: це пов'язано з тим, що до неї в правовій науці ставилися як до не зовсім законній та другорядній порівняно зі слідством та дізнанням. Однак важливість завдань оперативно-розшукової діяльності стає наочною, якщо ще раз звернутися до аналізу та усвідомленню завдань ОРД:

- попередження, припинення, розкриття, розслідування злочинів, розшук злочинців, осіб, які пропали безвісті, відшкодування заподіяних матеріальних збитків;
- установа причин та умов, що породжують злочини або сприяють їх здійсненню;
- збір фактичних даних, які можуть бути доказами по кримінальній справі або послужити приводом та підставою для її порушення та проведення невідкладних слідчих дій;
- забезпечення безпеки осіб, що беруть участь в кримінальному судочинстві;
- інформування державних органів про фактичні обставини подій, прогнози та аналіз розвитку обставин, що небезпечні для громадського порядку, життя та здоров'я громадян, збереження матеріальних цінностей;
- взаємне інформування підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність, та інших правоохоронних органів;
- інформування міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних систем окремих держав згідно з договорами та угодами;

– розробка організаційних та тактичних заходів щодо боротьби зі злочинністю, проведення наукових досліджень, навчання оперативних співробітників формам та методам ОРД.

В радянські часи не було законодавчо закріплено термін «оперативно-розшукова діяльність», і це викликало багато непорозумінь. Сучасна кримінальна ситуація в Україні – якісно новий феномен як за масштабами злочинних проявів, так і за ступенем їх руйнівного впливу на життєдіяльність суспільства, права і свободи громадян. Саме це виправдовує як організацію ОРД, так і її правове регулювання. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» «оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних заходів».

В багатьох випадках поряд з гласними, що передбачаються кримінально-процесуальним законом, заходами щодо установлення істини та виявлення порушників, слід також використовувати і негласні оперативно-розшукові методи пошуку, порядок проведення яких регулюється не Кримінально-процесуальним кодексом, а іншими законами та нормативними актами. Якщо порівнювати звичайні кримінально-процесуальні дії з тими, що здійснюються при оперативно-розшуковій діяльності, то їх відрізняє в основному лише ступінь таємності проведення. Прийняття окремого закону про оперативно-розшукову діяльність означає визначення її *легітимною*, тобто заснованою на законі, державно-правовою діяльністю. При цьому важливо пам'ятати, що закон – це не тільки дозвіл, а і обов'язок для відповідних виконавчих структур та посадових осіб здійснювати оперативно-розшукову діяльність. На цей час проведено багато досліджень щодо взаємозв'язку оперативно-розшукової діяльності з іншими видами діяльності, в першу чергу кримінально-процесуальною. Безумовно, результати таких досліджень повинні враховуватися при формуванні інформаційної політики в правоохоронних органах, зокрема при створенні інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності.

Основні напрямки розвитку інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності включають:

- підготовку відповідних кадрів для оперативних підрозділів;
- телекомунікації, широкохвильовий та супутниковий зв'язок;
- міжнародні комунікації та інформаційну політику;
- автоматизовані банки даних;
- конфіденційність та розкриття інформації, право на нерозголошення інформації;
- комп'ютерна безпека, правове регулювання інформаційної безпеки;
- галузеві та відомчі інформаційні мережі;
- інтелектуальна власність;
- інформаційні технології в освіті, інновації;
- управління відомчими інформаційними ресурсами;
- інформаційне законодавство.

Різноманіття і різнорідність відносин між суб'єктами, що залучені до формування і розвитку інформатизації оперативно-розшукової роботи, диктують велику кількість підходів до створення тих або інших нормативних механізмів регулювання.

Уявляється, що інформатизація оперативно-розшукової діяльності повинна здійснюватися за такими *напрямами*: інформатизація оперативних підрозділів, які здійснюють ОРД; інформатизація завдань, що виконуються при оперативно-розшуковій діяльності. Що стосується першого напрямку інформатизації, то слід зазначити, що відповідно до ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативно-розшукова діяльність здійснюється визначеними *оперативними підрозділами*: органів внутрішніх справ, органів Служби безпеки, прикордонних військ, управління державної охорони, органів державної податкової служби, органів і установ з питань виконання покарань.

Для забезпечення оперативного обміну повідомленнями та інформацією оперативно-розшукового характеру між підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, створюються *галузеві інформаційні мережі*, які є складовою частиною інформаційної мережі правоохоронних органів. В правоохоронних відомствах організуються спеціальні галузеві служби, що займаються інформаційним забезпеченням, в МВС України це, зокрема, Департамент оперативної інформації (ДОІ). Слід зазначити, що

інформаційні галузеві мережі всіх рівнів (центральний, регіональний, територіальний) – це відомчі мережі закритого типу і не допустимо підключення їх до інформаційних мереж загального користування. При побудові комп'ютерних мереж використовуються новітні інформаційні технології із застосуванням оптоволоконних, провідних та радіоканалів передачі даних, сертифікованих програмно-апаратних засобів, які забезпечують надійність, вірогідність та конфіденційність обміну. При створенні інформаційних мереж для взаємодії оперативних підрозділів, в інтересах інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності, обов'язково враховується необхідність оперативності та безпеки інформаційного обміну.

Що стосується застосування *новітніх інформаційних технологій* для забезпечення ефективності оперативно-розшукової роботи, то з цією метою доцільно використовувати електронну пошту, засоби мультимедіа, відеоконференції, системи управління базами даних, міжнародний обмін інформацією та інші.

Одне з основних завдань, що потребує подальшого вирішення – це *підняття ступеня готовності оперативних підрозділів до роботи з інформаційними системами*, до активного використання ними новітніх інформаційних технологій у своїй професійній діяльності. На цей час існує певний психологічний бар'єр щодо їх використання, для подолання якого необхідна кропітка цілеспрямована робота серед працівників оперативних підрозділів, подолання сформованих стереотипів, фактично переосмислення традиційних підходів та методів, формування нового – системного мислення, оволодіння умінням бачити в нових інформаційних технологіях не тільки систему знань, але і сукупність практичних прийомів, методів і засобів, що розширюють межі можливостей користувачів таких систем.

Раніше вже були зазначені основні завдання, що виконуються при здійсненні оперативно-розшукової діяльності. На цей час згідно з Концепцією розвитку системи інформаційного забезпечення органів внутрішніх справ України в Департаменті оперативної інформації МВС України розроблені та вдосконалюються автоматизовані інформаційні системи, що здійснюють інформаційну пі-

дтримку оперативно-розшукової діяльності. Відомо, що до структури ДООІ МВС України входять, зокрема, *центр кримінальної інформації* та *центр оперативно-довідкової інформації*.

Центр кримінальної інформації проводить комплекс заходів по збиранню, обробці, аналізу та видачі інформації оперативного та оперативно-розшукового призначення, яка використовується, зокрема, оперативними підрозділами при розкритті та розслідуванні злочинів. Центр складається з відділу оперативно-розшукових операційних підсистем, відділу оперативного інформування органів внутрішніх справ, відділу обробки оперативної інформації, відділу експлуатації банку даних «Наркобізнес» та міжвідомчої інформації.

Центр оперативно-довідкової інформації здійснює ведення персонального оперативно-довідкового та дактилоскопічного обліків, забезпечує органи внутрішніх справ, СБУ, прокуратуру, суди та інші правоохоронні органи та установи оперативно-довідковою інформацією про осіб, що скоїли злочини на території України, були заарештовані, затримані за бродяжництво, переходять від слідства та суду, а також про жертви політичних репресій. Цей Центр складається з відділу оперативно-довідкового обліку (оперативно-довідкова картотека), відділу комп'ютеризації оперативно-довідкових обліків, відділення дактилоскопічного обліку.

Цілком зрозуміло, що для функціонування автоматизованих інформаційних систем необхідна інформація, яка, зокрема, одержується від працівників оперативних підрозділів. Під *інформацією* слід розуміти любі відомості про події, особу, предмет і їх якість, документи і їх зміст, які можуть бути сформульовані в доступній для людини формі і можуть бути передані від одної людини до іншої.

Методи, прийоми і засоби обробки великих масивів інформації з метою отримання із загального масиву, необхідних в даному випадку відомостей відповідності з встановленими критеріями складають *інформаційні технології*. Інформаційні технології використовуються для обробки бази даних, яка являє собою певний масив інформації поданої в електронному виді і доступні для об-

робки і збереження при допомозі електронно-обчислювальних машин. Інформаційні технології застосовуються при машинній (комп'ютерній) обробці даних, які містяться в різних базах даних.

15.2. Джерела інформації в оперативно-розшуковій діяльності

Інформацію оперативний працівник може отримувати від самих різних джерел, які навіть важко перелічити.

Джерела інформації можна умовно поділити на дві системи:

- а) живі системи (люди, тварини, птиці, рослини і т.п.);
 - б) технічні системи (обладнання, прилади, пристрої, апарати і т.п.).
- Джерела інформації можна поділити на *рухомі, переносні і стаціонарні*: рухомі – люди, тварини, птиці; переносні – технічні пристрої, прилади; стаціонарні – постійно діючі пункти накопичення, зберігання, обробки і передачі інформації.

Оперативний працівник отримує інформацію, в тому числі і конфіденційну, із самих різних джерел, більшу частину яких непрофесіонал просто не буде брати до уваги. В практиці при збиранні інформації трапляються самі нестандартні ситуації, коли інформація поступила із самих нестандартні джерел, на перший погляд, навіть нереалістичних, яка при перевірці виявлялася найбільш важливою. Можлива ситуація, коли окрема деталь сама по собі нічого не значить, але в ланцюзі проходження інформації, у взаємній оцінці подій, стає головним доказом. Головними носіями інформації завжди являються освідомлені люди, документи, засоби безпровідного і провідного зв'язку, електронні системи обробки інформації, інші відслідковувані обставини (поведінка, результати подій, розмови і т.ін.).

Коли оперативний працівник виявляє намір скористатись якимось джерелом інформації, він повинен уяснити його наявні і потенційні можливості, допустимі межі використання, ступінь надійності такого джерела інформації. Інформація, яка потрібна для обслуговування оперативно-розшукової діяльності, надзвичайно різноманітна і визначається потребами конкретної служби чи підрозділу, тими завданнями, які ставляться перед оперативними підрозділами. Зрозуміло, що потреби в інформації слідчого, оперативного

працівника, технічних служб різні, хоч вони всі можуть працювати над розкриттям одного і того ж злочину. Інформаційне забезпечення оперативно-розшукової діяльності визначається одним спільним для усіх оперативних підрозділів законом, але кожний із них може на практиці використовувати свої специфічні прийоми, які регламентовані відомчими нормативними актами.

Оперативна інформація може бути *первинною, перевіреною (достовірною), тотальною (повною, вичерпною) або частковою, поточною, конкретною, загальною або деталізованою, відкритою (доступною), закритою (таємною, особливо таємною, конфіденційною, для службового користування), оціночною, програмною, прямою і непрямою*. При всій розбіжності характеристик інформації чи при її наявності в достатніх обсягах, оперативний працівник не може нехтувати будь-якою додатковою інформацією, яка б вона не була початковою чи загальною.

Досвідчений і професійно грамотний оперативний працівник може постійно отримувати потрібну інформацію на протязі робочого часу і поза ним із різних джерел. Джерела інформації можуть бути *відкритими, легальними і загальнодоступними і закритими, конфіденційними*.

До *відкритих джерел* відносяться всі засоби масової інформації, різні офіційні звіти, повідомлення, відкриті статистичні дані, протоколи і інші, які не мають обмежень на розповсюдження та використання. Те, що для інших здається беззмістовним повідомленням, для оперативного працівника може мати неабиякий інтерес. Як що молода людина, виступаючи на телебаченні, ділиться враженнями про приємний відпочинок на заморському курорті, у когось це може викликати обурення чи заздрість, а у оперативного працівника професійний інтерес хто ця молода людина, скільки коштує відпочинок на Гаваях і яким шляхом вона здобула кошти собі на відпочинок. Коли оперативний працівник бачить, ідучи по вулиці, молоду людину за кермом «Феррарі», знаючи, що і відпочинок на далеких островах і суперсучасна іноземне авто коштує сотні тисяч гривень, або десятки тисяч доларів, то він задумається над суто професійними питаннями з цього приводу і зробить собі замітки на пам'ять.

Для розв'язання службових завдань потрібна оптимальна інформація. Інформація буде корисною тільки тоді коли її можна використати, легалізувати, а це залежить від її повноти, конкретності, своєчасності. Оперативному працівнику слід конкретно розрізняти факти, думки, інформацію: *факти* – точні, конкретні дані; *думки* – особисті судження, передбачення, оцінки, прогнози; *інформація* – аналітично оброблені дані, які витікають із фактів та їх оцінок.

Уяснивши необхідність збирати відповідну інформацію, оперативний працівник ставить перед собою запитання:

- що необхідно вяснити?
- де і в якому виді може бути бажана інформація
- хто і в якому обсязі може її знати?
- хто її може «заполучити», отримати?
- як і в якому виді можна її отримати?

Вирішення поставлених питань залежить як від зовнішніх умов, так і від досвіду, знань, професіоналізму, волі, винахідливості і можливостей оперативного працівника.

Отримана інформація дозволяє орієнтуватись в ситуації, планувати подальші дії, відслідковувати результативність здійснюваних заходів, ухилятися від випадковостей і уникати помилок, прийняти тактичні і стратегічні рішення, ставити нові завдання по збору додаткової інформації. Оперативний працівник сам вибирає конкретні форми пошуку інформації залежно від цілей і завдань, поставлених перед ним, а також залежно від ситуації, яка складається. Але оцінювати, аналізувати зібрану інформацію може і хтось інший: слідчий, старший оперативний керівник, колега по роботі, якому передана інформація для використання чи прокурор, який здійснює нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю чи розслідуванням злочину.

Отриману оперативну інформацію необхідно:

- вивчити, осмислити;
- оцінити по мірі достовірності, важливості, можливості використання відкрито чи таємно;
- співставити, порівняти з іншими оперативними даними і офіційними відомостями;
- визначитись чи потрібна додаткова інформація, а як що так,

то яка і де її можна знайти;

– прийняти рішення як ефективно використати отриману інформацію, врахувати в своїх планах, передати кому належить, додатково перевірити чи «притримати» до слушного часу, її накопичення.

Згідно ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», одержані внаслідок оперативно-розшукової діяльності» відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини, якщо вони не містять інформації про вчинення заборонених законом дій, зберігання не підлягають і повинні бути знищені. Не підлягають передачі і розголошенню результати оперативно-розшукової діяльності, які відповідно до законодавства України становлять державну, військову і службову таємницю, а також відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини.

Збирання інформації, її накопичення та обробка є безперервним і трудомістким процесом, який складає основну форму оперативно-розшукової роботи, головним напрямком якої є збирання конфіденційної інформації негласними методами.

15.3. Використання оперативної інформації

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» матеріали оперативно-розшукової діяльності використовуються:

– як приводи та підстави для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій;

– для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі;

– для попередження, припинення і розслідування злочинів, розвідувально-підривних посягань проти України, розшуку злочинців та осіб, які безвісти зникли;

– для забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві;

– для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність, та інших правоохоронних органів;

– для інформування державних органів відповідно до їх ком-

петенції.

Ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» гласить, що оперативно-розшукова діяльність здійснюється в інтересах кримінального судочинства. Використання слідчим даних, що отримані від оперативних підрозділів, істотно підвищується обґрунтованість рішень, які приймаються, як по кримінальній справі, так і про проведення слідчих дій, прийняття важливих процесуальних рішень. Це ні в якому ступені не торкається процесуальної самостійності слідчого, який згідно з ч.1 ст. 114 КПК України всі рішення про напрям слідства та про проведення слідчих дій приймає самостійно. Одночасно оперативні працівники орієнтуються на підвищення надійності наданої інформації. Що стосується критеріїв оцінки ступеня готовності конкретних матеріалів та порядку передачі їх слідчому для прийняття рішень по них, то це повсякденно вирішується в практичній роботі.

Необхідність визначення підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності обумовлена існуючими особливостями та можливостями одержання інформації оперативними підрозділами. Крім роботи «від факту», тобто, від злочину, що вже здійснився, пошук інформації йде і другим каналом – «від особи», тобто, при здійсненні оперативно-розшукової діяльності серед кримінально-активних категорій осіб. Найбільш наочним прикладом роботи «від особи» є одержання інформації за рахунок проникнення в злочинне угруповання негласного працівника оперативного підрозділу або особи, що співпрацює з ним.

Однак, при всій важливості дотримання принципу конспіративності це правило не повинно тлумачитися як заборона на передачу інформації із оперативних підрозділів (що не рівнозначно передачі від безпосереднього джерела) в слідчі органи або до суду, оскільки абсолютна заборона апріорі робить значну частину зібраних даних безкорисною.

Незважаючи на те, що фіксація фактичних даних, отриманих в результаті оперативно-розшукових заходів в багатьох випадках орієнтована на подальше їх використання в кримінальному процесі, це поняття безпосередньо пов'язано з саме документуванням, що стає органічною частиною змісту оперативно-розшукової

діяльності. У випадку передачі інформації з таких документів в розпорядження органу розслідування або до суду вони можуть бути з повною підставою віднесені до одного з *видів джерел доказів* – інших документів (ч. 2 ст. 65 КПК України). Питання про перевірку їх достовірності вирішується в процесуальному порядку, як і відносно інших фактичних даних, що здобули статус доказів по кримінальній справі.

Переваги, що характерні для оперативно-розшукової діяльності при зборі інформації про злочин, більш успішно можуть бути реалізовані тільки в межах процесу доказування, який встановлений законом, тобто, за рахунок послідовного їх «включення» до процедур, що передбачені кримінально-процесуальним законом. Оперативні підрозділи вирішують завдання щодо надання юридичної чинності якому-небудь факту або дії за рахунок тих дій, що здійснюються до моменту передачі його слідчому (а у відповідних випадках – і прокурору чи суду), а слідчий від моменту надходження до нього таких даних і до закінчення розслідування.

Треба відзначити, що *на момент одержання даних від оперативно-розшукових підрозділів* складається наступна ситуація:

- 1) є значуща для справи інформація;
- 2) інформація одержана правомочною на те особою з числа працівників відповідного підрозділу;
- 3) факт її отримання за рахунок оперативно-розшукових заходів, що передбачені законом, відомий слідчому (а в деяких випадках – прокурору, суду).

Наявність зазначених умов знімає питання про законність походження, одержання даних, оскільки *одна із сторін виконала необхідні вимоги* в тій частині, що заснована на законі. При цьому виникають випадки, коли неможливо або недоцільно легалізувати оперативно-розшукові дані, маючи на увазі міркування щодо оперативності та таємності, в тому числі і особистої безпеки джерел інформації. Оцінка правильності такого рішення визначається в кожному випадку індивідуально і, як в будь-якій роботі, при цьому трапляються помилки. Варто зауважити, що в момент постановки питання про порушення кримінальної справи за оперативною інформацією, що була уже перевірена, починається *взаємодія*

слідчого з оперативними працівниками. При цьому слідчий може помітити в матеріалах і такі важливі для слідства деталі, на які оперативні працівники не звернули увагу, краще бачити так звану *судову перспективу*. Таким чином, він може висловити оперативному працівнику думку про готовність оперативних матеріалів до реалізації, про необхідність одержання додаткових матеріалів, без яких неможливо прийняти рішення про порушення кримінальної справи, про перевірку окремих даних.

Критерієм того, що на основі інформації, що є в *оперативних матеріалах*, можна *порушити кримінальну справу*, є наявність в них даних про здійснений злочин чи той, що підготовлюється, про обставини, які необхідним чином зафіксовані та достатні для кваліфікації злочину (час, місце, спосіб, збитки, конкретні деталі) та розшуку злочинця, а по деяким категоріям справ (за винятком справ про фальшивомонетництво) – і про осіб, що причетні до злочину.

Успіх, результативність роботи по розкриттю та розслідуванню злочинів значною мірою залежать від добре налагодженої взаємодії оперативних та слідчих підрозділів. В ситуаціях, коли взаємодія починається з моменту постановки питання про порушення кримінальної справи за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, *оцінці підлягають*: законність підстав; достатність доказів; доцільність порушення кримінальної справи у цей момент. Для вирішення питання про порушення кримінальної справи оперативні працівники можуть направити до слідчих апаратів протоколи огляду місця події, заяви та повідомлення громадян, довідки (акти) судмедогляду, висновки державних та відомчих інспекцій, бухгалтерські документи та інші матеріали.

Відомо, що однією з форм взаємодії в використанні оперативної інформації є робота *слідчо-оперативних груп* (СОГ). Вперше в законодавстві про це згадується в Законі України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Робота в таких групах є однією з форм взаємодії слідчих та оперативних підрозділів, в тому числі – різних відомств, по найбільш складним для розкриття та розслідування кримінальних справах, що вимагає спільної діяльності як відомств, що мають самостійні слідчі апарати, – прокуратури, органів внутрішніх справ, служби

безпеки, податкової міліції, так і оперативних підрозділів.

Закони України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» дозволяють суттєво посилити боротьбу з кримінальною злочинністю за умовами глибокого знання можливостей, що виходять з їх положень, дійсного їх використання у практичній роботі і подальшого удосконалення правового та матеріального забезпечення оперативно-розшукової діяльності. Особливу увагу слід звернути на *захист осіб*, що сприяли розкриттю злочинів, в тому числі потерпілих, свідків та працівників оперативних підрозділів, які розкривали злочин.. Це пов'язано з тим, що інформація про них (відомості про місце проживання, роботу, склад сім'ї громадян, що приймають участь в кримінальному судочинстві) не повинна бути одержаною зацікавленими особами, в першу чергу, в зв'язку з існуючим станом злочинності. Правові гарантії в цій частині передбачені в Законі України «Про забезпечення безпеки осіб, що приймають участь в кримінальному судочинстві» та в Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів».

15.4. Інформаційно-аналітичні системи

Безумовно, ефективність використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності за зазначеними напрямками буде зростати, якщо вони будуть опрацьовані в *інформаційно-аналітичних системах* і передані каналами електронної пошти. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності при наявності передбачених ст. 6 цього Закону підстав надається право, зокрема:

- знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші технічні засоби отримання інформації;
- створювати і застосовувати автоматизовані інформаційні системи.

Так, наприклад, в Департаменті по боротьбі з організованою злочинністю створюються спеціалізовані автоматизовані інформаційні підсистеми, що дозволяють вирішувати поставлені за-

вдання. Прикладом може бути автоматизована інформаційно-пошукова система «Скорпіон». Уявляється доцільним для усвідомлення завдань, що виконуються Департаментам по боротьбі з організованою злочинністю, розглянути типову структуру цього спецпідрозділу, яка включає:

1) Оперативні підрозділи:

– відділ узагальнення оперативної інформації, аналізу та прогнозування;

– чергова частина;

– відділ обробки інформації АПС «Скорпіон»;

– відділ оперативно-технічного забезпечення;

– відділ кримінальної розвідки;

– відділ тактичної розвідки та оперативних розробок у сфері кредитно-фінансової та банківської системи;

– слідче управління;

– відділ тактичної розвідки та оперативних розробок в комерційних структурах та сфері зовнішньоекономічної діяльності;

– відділ тактичної розвідки та оперативних розробок відносно кваліфікованих видів хабарництва та бандитизму;

– відділ тактичної розвідки та оперативних розробок у сфері виконання покарань та слідчих ізоляторів;

– відділ швидкого реагування «Сокіл»;

2) Допоміжні підрозділи:

– канцелярія;

– адміністративно-господарча група;

– управління кадрів;

– фінансова група.

Спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ України є Головне управління по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, Управління, відділи та відділення по боротьбі з організованою злочинністю в Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі і в інших містах.

Діяльність спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю закріплена в Законі України від «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Відпові-

дно до ст. 12 цього Закону при здійсненні заходів боротьби з організованою злочинністю спеціальним підрозділам по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надаються повноваження, наприклад, одержувати інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових системах та банках даних, створюваних Верховним Судом України, Генеральною прокуратурою України, Антимонопольним Комітетом України, Фондом державного майна України, міністерствами, відомствами, іншими державними органами України.

Підтвердженням актуальності розробки та впровадження інформаційного забезпечення боротьби з організованою злочинністю стає окрема стаття в цьому законі. Відповідно до ст. 19 закону для вирішення завдань боротьби з організованою злочинністю спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право збирати, накопичувати і зберігати інформацію про події і факти, що свідчать про організовану злочинну діяльність, її причини та умови, про осіб, які беруть участь в організованій діяльності. З цією метою в Головному управлінні по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Управлінні по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю Служби безпеки України створюються *централізовані банки даних*.

Порядок використання таких даних регулюється нормативними актами Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України, які вживають заходів щодо їх захисту. Спеціальні підрозділи Міністерства внутрішніх справ України і Служби безпеки України взаємодіють на безоплатній основі з інформаційно-довідковими службами Міністерства статистики України, Генеральної прокуратури України, Міністерства юстиції України, Верховного Суду України, Державного митного комітету України, банківських, фінансових, податкових та інших органів та установ, а також одержують від них всю інформацію про реальні прояви організованої злочинної діяльності. Порядок збирання, накопичення, опрацювання і надання такої інформації регламентується положеннями про ці органи та установи, відповідними законодавчими актами.

Відповідні банки даних створюються в спеціальних підрозділах по боротьбі з організованою злочинністю на місцях.

Для реалізації положень, що витікають із вказаної статті закону необхідні відповідні *механізми*. Тому в МВС України і Служби безпеки України створюються регіональні та локальні автоматизовані інформаційно-аналітичні системи, розробляється відповідна відомча правова база для формування інформаційних обліків та систем, кадрового забезпечення інформаційної діяльності як в галузевих (оперативних) підрозділах, так і в забезпечувальних підрозділах (в Управліннях оперативної інформації на центральному та регіональному рівнях, в інформаційних підрозділах міськрайвідділів).

Інформаційно-аналітична система МВС України призначена для інформаційного забезпечення галузевих служб міністерства, підрозділів органів внутрішніх справ України і складається з:

- загальновідомчих інформаційних підсистем Управління оперативної інформації (УОІ) МВС України;
- галузевих інформаційних підсистем;
- чергової частини Головного Штабу МВС України;
- НЦБ Інтерполу в Україні;
- УДАІ МВС України;
- ГУБОЗ МВС України та інших галузевих служб.

Згідно з Концепцією розвитку системи інформаційного забезпечення органів внутрішніх справ України *інформаційні підсистеми* як основна складова частина системи інформаційного забезпечення, що призначені для збору, накопичення, зберігання та обробки інформації певних напрямків обліків та орієнтовані на використання в діяльності багатьох служб, мають загальновідомчий характер і відносяться до загально-відомчих інформаційних підсистем.

Деякі спеціалізовані обліки, що використовуються в діяльності підрозділів окремих галузей, належать до галузевих інформаційних підсистем (наприклад АПС «Скорпіон» в УБОЗ при УМВС України в областях). Структурна побудова інформаційних підсистем ОВС України організована у вигляді трирівневої ієрархічної моделі, це стосується як загальновідомчих, так і галузевих підсистем (центрального, регіонального, територіального рівні). Основу системи збирання, контролю та використання інформації складає третій рівень.

Для оперативного інформаційного забезпечення службової діяльності всіх підрозділів (від міськрайлінорганів до міністра внутрішніх справ) в системі органів внутрішніх справ створюються *інформаційні обліки*. Зупинимося на інформаційних обліках інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності, що формуються на центральному рівні управління і які є обліками першого рівня. У склад інформаційних обліків першого рівня входять:

- банки кримінологічної інформації, що містять відомості про:
 - надзвичайні події;
 - нерозкриті тяжкі злочини та резонансні злочини;
 - викрадені, загублені та вилучені предмети, зняття скоєння злочинів, речові докази, в тому числі – номерні речі, антикваріат, автотранспорт, вогнепальна зброя, документи;
 - криміналістичні обліки;
 - викрадені та вилучені наркоречовини;
 - об'єкти виготовлення, переробки, зберігання та використання наркоречовин;
 - осіб таких категорій:
 - особливо-небезпечних рецидивістів;
 - злочинців-гастролерів;
 - злочинців, оголошених до міждержавного розшуку;
 - організаторів і членів злочинних організацій, кілерів;
 - які були засуджені за злочини, пов'язані з наркотиками, торговців та розповсюджувачів наркотичних речовин з міжрегіональними та міжнародними зв'язками;
 - схилених до вчинення злочинів, які посягають на інтереси держави;
 - які пропали безвісно;
 - невпізнаних трупів та невідомих хворих;
- 2) банк оперативно-довідкової інформації, що містить дані алфавітного та дактилоскопічного обліків раніше засуджених осіб;
- 3) банк статистичної інформації, що містить дані про стан злочинності та результати боротьби з нею;
- 4) банк статистичної інформації, що містить повідомлення спецпарату та іншу оперативну інформацію загальновідомчого

значення;

- 5) банк паспортної реєстрації громадян;
- 6) банк з інформацією про зареєстрований автотранспорт;
- 7) банк даних адміністративно-управлінського призначення;
- 8) банк з інформацією про зареєстровану вогнепальну зброю;
- 9) банки даних спеціального призначення галузевих служб;
- 10) банк даних архівів та спецфондів.

Повнота даних на кожному рівні по категоріях обліку визначається відповідними нормативними документами. Мова йде, наприклад, про наказ МВС України від 2 березня 1995р. №138 «Про порядок ведення персонального оперативно-довідкового та дактилоскопічного обліків в органах внутрішніх справ України», про Інструкцію про єдиний облік злочинців №11-21/835, що була затверджена Генеральним прокурором України 21 грудня 1995р. та узгоджена з Міністром внутрішніх справ України, про Інструкцію про порядок заповнення та подання документів первинного обліку злочинів, осіб, які їх вчинили, руху кримінальних справ і протоколів про злочини, що була узгоджена з Міністерством внутрішніх справ України та затверджена Генеральною прокуратурою в 1995 р. та інші.

Приведений склад обліків на всіх рівнях може змінюватися при узгодженні з МВС України. Уявляється доцільним *сформувати банк даних нормативно-правової інформації*, в тому числі нормативно-правових актів України, держав-членів СНД, відомчі, міжвідомчі, що дозволить підвищити правову культуру працівників органів внутрішніх справ України і буде сприяти об'єктивності та ефективності виконання завдань, поставлених перед оперативними підрозділами та слідством.

Як зазначено в Концепції, розробка та впровадження загальновідомчих інформаційних підсистем є прерогативою управлінь оперативної інформації МВС, ГУМВС, УМВС України. Розробка галузевих інформаційних підсистем узгоджується з відповідними інформаційними підрозділами. Формування загальновідомчих та галузевих підсистем здійснюється відповідно до таких *принципів*: функціонального призначення, нормативно-правової забезпеченості, фактичності даних, доцільності впровадження та експлуа-

тації, нарощення та розвитку. Безумовно, цими принципами керуються і при створенні автоматизованих інформаційних підсистем, що здійснюють інформаційну підтримку оперативно-розшуковій діяльності.

Передумовою створення інформаційно-аналітичних систем є узгодженість засад їх формування з законодавством та розробка нормативної документації, що регламентує правила обліку в інформаційних підсистемах. При створенні, функціонуванні та використанні інформаційних підсистем в оперативно-розшуковій діяльності необхідно керуватися Конституцією України, Законом України від 2 жовтня 1992р. «Про інформацію», Законом України від 25 червня 1993р. «Про науково-технічну інформацію», Законом України від 21 січня 1994р. «Про державну таємницю», Законом України від 5 липня 1994р. «Про захист інформації в автоматизованих системах», Законом України від 23 грудня 1993р. «Про авторське право і суміжні права», Законом України від 4 лютого 1998р. «Про Національну програму інформатизації», Законом України від 4 лютого 1998р. «Про Концепцію Національної програми інформатизації» і т.п. Ця законодавча база використовується для всіх інформаційних підсистем, що обслуговують оперативно-розшукову діяльність, незалежно від їх функціонального призначення.

В Управлінні оперативної інформації МВС України існує спеціальна структура, що займається розробкою та впровадженням таких підсистем.

Працівники відділу оперативно-розшукових банків даних та обліків ведуть *інтегрований банк даних* (ІБД), забезпечують збір, обробку та аналіз інформації, яка регламентується наказами МВС України: № 138 від 2 березня 1995р. «Про порядок ведення персонального оперативно-довідкового та дактилоскопічного обліків в органах внутрішніх справ України» (ОДК); №170 від 30 березня 1993р. «Про підвищення ефективності функціонування автоматизованого банку даних в органах внутрішніх справ» (АБД); №99 від 15 серпня 1998р. «Про створення єдиної системи централізованого номерного обліку викраденого автотранспорту»; №290 від 30 квітня 1996р. «Про створення єдиної системи централізовано-

го номерного обліку вогнепальної зброї в системі МВС України (АІС «Арсенал»)); №327 від 24 травня 1997р. «Про автоматизовану інформаційно-пошукову систему «Інформаційний національний банк даних Державтоінспекції МВС України»; №302 від 16 травня 1995р. «АІС Бюлетень оперативного інформування від 29 травня 1992р. «АІС Розшук», Інструкціями про Єдиний облік злочинів №11-21/835 від 21 грудня 1995р.

Для одержання інформації по масивах ІБД використовується підсистема обробки запитів абонентів ПЕОМ в режимі безпосереднього доступу до ІБД по телефонних каналах зв'язку. Оперативно-розшукову інформацію можна отримати також в черговій частині УОІ МВС України, яка працює цілодобово.

Інтегрований банк даних (ІБД) об'єднує інформаційні обліки ОВС, що взаємопов'язані за допомогою центральної частини ядра даних. Інтегрованість банку даних забезпечує можливість встановлення і відстеження зв'язків між всіма включеними до нього інформаційними об'єктами. Побудова системи, що основана на ІБД, не може бути здійснена без значної реорганізації структури наявних розрізних обліків. Практично кожний з них містить інформацію про певну категорію осіб, злочинів і територіальних об'єктів, тому відповідна інформація відтворюється в більшості обліків. Перехід до ІБД полягає у виділенні інформації, що дублюється в розрізних обліках, та передачі інформації з цих обліків до ядра ІБД, при якому виключається дублювання інформації і водночас автоматично встановлюються взаємозв'язки в системі.

Інтегрований банк даних містить інформацію про осіб криміногенних категорій (особливо небезпечні рецидивісти, «гастролери», оголошені в міждержавний розшук, бродяги), нерозкриті тяжкі злочини, викрадену, вилучену, знайдену зброю, номерні речі, транспортні засоби, викрадені в Україні та країнах СНД.

В ППС «Розшук» опрацьовується інформація про осіб, оголошених у регіональний, державний та міждержавний розшук. Головне завдання ППС «Розшук» – обробка інформації та встановлення осіб, оголошених у розшук. Функціонування підсистеми регламентовано Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та відповідними наказами та розпорядженнями МВС

України. Інформація, що зосереджена в банку даних, використовується при оперативно-розшукових заходах регіонального, державного (міждержавного) рівнів.

Інформаційна підсистема оперативно-довідкової інформації «ОДК» призначена для обробки, накопичення інформації щодо судимості осіб.

В ППС «Арсенал» ведеться єдиний номерний облік зброї (мисливської, спортивної, газової), яка знаходиться у користуванні громадян та організацій, табельної зброї в системі МВС України. За допомогою інформації ППС «Арсенал» встановлюється за номерами зброї її належність, контролюється переміщення зброї від одного власника до іншого.

Автоматизований банк даних (АБД) являє собою систему, яка складається із джерел формування і подання початкової і корегуючої інформації, інформаційної бази, технічних та програмних засобів реалізації, споживачів інформації інформаційного апарату, який забезпечує функціонування АБД. До складу АБД включаються дані про події, осіб, предмети. Структурно АБД поділяється на АБД районного (міського), обласного та державного рівня. Первинними документами АБД, єдиними для всіх органів внутрішніх справ, являються:

- інформаційно-пошукова карта (ІПК) на особу і злочин;
- інформаційно-пошукова карта на предмет (ІПК-В);
- інформаційно-пошукова карта на зброю громадян і організацій (ІПК-Р).

В інтересах оперативних служб ОВС розробляється єдина система збору, накопичення та обробки оперативно-розшукової інформації. Основним елементом цієї системи є типовий АБД оперативно-розшукового та профілактичного призначення, що забезпечує перехід від рішення локальних завдань до комплексної обробки інформації про об'єкти обліку ОВС та надає можливість накопичення, пошуку та видачі відомостей значно більшого обсягу, ніж раніш, особливо при використанні аналогічних масивів ручних картотек.

В АППС «ІНБД Державтоінспекції МВС України» об'єднано сім функціонально пов'язаних між собою автоматизованих інфо-

рмаційно-пошукових підсистем (АІПС «Національний банк даних – «Автомобіль», «Угон», «Угон-СНД», «Документ», «Номерний знак», «Штрафмайданчик», «Пересувний об'єкт»), що реалізують замкнутий цикл діяльності підрозділів ДАІ у такій послідовності: збір, накопичення, систематизація, аналіз інформації, обробка запитів і видача статистичних звітів про зареєстровані транспортні засоби та їх власників, про викрадені в Україні, країнах СНД транспортні засоби, викрадені та втрачені номерні знаки, реєстраційні документи та посвідчення водія, про перебування автотранспортних засобів на штрафмайданчиках.

Застосування в ІНБД автоматизованої системи «Пересувний об'єкт» дозволило організувати доступ до інформації віддалених користувачів (пости ДАІ як пересувні, так і стаціонарні) радіоканалами.

До інтегрованого національного банку мають безпосередній доступ підрозділи Державтоінспекції, карного розшуку, кримінального пошуку, боротьби з організованою злочинністю, Управління оперативної інформації, НЦБ Інтерполу в Україні, а також Державна податкова адміністрація, Держмитслужба, СБУ. Ефективне функціонування ІНБД забезпечується створеною інформаційно-обчислювальною мережею Державтоінспекції. Вона служить для об'єднання підрозділів ДАІ МВС України у єдиний інформаційний простір.

В базі даних ІНБД на теперішній час утримується більше 17 млн. запитів. Впровадження АІПС «Інтегрований національний банк даних Державтоінспекції» *забезпечило*:

- перехід на безпаперову технологію – відмова від ведення більшості ручних картотек, автоматизоване оформлення документів водіїв та свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів тощо;
- скорочення в 5-7 разів часу на реєстрацію транспортного засобу та оформлення реєстраційних документів у МРЕВ ДАІ;
- оперативне інформування ОВС, прикордонних контрольних постів про викрадення транспортного засобу протягом години з часу надходження заяви про його викрадення (угон);
- інформування ОВС про розшук викрадених транспортних засобів та використання інформації про розшук 46 тис. 357 авто-

мобілів за весь час функціонування системи (з 1992р.);

– затримання 4 тис. 500 автомобілів, що були викрадені тощо.

Автоматизована інформаційна система АІС «Статистика – МВС» забезпечує кримінальною, оперативно-розшуковою та адміністративною статистичною інформацією, удосконалює системи статистичного обліку та звітності про злочини, осіб, що їх скоїли, результати оперативно-розшукової, адміністративної, профілактичної діяльності органів внутрішніх справ.

Інформаційно-пошукова система ІПС «Оріон» призначена для обробки, накопичення та аналізу оперативної інформації відносно осіб, які готують чи скоїли тяжкі злочини і проходять по справах оперативного обліку та за повідомленнями негласного апарату і представляють оперативний інтерес для інших ОВС України.

Інформаційна підсистема «Оріон-3» (Насилля) створена для обліку злочинів проти особи і є допоміжною для функціонування ІПС «Оріон».

Банк даних «Бюлетень» здійснює оперативне інформування органів внутрішніх справ про нерозкриті злочини, затриманих осіб, злочинні угруповання, злочинців, які знаходяться у розшуку, та інших. Цей БД ведуть співробітники відділення оперативного інформування органів внутрішніх справ. Інформація, яка надходить у відділення оперативного інформування ОВС України для включення в бюлетені оперативно-розшукової інформації, повинна надсилатися лише з використанням каналів зв'язку «електронна пошта».

Завдяки Інтегрованому банку даних (ІБД) при виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності система інформаційного забезпечення дозволяє одержувати своєчасну і повну інформацію. На нашу думку, варто зазначити, що проблема «особистість-суспільство» – один із найважливіших спонукальних мотивів інтеграції. Звичайно, проблема інтеграції більш загальна, ніж питання інтеграції знань в системах баз даних.

На цей час в інформаційній мережі ОВС України функціонують такі інформаційні підсистеми: «ІБД», «Розшук», «ОДК», «Пізнання», «Наркобізнес», «Арсенал», «ОАЗИС». Доцільно розглянути функціональне призначення ще деяких інформаційних під-

систем, що забезпечують ефективність оперативно-розшукової діяльності.

В ІПС «Пізнання» забезпечується централізований збір та опрацьовується інформація на безвісно зниклих осіб, невідомих хворих, дітей (які не можуть повідомити інформацію про себе) та невпізнані трупи громадян. Документом для формування бази даних та обробки запитів є пізнавальна карта, яка надсилається УОІ ГУ-УМВС України в областях до МВС України. Запити на перевірку надсилаються поштою, телетайпом або каналами «електронної пошти».

Таким чином, основне завдання ІПС «Пізнання» – встановлення особистості невпізнаних трупів громадян та невідомих хворих, дітей за описом їх прикмет та фотозображень, розшук пропалих безвісті осіб.

Міжвідомчий банк даних «Наркобізнес» використовується для обробки, накопичення та аналізу інформації про осіб та злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів. Інформація МБД «Наркобізнес» використовується для вирішення питань розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з наркоманією та наркобізнесом, тобто використовується співробітниками управління, відділів та відділень по боротьбі з незаконним обігом наркотиків.

Інформаційно-аналітичні системи поділяються на загальнодержавні (в межах правоохоронного відомства), регіональні (обласні) і місцеві (міські, районні). Для усіх видів інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності важливе значення мають вірогідність і точність, кількість і якість інформації, її цінність, корисність і своєчасність, але найважливішим в інформаційному забезпеченні оперативно-розшукової діяльності є ефективне використання інформації для виявлення, попередження, припинення і розкриття злочинів та виконання інших завдань, поставлених перед оперативними підрозділами.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

16.1. Загальна характеристика

Розв'язання завдань, що вирішуються в процесі оперативно-розшукової діяльності неможливе без застосування спеціальних психологічних знань, бо без цього в сучасних умовах боротьби зі злочинністю неможливе вдосконалення та якісне оновлення роботи оперативних підрозділів. Специфіка оперативно-розшукової діяльності з її постійним і підвищеним фактором ризику, моральним і фізичним напруженням в умовах невизначеної чи недостатньої інформації, високої відповідальності та дефіциту часу ставить перед органами, здійснюючими оперативно-розшукові заходи, завдання, які можуть бути вирішені тільки при системній організації постійного психологічного забезпечення.

Під *системою психологічного забезпечення* оперативно-розшукової діяльності розуміється сукупна узгоджена діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів, оперативних підрозділів, підрозділів, забезпечуючих оперативно-розшукову діяльність, що спрямована на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності та боєздатності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології.

Завдання, рішення яких потребують психологічної компетенції, виникають у всіх сферах життя суспільства. Оволодіння основами психологічних знань має особливе значення для ефективної роботи оперативних працівників, тому що вона цілком пов'язана з людьми, їх індивідуально-психологічними якостями.

Система психологічного забезпечення має сприяти успішному виконанню наступних завдань:

– професійно-психологічному відбору кадрів для органів, здійснюючих оперативно-розшукову діяльність (надання допомо-

ги громадянам у виборі професії оперативного працівника, визначення ступеня відповідності психологічних даних кандидата на службу, вимоги спеціальності і т.п.);

– психологічному супроводженню проходження служби (психологічна підтримка адаптації працівників до умов служби, підтримка високого рівня професійної готовності оперативних працівників, якісного вирішення ними оперативно-службових завдань, зведення до мінімуму шкоди від впливу на працівників небезпечних для життя і здоров'я психологічних факторів, психологічної реабілітації після виконання завдань в екстремальних та інших надзвичайних ситуаціях);

– професійно-психологічної підготовки оперативних працівників шляхом методичного забезпечення, організації і проведення професійної і психологічної підготовки, формування у працівників готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях, формування соціально-психологічної культури працівників, оволодіння знаннями професійної етики і етикету тощо;

– психологічного супроводження оперативно-розшукової діяльності, зокрема, при комплектуванні спеціальних оперативно-розшукових, слідчо-оперативних груп, службових нарядів, екіпажів, аналізу психологічних особливостей правопорушників, як одиноких, так і діючих у групі, у натовпі, психологічна підтримка переговорної діяльності, надання психологічної допомоги особам, які потерпіли внаслідок злочину, надзвичайних подій, надання допомоги у взаємодії з різними верствами населення тощо;

– надання допомоги при розробці прийомів і тактики виконання специфічних, конфіденційних завдань, які покладаються на оперативних працівників та до виконання яких можуть залучатися інші особи в порядку, передбаченому відповідними нормативними актами, надання допомоги оперативним працівникам і слідчим при виконанні окремих процесуальних дій, таких як допит, обшук, впізнання, допит віч-на-віч неповнолітнього тощо.

Безперечно, що реалізація положень концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності неможлива без спеціальних психологічних знань. *Психологічні знання* – це система відомостей про закономірності виникнення і розвитку пси-

хіки, психічні явища, процеси, стани, поведінку і діяльність людини. За їх допомогою пізнаються окремі або загальні факти і явища, зокрема, такі, як мета та мотивація злочину, вибір форми і способу його здійснення, маскування слідів злочину і т.ін., що цікавлять оперативного працівника і будуть цінними для слідства, прокурора, суду та захисту.

Знання психології дозволяють оперативному працівнику пізнати обставини, які мають психологічну природу: непатологічні особливості психіки підозрюваного (звинуваченого), потерпілого, свідка та інших осіб і є важливими для правильного розв'язання завдань в оперативній або кримінальній справах. Психологічні знання дозволяють досліджувати не лише психологічні явища і факти, але й суміжні з ними правові обставини. Їх використання в оперативно-розшуковій діяльності допоможуть оперативному працівнику:

- зрозуміти мотивацію поведінки людини;
- оцінити психологічний стан конкретної особи;
- будувати та управляти взаємовідносинами з необхідними людьми;
- збирати особисту та іншу інформацію стосовно конкретного злочину чи особи, поведінка якої викликає зацікавленість оперативних працівників;
- професійно вивчати особу кандидата на співробітництво, встановлювати довірливі відносини з ним, розробляти легенди, здійснювати введення і виведення негласного співробітника із оперативної розробки;
- ефективно спілкуватися з негласними співробітниками в умовах їх ізольованої діяльності.

Неможливо уявити собі висококваліфіковане розслідування кримінальної справи без використання психологічних знань. Фактично завжди при розкритті злочину виникають певні психологічні особливості специфічні для оперативно-розшукової діяльності, зокрема:

- активна протидія злочинного елементу та його оточення;
- негласність значної частини оперативно-розшукових заходів;
- зашифрованість багатьох видів спілкування в оперативно-розшуковій діяльності;

– необхідність конспірації не тільки проведення тих чи інших заходів але й реальної ролі їх суб'єктів (оперативна установка, таємне спостереження, негласне вивчення документів, оперативне проникнення, негласне спілкування).

Психологія працівника оперативно-розшукових підрозділів формується в умовах «критичного» виду діяльності, яка здійснюється часто в екстремальних умовах чи у вимушених умовах конспірації, обмеженої інформації, дефіциту часу і т.п. На відміну від слідчого, оперативні працівники спілкуються із злочинцями на волі, в реальних життєвих ситуаціях, повних постійного ризику, які можуть нести безпосередню загрозу для їх життя та здоров'я, наприклад, при впровадженні оперативного працівника в злочинну організацію. Кожна необачність у їх поведінці може викликати їх розконспірацію, створити серйозну небезпеку. Під час затримання злочинців протистояння набуває найбільш гострого характеру аж до фізичної боротьби, застосування зброї і спеціальних засобів. Між оперативним працівником та злочинцем при розшуку, затриманні, проведенні інших оперативних заходів найчастіше проходить зіткнення інтелектів, під час якого за дуже короткий час необхідно розпізнати протиправні дії злочинця та швидко зреагувати на них.

Специфічними для оперативно-розшукової діяльності є особливості, пов'язані з таємністю, зашифровкою, конспірацією. Під час проведення оперативної установки, таємного спостереження, використання інших негласних методів, оперативні працівники конспірують не тільки свої цілі але й дійсні соціальні ролі. Деякі з них постійно живуть «подвійним» життям серед рідних і знайомих та злочинного середовища.

Вказані особливості впливають на психологію особистості працівника оперативно-розшукової служби, формують у них наявність окремих специфічних, психологічних якостей. Для різних суб'єктів оперативно-розшукової діяльності: працівників карного розшуку, служби по боротьбі з економічною злочинністю, кримінального пошуку, оперативних працівників підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, негласних працівників такі психологічні якості можуть бути різними. В цьому зв'язку розкриття закономірностей впливу особливостей особи різних

суб'єктів на успішність виконання ними оперативно-розшукових функцій і розробка на цій основі науково-обґрунтованих рекомендацій по їх вивченню – важливий напрямок дослідницької роботи в оперативно-розшуковій психології.

Оперативно-розшукова діяльність активно впливає на психіку її суб'єктів, вона може викликати як позитивні так і негативні психологічні явища. З одного боку, проходить адаптація до особливостей оперативної роботи, формуються необхідні знання, вміння та навички, виникають нові позитивні якості, оперативний працівник стає спеціалістом своєї справи. З іншого боку, під час оперативно-розшукової діяльності можуть виникати небажані зміни психіки її суб'єктів, проявлятися психологічна деформація особи. Це зумовлено екстремальністю, стресогенністю оперативно-розшукової діяльності її специфічними психологічними особливостями. Питання психологічної деформації дуже гострі і актуальні в оперативно-розшуковій діяльності, вони потребують не тільки глибокого вивчення з метою психологічної допомоги оперативним працівникам, а й постійного відстеження з боку керівництва і практичних психологів з метою запобігання небажаним явищам.

На жаль, далеко не всі працівники оперативно-розшукової служби відповідають необхідним морально-психологічним та професійним вимогам. Іноді мають місце професійна безпорадність, жорстокість та байдужість до долі людини, моральна розбещеність, випадки рукоприкладства, знуцання та глумління над особою підозрюваного та звинуваченого з боку окремих працівників. Основними причинами таких випадків є:

- низький рівень професійного психологічного відбору кадрів оперативного складу;
- недостатнє розуміння працівниками важливості своїх специфічних функцій, не бажання удосконалювати свої вміння та навички;
- слабка правова регламентація окремих сторін оперативно-розшукової діяльності;
- неправильна організація роботи та умов праці оперативного працівника;
- недостатній рівень виховної роботи, становлення морально-

вольових та професійних якостей.

16.2. Поведінка оперативних працівників в повсякденній службовій діяльності

Важливим напрямком в оперативно-розшуковій психології є вивчення *психологічних закономірностей спілкування*, яке притаманне всій оперативній роботі. Під час її виконання збирається значна частина оперативно значимої інформації, здійснюється підбір осіб та їх залучення до таємного співробітництва, спонукання людини до явки з повинною, відокремлення злочинних груп і т.ін.

У ряді досліджень було виявлено, що у оперативних працівників під час виконання службових обов'язків спостерігаються кілька характерних та неусвідомлюваних (автоматичних) дій, які мають місце у контактах з громадянами, а саме:

- Руки поза спиною.
- Руки попереду, великі пальці закладені за ремінь.
- Ліва лежить на рукоятці кийка, права розгойдує наручники.
- Обидві руки у кишенях штанів.
- Поплескування кийком по долонях другої руки.
- Обертання наручників на пальцях рук.
- Часте розстібування клапанів кобури, спецзасобів на поясо-ному ремені.

Означені дії викликають у громадян досить широкий спектр емоцій, або такі пози сприймаються поблагливо-позитивно у процесі комунікативної взаємодії, або викликають виражено агресивні емоції і провокують відкриті конфлікти, зокрема, з працівниками міліції. Ці факти певною мірою пояснюють ту ступінь конфліктності у стосунках із населенням, котру самі оперативні працівники вважають надмірною і яку виділяють як окремий стрес-фактор службової діяльності. Підвищення рівня конфліктності обумовлює й та обставина, що практично вся оперативно-службова діяльність знаходиться у сфері застосування обмежуючих заборонних норм права та пов'язана із злочинними діями або порушенням норм і правил поведінки, через що процес спілкування оперативних працівників з населенням часто має елементи

екстремальності. Але навіть при негативному ставленні громадян до оперативного працівника останній повинен будувати спілкування таким чином, щоб нормалізувати стосунки з людьми, встановити необхідний рівень порозуміння та виконати свій службовий обов'язок.

Для успішного ділового спілкування оперативних працівників з різними категоріями громадян можна рекомендувати такі загальнені правила поведінки:

- Працівник завжди повинен піклуватися про свій імідж, робити все для того, щоб громадяни відчували його юридичну компетентність, психологічний такт, доброзичливість, чуйність, а коли необхідно – суворість та мужність.

- При зверненні громадян до працівника органів внутрішніх справ останній повинен зосередити увагу на суті прохання та оцінити у разі необхідності психічний стан громадянина. Не слід зайвий раз перебивати та заперечувати. Якщо працівник органів внутрішніх справ не в змозі виконати те, про що його просить громадянин, то він повинен висловити бажання надати допомогу якщо й не конкретними діями, то хоча б порадою.

- Якщо оперативний працівник сам звертається до когось із громадян, то не слід підзивати до себе словами або жестами. Краще працівнику самому наблизитися до особи, назвати своє прізвище, посаду, а якщо треба, пред'явити службове посвідчення.

- При висловлюванні якоїсь пропозиції слід супроводжувати її словами: «Прошу Вас», «Будьте ласкаві», «Якщо можна».

Бажана поведінка працівника у ситуації конфлікту під час порушення громадського порядку полягає у наступному:

- Якщо громадянин проводить себе брутально стосовно правоохоронця, то не слід підвищувати голос у відповідь на лайку. Для нейтралізації власного роздратування перш за все слід подолати бажання розмахувати руками та голосно розмовляти.

- Оперативний працівник повинен триматися прямо, не опускаючи голови донизу; під час спілкування намагатися дивитися опоненту просто в очі;

- Говорити необхідно спокійно, тактовно і водночас владним, впевненим тоном, що не припускає заперечень: уникати багатос-

лівності, викладати свої думки стисло і ясно.

– Ініціатору конфлікту слід роз'яснити, хто є винним у конфлікті, потім показати, до яких наслідків приведе подальший його розвиток. Далі оперативний працівник повинен наголосити на безглуздісті обраної громадянином тактики і зажадати припинення антигромадської поведінки.

– Якщо порушник просить пред'явити службове посвідчення, то необхідно відразу задовольнити це прохання. Відмову може бути розцінено не тільки як прояв пихатості, але й як ознаку боягузливості працівника, невпевненості у власних діях.

– Вагання при застосуванні заходів адміністративного впливу стосовно порушника, а також подальше його послаблення або посилення неприпустимі.

– Якщо оперативний працівник помилився, то він повинен вміти тактовно змінити свою позицію і виправити помилку, не вдаючись до подальших хибних дій.

Оперативному працівнику, який здійснює прийом громадян, рекомендується:

– Після привітання громадянина запросити його сісти, після чого дайте зрозуміти, що Ви готові уважно його вислухати. Оптимальним є розташування, коли громадянин сидить боком до Вас: це символізує невимушеність та ситуацію співробітництва.

– Якщо спілкування є тривалим і потребує розв'язання складного питання, пам'ятайте, що для досягнення повної взаємодії слід поступово пройти такі стадії спілкування:

- накопичення згоди;
- пошук спільних інтересів;
- прийняття єдиних принципів спілкування;
- виявлення якостей, небажаних для спілкування;
- індивідуальний вплив та адаптація до партнера;
- вироблення спільних правил та взаємодія.

– З метою встановлення атмосфери довіри поінформуйте громадянина про всі етапи ваших дій, спрямованих на його справу. Складіть загальну картину ваших спільних дій.

– При розмові завжди враховуйте освітній та інтелектуальний рівень, вік, професію громадянина, пояснюйте йому суть проблеми

на тому рівні, який є найбільш доступним для конкретної особи, не зловживайте важкозрозумілими професійними термінами.

– Не забувайте про інтонацію під час спілкування, адже у мовній практиці людини може бути використано більше 20 відтінків голосу, зокрема:

наказ	інструкція	вказівка	звертання
команда	заборона	дозвіл	докір
впорядження	заклик	пропозиція	попередження
повеління		запрошення	застереження
вимога	умовляння	рекомендація	порада
загроза	прохання	натяк	

Специфічним є процес встановлення психологічного контакту суб'єктів оперативно-розшукової діяльності з іншими її учасниками (об'єктами), вмiлого використання прийомів і правил мовного і немовного характеру, наприклад, спілкування оперативного працівника з особами злочинного середовища. Проведення розвідувальних опитувань, залучення окремих представників злочинного середовища до таємного співробітництва супроводжується сильним психологічним протистоянням. Прийняття рішень у такій ситуації є гострою боротьбою мотивів, це складний, з психологічної точки зору, процес. Виникає складне завдання – переорієнтувати свідомість людини, змінити його мотиваційну сферу та життєві орієнтації, послабити психологічні зв'язки із злочинним оточенням, залучити його на свою сторону. Для цього потрібні специфічні, засновані на глибокому знанні психологічних закономірностей спілкування в оперативно-розшуковій діяльності тактичні прийоми встановлення контактів, позитивного психологічного впливу оперативного працівника на правопорушника.

Психологічний контакт – це процес встановлення та підтримки взаємної зацікавленості, симпатії, своєрідної тяги один до од-

ного. Якщо люди прониклися інтересом чи довірою один до одного, можна говорити, що між ними встановився психологічний контакт. Перше враження складається на основі сприйняття:

- зовнішнього вигляду людини;
- його експресивних реакцій (міміка, жести, пози, хода);
- голосу, мови;
- уважного відношення до співрозмовника;
- загальної культури контактора.

Психологічні особливості людини та культура її поведінки, безумовно, накладають свій відбиток на цей процес. Не завжди вдається залучити співрозмовника до взаєморозуміння. В такій ситуації складне завдання психологічного характеру – отримати необхідну інформацію в умовах активної протидії ще більш ускладнюється.

Працівнику оперативного підрозділу необхідно розуміти *психологію злочинця*. В його протиправних діях існує мотивація, мета, усвідомленість (збіг обставин чи хвороба). Злочин може бути скоєний у стані афекту, гострої матеріальної потреби, моральної залежності, випадково або після ретельної підготовки. Зовсім в інших умовах знаходиться оперативний працівник, який повинен діяти, реагувати на злочин відразу. Необхідно враховувати, що на формування психології особи злочинця впливають такі фактори:

- соціальні (зовнішні);
- побутові;
- генетичні;
- колективні.

Боротьба із злочинністю та іншими правопорушеннями *неповнолітніх* та молоді має свою специфіку, яка зумовлена, в першу чергу, особливостями їх психології як соціально-вікових груп. Ці особливості необхідно враховувати аналізувати працівникам оперативно-розшукових підрозділів під час вибору методів контакту і впливу загально-виховної та профілактичної роботи, а тим більше, у випадках притягнення до кримінальної відповідальності і здійснення процесу виправлення та перевиховання.

Віковими особливостями неповнолітніх є відсутність життєвого досвіду, юнацький максималізм, потяг до групового спілкування як форми самоствердження, податливість до впливу авторитетних

старших за віком та дорослих, нахил до наслідування, несформована психіка, емоційність та нестабільність настрою, рухова активність, незавершеність формування навиків самооцінки. Слід враховувати, що розвиток особистості особи неповнолітніх відбувається за кількома періодами, протягом яких може проявитися і генетична схильність. На поведінку неповнолітніх впливають різні фактори – бездоглядність, незайнятість корисними справами, брак уваги дорослих, їх психіку формує негативний вплив засобів масової інформації, відсутність національної виховної ідеї.

Працівнику оперативного підрозділу необхідно знати і розуміти *психологію злочинних груп*, яка формується за різними мотиваціями:

- загальність поглядів і інтересів;
- навмисна діяльність по створенню злочинної групи для виконання загальної справи;
- етнічна спорідненість;
- економічна основа (конкуренція, вилучення, подавлення).

У зв'язку з цим у членів злочинних груп формується різна психологія. Це може бути усвідомлена чи неусвідомлена, випадкова або вимушена участь в злочинній групі чи злочинній організації.

Оперативний працівник повинен також досконало знати *психологію потерпілого*, яка залежить від характеру злочину, жертвою якого він став. Психологія потерпілого залежить від:

- особистості потерпілого;
- загального рівня його освіти;
- громадської оцінки вчиненого злочину;
- культури особи;
- матеріальної і моральної шкоди;
- фізичного збитку та інших обставин.

Під час спілкування з потерпілим працівник оперативного підрозділу повинен виражати впевненість у справедливості розслідування, виступати гарантом дотримання прав потерпілого, поводити себе чуйно, делікатно, щоб завоювати його довіру.

Для виконання завдань, що виникають в процесі оперативно-розшукової діяльності, оперативним підрозділам надаються певні права, а саме: опитувати громадян за їх згодою, мати гласних і негласних штатних співробітників, встановлювати тимчасове або

постійне конфіденційне співробітництво з громадянами на засадах добровільності, здійснювати проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу або особи, яка співробітничав з ним. В цих умовах ефективність діяльності оперативного працівника багато в чому залежить від уміння професійно спілкуватися з різними категоріями громадян, встановлювати та підтримувати з ними довірливі відносини.

Професійне спілкування – це усталений стан взаємовідносин та взаємодії, що супроводжує оперативний контакт. Він потребує розуміння і практичного застосування соціально-психологічних механізмів. Оскільки оперативно-розшукова діяльність являє собою сукупність актів співробітництва та протиборства актуальною є проблема вдосконалення майстерності спілкування. Формування першого враження, встановлення психологічного контакту та його розвиток до довірливих відносин, легендоване (рольове) спілкування – основні етапи складної діяльності, мета якої – отримання оперативно-значущої інформації, необхідної для розкриття злочину. Від якості засвоєння та глибини осмислення оперативними працівниками відповідних знань, ступеню оволодіння ними, вміння та навичок психологічної діагностики і психологічного впливу врешті-решт залежить успіх боротьби зі злочинністю.

Проблема удосконалення методичної бази ОВС, націленої на розкриття та розслідування злочинів, може бути вирішена за рахунок використання знань таких близьких наук як психологія та психофізіологія. Вивчення оперативними працівниками психології допиту, психологічних проблем виконання покарань, оперативно-розшукової та соціальної психології допоможуть у розкритті злочинів під час оперативно-розшукової діяльності. Все більше значення у цій роботі набувають нетрадиційні психофізіологічні методи роботи (гіпноз, гіпнотичне програмування, побудова «психологічних моделей» і т.ін.).

Невід'ємною характеристикою діяльності оперативного працівника є рольова поведінка – «маска», що «одягається» для спілкування з різними категоріями громадян для розкриття і розслідування злочинів. Це передбачає маскування своїх дійсних цілей і намірів щодо конкретної події (особи, групи осіб); засекречення

своєї приналежності до оперативної служби або ОВС в цілому.

Обидва варіанти поведінки потребують наявності достатньо складних особистісних навичок та вмінь, які набуваються тільки при поєднанні теоретичних психологічних знань та практичного досвіду. Таким чином, оперативно-розшукова діяльність характеризується значною своєрідністю, для неї притаманні специфічні психологічні закономірності та засновані на них психологічні заходи і методи роботи. Знання їх – необхідна умова успішного застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів у боротьбі із злочинністю.

Важливим напрямком психологічного забезпечення оперативно-розшукової діяльності є психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу у спеціальних закладах освіти. Під час підготовки молодих фахівців в навчальних закладах освіти вивчаються спеціальні навчальні курси юридичної психології, психології слідчої діяльності, психології оперативно-розшукової діяльності. В процесі професійного психологічного відбору кандидатів на службу до оперативних підрозділів необхідно враховувати за якою спеціальністю вони будуть навчатися, куди підуть працювати. Необхідно застосовувати ефективні диференційні тести, за допомогою яких досконало вивчалися би якості особистості абітурієнта. До майбутнього працівника ДАІ повинні висуватися одні вимоги, до слідчого – другі, до оперативного працівника – зовсім інші. За наявності низького рівня інтелектуальних здібностей, відсутності швидкої реакції та аналітичного складу розуму, така особа не зможе успішно виконувати свої службові обов'язки і зробить багато невиправних помилок, які можуть коштувати її здоров'я, а то і життя.

Дуже велику роль при вирішенні питань професійного психологічного відбору на службу в органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність психологічної підготовки працівників до оперативно-розшукової діяльності та їх психологічного супроводження відіграє служба психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів ОВС України, положення про яку затверджено наказом МВС України № 423 від 28.06.1997 р.

Успішне вирішення завдань, що постають перед оперативними

підрозділами при розкритті злочинів можливе не тільки при достатніх знаннях, наявності професійних вмінь і навичок у особового складу, але й за умови наукової обґрунтованості та забезпеченості цієї діяльності, що досягається використанням спеціальних психологічних знань. Вони можуть застосовуватися у таких формах:

- психологічна консультація. У Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» ця форма використання спеціальних знань не обумовлена, але аналіз практики свідчить про важливість її застосування. Консультація психолога може знадобитися при підготовці до розвідувального опитування при реалізації оперативної комбінації, впровадження у злочинне середовище, особистого пошуку та ін.;

- залучення штатного фахівця – психолога до участі у плануванні та проведенні оперативно-розшукових заходів;

- безпосередня участь в оперативних заходах працівника, який має професіональну психологічну підготовку.

Психологічне забезпечення є новою формою підтримки оперативно-розшукової діяльності і тому потребує подальшої ґрунтовної розробки наукових основ професійної психології, нормативних документів, державних стандартів, методичних і навчальних посібників, технічних завдань на апаратуру, оптимальної організаційної структури служби психологічного забезпечення та системи підготовки кадрів як практичних психологів так і психологічної підготовки оперативних працівників.

Психологічне забезпечення має не тільки суто правове значення при розкритті злочинів а й соціально-економічний характер за походженням, сутністю і показниками оцінки ефективності. Заходи психологічного забезпечення сприяють цілеспрямованому розвитку оперативних працівників, зростанню їх професіоналізму, працездатності, збереженню здоров'я і життя при виконанні ними оперативно-службових завдань.

16.3. Психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності в особливих умовах

У зв'язку з ускладненням криміногенної ситуації в окремих регі-

онах все більш поширеними стають випадки, коли оперативним підрозділом, чи окремим оперативним працівникам самостійно приходится діяти в особливих, часто екстремальних умовах. Такі умови можуть бути викликані як масовими безпорядками, міжетнічними конфліктами, зіткненнями протилежних політичних сил, так і техногенними катастрофами та природними явищами. Вони проявляються в дезорганізації основних сфер життєдіяльності окремих населених пунктів та регіону в цілому, як це було при повіні на Закарпатті в лютому 2001р. чи обледенінні та пошкодженні електромереж в центральних областях України в листопаді 2000р. Виконання оперативними працівниками службових завдань в таких умовах суттєво ускладнюється впливом на них екстремальних факторів, які здатні викликати розлад психічної рівноваги, особливо у молодих працівників, що мало місце внаслідок масового безладдя в Києві 9 березня 2001р. чи під час похорон загиблих шахтарів Донбасі. В екстремальних умовах проходила вся діяльність органів внутрішніх справ по забезпеченню правопорядку при ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Надзвичайні умови можуть виникнути при затриманні озброєної злочинної групи, переслідуванні озброєних дезертирів, захопленні заручників, перебуванні в засідці для затримання озброєного злочинця, веденні переговорів віч на віч з озброєними злочинцями, масових безпорядках, проникненні в організовану злочинну групу, розкритті резонансних тяжких злочинів, при порятунку людей і рятувальних роботах. В діяльності оперативного працівника надзвичайні умови виникають так часто, що про них можна говорити як про звичайні, але від цього не змінюється важливість належної підготовки працівника до дій в таких умовах.

За даними англійських дослідників, професія поліцейського за своєю стресогенністю посідає друге місце після професії шахтаря у переліку 35 найбільш типових спеціальностей і оцінюється у 7,7 бала за 10-бальною шкалою. Для порівняння: стресогенність роботи пожежника оцінюється у 6,3 бала, службовця відділу кадрів – у 6 балів, військовослужбовця – у 4,7 бала.

Симптомами стресу є надмірна втома, що може супроводжуватися високою активністю; почуття провини, смутку, апатії, депре-

сії, безнадії; відсутність об'єктивної оцінки власних здібностей; неспроможність визнати сам факт стресу. Фізичні ознаки стресу мають прояв у вигляді втоми, головного болю, болю у спині, вразки шлунку.

За своїми індивідуальними ознаками працівники реагують на стрес декількома видами поведінки:

– *агресія* – активна протидія стресу через подолання перешкод, нейтралізація причин стресу, розв'язання конфліктної ситуації. Агресія може проявлятися у фізичному, побічному, словесному вигляді. Досить часто ця агресія стає причиною порушень дисципліни та законності;

– *пасивна поведінка* – неспроможність або небажання протидіяти стресу. Як правило, така поведінка призводить до тривалої депресії, емоційної напруги, почуття безнадії та може стати причиною суїциду, пияцтва, службової недбалості;

– *тимчасове полегшення* – використання людиною психологічних прийомів захисту. Найтиповішими з них є переміщення (переведення негативних почуттів), відкидання (свідоме заперечення існування неприємностей, відкидання значимості стресу) та інтелектуалізація (раціональне усвідомлення причин стресу і примирливе ставлення до їх існування).

Як правило, прийоми подолання стресу добре відомі. Це, перш за все, виявлення причин стресу, правильна організація свого часу та дотримання певного режиму, розумна наполегливість у досягненні мети, підтримання добрих стосунків з колегами, обмежене вживання алкоголю.

Психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності в особливих умовах має свої особливості, перш за все, при попередньому відборі кандидатів для виконання оперативно-службових завдань в надзвичайних умовах. Вони обов'язково мають пройти психодіагностичне обстеження, використовуючи для цього центри психологічної діагностики та психологів органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. При вивченні особливостей характеру працівника необхідно звернути увагу на наявність таких рис як імпульсивність, агресивність, неврівноваженість, оскільки такі якості характеру можуть привести до невитриманої поведінки, емоційно-

вольової нестійкості в стресових умовах, немотивованої агресії, або проявитись в конфліктності з колегами по службі і у відносинах з громадянами. До виконань оперативно-службових завдань в надзвичайних умовах не рекомендується залучати працівників, які пережили раніше психічні травми (недавня трагічна втрата близької людини, родича, перебування в якості заручника, загибель на його очах друзів, дітей і т.п.); при наявності у близьких родичів важких психічних захворювань, випадків суїцида, при нездоровій ситуації в сім'ї, важких захворюваннях близьких родичів, за якими потрібен постійний догляд.

Важливою ознакою придатності працівника до виконання обов'язків в надзвичайних умовах є його соціально-психологічна здатність до адаптації, його комунікативні якості, розуміння ситуації і готовність працювати за наявних обставин. Людина завжди знаходиться в соціальному оточенні і її діяльність залежить від уміння налагоджувати відносини з іншими людьми. В надзвичайних умовах суспільні відносини можуть бути напруженими, конфліктними, соціально-збудженими, навіть ворожими. Виконання оперативно-службових завдань в таких умовах ускладнюється. Комунікативні можливості або уміння досягти психологічного контакту і взаєморозуміння з оточуючими у кожної людини різні. Тому важливо при підготовці оперативних працівників до діяльності в надзвичайних умовах звернути особливу увагу на освоєння прийомів і методів спілкування з оточенням в надзвичайних умовах.

Взагалі підготовка оперативного працівника до діяльності в надзвичайних умовах носить комплексний характер. Вона має включати в себе інформаційну, професійну, бойову, фізичну і психологічну підготовку.

Інформаційна підготовка включає вивчення нормативно-правових актів, регламентуючих оперативно-розшукову діяльність в конкретних надзвичайних умовах (накази, інструкції, розпорядження органів влади, законодавчі акти, укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів), обґрунтування цілей і завдань, які ставляться перед оперативними працівниками в конкретній ситуації, ознайомлення з причинами виникнення надзвичайних

умов і наслідками (технічної аварії, природогенного характеру, етнічного конфлікту, політичного протистояння і т.п.).

Професійна підготовка передбачає, що працівник в силу своїх навичок, умінь, досвіду, знань може виконати в надзвичайних умовах поставлені перед ним завдання, він добре володіє прийомами і методами яких необхідно вжити для виконання завдань. *Бойова і фізична підготовка* полягає в тому, що оперативний працівник уміє володіти табельною зброєю, спеціальними технічними засобами, які можуть бути використані для виконання завдання, він фізично підготовлений до застосування сили, в нього розвинуті воля і виносливість, спритність і кмітливість, без яких в надзвичайних умовах не обійтись. *Психологічна підготовка* включає: усвідомлення необхідності і здатності особисто виконати завдання, забезпечення психологічної сумісності з іншими оперативними працівниками, які виконують такі ж завдання, згуртованість оперативного підрозділу і взаємна довіра членів колективу, вміння подолати психологічні труднощі, почуття взаємовиручки, взаємодопомоги, впевненості в собі і в своїх товаришах.

Психологічна підготовка оперативних працівників до діяльності в надзвичайних умовах повинна включати в себе формування впевненості в законності виконуваної роботи, переконаності в гуманності і необхідності застосовуваних заходів, почуття правової і соціальної захищеності працівника і його сім'ї, готовності нести службу в складних кліматичних і побутових умовах, емоційної стійкості при виконанні завдання в умовах соціальної ізоляції і навіть ворожого ставлення до працівника оточуючих, вміння надати первинну медичну допомогу собі і товаришам, готовності до застосування зброї, спецзасобів, фізичної сили, вміння при необхідності приймати і виконувати самостійні рішення, навичок спілкування з злочинцями, які ведуть себе агресивно, передбачити таку агресію і відповідно діяти. Поведінка оперативного працівника в надзвичайних ситуаціях оперативно-розшукової діяльності визначається його професійною компетентністю, мотивацією і особистою психологічною підготовленістю до подолання труднощів.

16.4. Психологічне забезпечення застосування зброї

оперативним працівником

Застосування зброї оперативним працівником, має бути у відповідності з Законом України «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», іншими законами, що регламентують оперативно-розшукову діяльність, як крайній засіб попередження, припинення злочинної поведінки, захисту життя, здоров'я, майна громадян та інтересів суспільства. Психологічна готовність до застосування зброї та інших спеціальних засобів забезпечується:

- знанням своїх повноважень на застосування заходів примусу, в тому числі права використати вогнепальну зброю;
- високим рівнем професійного навчання в спеціальних навчальних закладах і за місцем служби;
- наявністю твердих і глибоких знань бойової зброї і вміння нею користуватись;
- вмінням миттєво (автоматично) усувати технічні затримки в стрільбі (осічка, перекіс патрону і інші);
- психологічною стійкістю працівника до різних екстремальних ситуацій, впливаючих на його емоційний стан;
- наявністю у оперативного працівника високорозвинутих професійних психологічних якостей: рішучості, почуття ризику, самоконтролю, спостережливості, гнучкості мислення і ін.

Важливим елементом психологічного забезпечення застосування зброї вважається здатність працівника швидко і об'єктивно оцінити умови застосування зброї при несприятливій для стрільби ситуації (в натовпі, в транспорті, в приміщенні і т.п.). Надзвичайна обстановка примушує оперативного працівника мобілізувати всі резервні, захисні, компенсаторні механізми організму, здатні прогнозувати можливі варіанти розвитку кримінальної ситуації і момент вибору застосування вогнепальної зброї.

Застосування зброї, як правило, проходить в умовах складності і багатоепізодності подій, дефіциту часу для прийняття рішення, дискомфорту зовнішніх умов діяльності (складні погодні умови, нічний час, віддаленість об'єкта поразки), емоційної напруги. Але може бути ситуація, яка дозволяє працівнику вести переговори. Завжди краще, коли працівник міліції може розрядити конфліктну ситуацію, не застосовуючи крайніх заходів. Цьому

може сприяти погроза застосування зброї на поразку, її оголення і приведення в бойову готовність. Вміння вести переговори дозволяє припинити протиправну поведінку громадян, усунути небезпеку для охороняємих законом громадських відносин, не вдаючись до застосування вогнепальної зброї на поразку.

Застосування зброї на поразку злочинця завжди викликає більший чи менший психологічний стрес у працівника, який її примінив. Сам факт вбивства чи поранення людини, навіть при її протиправній поведінці, вже створює надзвичайну ситуацію. Працівник, який застосував зброю на поразку, піддається неприємній процедурі розслідування, відчуває негативне ставлення близьких загиблого чи пораненого злочинця, що посилює його стресовий стан. Ще одним подразником працівника може стати байдуже ставлення до нього, відсутність уваги до його проблем з боку керівництва.

У працівників, застосувавших зброю з важкими наслідками може виникнути специфічний емоціональний стан стресу, посттравматична стресова реакція, яка супроводжується почуттям печалі, каяття, самотності, відторженості. Такий психологічний стан може привести до суїцидальних намірів, випадів проти керівництва, яке послало його на завдання, грубощами, конфліктами в сім'ї, пияцтвом, звільненням із органів внутрішніх справ чи іншої служби. З метою попередження стресів і ліквідації їх наслідків необхідно активізувати створення в органах внутрішніх справ кімнат психологічної діагностики. Штатні психологи повинні допомогти оперативному працівнику, що потрапив в складну життєву ситуацію (службову, сімейну і т.п.), самостійно провести аналіз своєї поведінки і змінити депресивний емоціональний стан на нормальну характерну для нього поведінку.

Для нейтралізації негативних наслідків застосування зброї рекомендовано:

- проявити зацікавленість керівників у долі працівника, надати йому необхідну фізичну, медичну і моральну підтримку;
- створити психологічну дистанцію: видалити працівника від тіла вбитого (пораненого) на певну відстань;
- направити до оперативного працівника, який застосував зброю, психолога для спілкування і зниження рівня емоціональ-

ного сприйняття пережитого в результаті застосування зброї;

- працівник не повинен залишатися один, поряд з ним постійно мають бути колеги; повернутися до місця події він має лише у разі необхідності;

- пояснити працівнику, які службові заходи будуть проведені у зв'язку з подією і чому. Це необхідно, щоб розслідування обставин події не сприймалося як протидія особистості, для усвідомлення того, що така процедура передбачається правилами і обов'язкова для всіх;

- якщо зброя у працівника вилучається як речовий доказ, її необхідно повернути, як тільки це стане можливим. Такий крок можна пояснити складністю психологічних переживань особи у зв'язку з надзвичайною подією;

- якщо у цьому є потреба, для захисту особистих інтересів працівника запропонувати послуги адвоката;

- надати час для відновлення сил перед початком детального розгляду обставин того, що сталося. Працівник і члени його родини мають бути захищені від преси і зацікавлених осіб;

- надати працівникові можливість поспілкуватися з колегою, який також переживав подібне розслідування (для уникнення ускладнень ситуація не повинна обговорюватися до початку розслідування);

- якщо працівник не поранений, надати йому можливість зателефонувати або особисто зустрітися з родиною і повідомити їм про подію, інакше родичі отримують інформацію на рівні неперевіраних чуток. Якщо ж працівник отримав поранення, то найкраще, щоб колеги, які мають дружні стосунки з родиною відвезли його до лікарні;

- зацікавленість і підтримка, висловлені особисто керівником, часто нівелюють гостроту відчуттів і можливих проблем. Керівнику не обов'язково коментувати ситуацію чи робити заяви щодо можливої правової або службової оцінки дій працівника, але він має засвідчити своє піклування і небайдужість до долі підлеглого;

- надати працівнику за його бажанням термінову відпустку (зі збереженням грошового утримання) для того, щоб він заспокоївся. Звичайно для цього достатньо трьох-чотирьох днів, але слід

врахувати стан людини. При відмові працівника від відпочинку перевести його на ділянку з менш відповідальною і напруженою роботою, що дозволить уникнути «подвійного удару», тобто виникнення аналогічного інциденту ще до завершення розслідування і винесення рішення у попередній події;

- як найшвидше після інциденту забезпечити конфіденційну співбесіду з практичним психологом чи іншим фахівцем, знайомим з роботою в оперативних підрозділах і притаманними їй стресовими ситуаціями. Повернення на службу і готовність працівника взяти участь у судових засіданнях мають бути узгоджені з психологом підрозділу;

- усі працівники, які були на місці події (включаючи водіїв), також мають пройти співбесіду із психологом;

- керівник повинен особисто повідомити працівникам про те, що трапилося, для упередження хибних тлумачень події, а також тримати в полі зору питання особистої психологічної безпеки працівника при контактах з пресою;

- повернення працівника до виконання службових обов'язків має бути поетапним.

16.5. Психологічна поведінка оперативного працівника при веденні переговорів зі злочинцями

Оперативним працівникам, виконуючи оперативно-тактичні завдання, приходиться вступати в контакти, вести переговори в різних ситуаціях, зокрема, при профілактиці групових порушень громадського порядку, супроводженні масових міроприємств, з злочинцями, які блоковані на місці злочину, чинять озброєний опір, захопили заручників, погрожують терористичним актом тощо. З метою запобігання тяжких наслідків, уникнення загрозливого розвитку ситуації, переростання її в озброєний конфлікт, зменшення напруги, рекомендується вести переговори зі злочинцями. Як правило, такі переговори ведуться спеціально підготовленою групою оперативних працівників, хоч безпосередньо дискусію може вести і один працівник. При цьому необхідно уявити психологічний портрет (характеристику) членів злочинної групи

чи натовпу. Організована злочинна група діє тривалий час, вона структурована, має свою ієрархію, а натовп існує короткочасно, він не являється групою, існує короткий час і розпадається, але і там, і там є лідери. Лідер, як правило, наділений рядом якостей, таких як віра в ідею, можливо і не правову, сильна воля, особисту принадність, ораторські здібності. «Лідер натовпу» поняття умовне, оскільки в такій безсистемній організації, якою є натовп, важко визначити, веде лідер за собою натовп, чи натовп маніпулює лідером. Найчастіше оперативним працівникам приходится вести переговори з небезпечними злочинцями, які блоковані на місці злочину, чи після його звершення. Як приклад, можна навести таку ситуацію, яка мала місце в Харкові, і в багатьох випадках є типовою.

В місті було вчинено розбійний напад з метою рекету на квартиру бізнесмена. Напад закінчився вбивством господаря квартири. Злочинці зникли, але по «гарячим слідам» було встановлено їх місце перебування – в дачному будинку в приміській зоні. При оточенні оперативною групою будинку злочинці відкрили вогонь із пістолета та обрізу мисливської рушниці. Оперативні працівники встановили, що мають справу з організованою злочинною групою, яка діє тривалий час, до складу якої входило чотири особи, раніше судимих за тяжкі злочини. Група глибоко законспірована, з високим рівнем ієрархічної підпорядкованості та розгалуженої структури на вершині якої знаходиться головний лідер. Іншими словами група, при якій «нижчий» виконує вимоги «вищого» в ієрархії. У такому випадку змінюється відношення до злочину: з окремого акта поведінки, воно стає «ремеслом», злочинність стає способом життя. Як рекет є одним з найбільш агресивних видів організованої злочинності, то ставка при формуванні таких об'єднань буде робитися на спроможність до залякування, а особлива, особистісна обумовлена жорстокість – є свого роду цінністю (фізичне насильство, катування тощо), хоча зовнішньо рекет може виглядати цілком мирно, часто як діловий візит пристойно одягнених і чемних молодих людей.

З вищевикладеного можна припустити, що оперативні працівники мають справу з особами, які часто зтикаються з правоохоро-

нцями і добре знають, що можна очікувати від оперативних працівників, а також знають, що необхідно зробити, щоб вийти з тієї або іншої небажаної ситуації. При цьому з вищенаведеного аналізу можна припустити, що встановлена група, в якій організатор різко виділяється за своїми особистими та діловими якостями та злочинному досвіду серед інших. Він керує групою, але до кінця не розкриває намірів і цілей її діяльності. Члени групи за своїми особистими якостями нерідко відрізняються низьким рівнем інтелектуального розвитку, високим ступенем підпорядкованості, раціональним почуттям страху. Члени такої групи, як правило, не знаючи всіх обставин справи, є найбільш слабкою ланкою, що створює сприятливі умови для того, щоб у ході переговорів переконувати їх на сторону правоохоронних органів.

Кожна ситуація вимагає своєї технології переговорів доцільної саме для такої конкретної обстановки. Але, як правило, є загальні умови, яких слід оперативним працівникам дотримуватись, зокрема:

- необхідно визначити тип злочинців, мету їхнього посягання;
- вивчити оперативну ситуацію (що трапилось, які наслідки);
- вибрати тактику ведення переговорів;
- в'яснити наявність сил і засобів контролю;
- забезпечити зв'язок і організувати командний пункт для керівництва операцією.

Розрізняють наступні типи злочинців:

а) *злочинці, які діють за кримінальними мотивами.* Вони, як правило, погоджуються на переговори і не причиняють зла заручникам. Вони можуть реально мислити, вміють правильно оцінити ситуацію, висувають вимоги, як правило, корисливого характеру.

Серед кримінальних злочинців виділяються:

- злочинці, які захопили заручників і не мають зарані розробленого плану і охоче йдуть на переговори, змінюючи свої вимоги;
- злочинці, захопивши заручників, діють по заздалегідь розробленому плану, наприклад, у виправно-трудовай установі. Вони мають конкретні цілі – звільнення або зміна умов ув'язнення;
- вимагаючи, діють обдумано, поетапно, методично, примушуючи, наприклад, сім'ю потерпілого виконати їхні умови.

б) *злочинці, які діють за психологічними мотивами*, їх дії непередбачені, вони можуть в любий час завдатись до насилля, серед них виділяються особи, які діють із помсти, психічно хворі, самогубці. Злочинці, які діють із помсти, здатні приносити в жертву оточуючих, якщо цього вимагає досягнення їх особистих цілей.

Психічно хворі діють несвідомо. Працівникам в такому випадку важливо вияснити сталось захоплення заручників під впливом тимчасового розладу психіки чи має місце тривале серйозне захворювання. Самогубці – одна із найбільш складних ситуацій з захопленням заручників, оскільки злочинець одночасно є і жертвою. Інколи людина не здатна покінчити з собою самостійно, іде на інцидент, щоб викликати на себе вогонь міліції. Для ліквідації таких конфліктів бажано залучати рятувальні команди із медиків, психологів, представників колективу, де працює самогубець, чи близьких до нього людей, які мають діяти під проводом оперативного працівника.

в) *терористи* діють на переконанні, що закони не мають реальної сили, що їх вимоги будуть прийняті до виконання, вони, як правило, теоретично підготовлені, дисципліновані і організовані.

г) *злочинці, які діють з політичних мотивів*.

Вони можуть діяти із почуття соціального протесту, намагаючись досягти, як правило, мирним шляхом певних соціальних покращень. Протест може набути форми захоплення якого-небудь приміщення за допомогою родичів і друзів, вимог зміни прийнятого владними органами рішення і т.п. Серед них можуть бути політичні фанатики, екстремісти, які примітивним шляхом намагаються розв'язати складні політичні проблеми, вони можуть за підтримки прихильників захопити своїх політичних противників, представників влади, приміщення.

Уяснивши з ким мають справу, розпочавши переговори, оперативним працівникам необхідно дотримуватись наступних основних правил:

- не пропонувати обмін оперативного працівника на заручників;
- виключити передачу злочинцям зброї, наркотиків;
- не вести переговори зі злочинцями на близькій відстані від них;
- не доручати їх ведення стороннім особам;

– контролювати ситуацію і не допускати її розвитку в небажаному для оперативної групи напрямку.

Для переговорів краще всього виділяти групу працівників із трьох чоловік. На початку переговорів необхідно уникати демонстрації сили. Працівників у формі, міліцейські машини, зброю і т.п. із поля зору злочинців краще видалити. Переговори можуть вестись по телефону, через мегафон, через портативний радіопередавач або в письмовому виді, або безпосередньо, наприклад, через двері, через стіну, з-за рогу будинку, дотримуючись правил безпеки, щоб злочинець не вразив вогнем із своєї зброї. Самий кращий спосіб, що гарантує безпеку і встановлення найбільш тісного контакту зі злочинцями – це телефонний зв'язок. Під час переговорів працівникам необхідно бути готовими до любых неочікуваних дій злочинців. Оперативним працівникам, які під час оперативно-розшукової акції можуть бути залучені до ведення переговорів, бажано було б врахувати наступні рекомендації:

– намагайтеся уникати слів типу «*капітуляція*» або «*заручники*», які збільшують хвилювання і напругу. Також не використовуйте фраз типу «*здавайтесь, ви оточені*», тому що вони заздалегідь приречені на невдачу;

– уникайте передачі злочинцю негативних відповідей. Будуйте фразу приблизно так: «Я буду намагатися переконати свого начальника, погодитись з цим, але це буде не просто». Потім скажіть: «Микола, пробач, але я просто не зміг його «уламати»;

– не штовхайте злочинця до розпачливих кроків. Поки він сподівається на позитивний результат переговорів, він буде їх продовжувати. Не запитуйте загарбника, у чому посягають його вимоги в прямій формі. Замість цього скажіть йому, що ви маєте намір допомогти усім чим можете. Якщо він висуває вимоги, послабте їх шляхом повторення вимоги, але в пом'якшеному виді. Наприклад, якщо він говорить: «*Мені потрібно 10 тис. доларів і машину через 30 хвилин*», ви можете повторити йому: «*Добре, виходить, потрібні гроші і транспорт як найшвидше*»;

– уникайте крайніх термінів. Не запитуйте: «*Скільки часу в нас є на виконання ваших вимог?*». Скажіть йому, що ви почнете «*працювати по цьому питанню негайно*». Ви можете згадати по-

передню вимогу для відволікання уваги. Якщо він вимагає надати машину до 2-ої години, у 1.56 зверніть його увагу на попередню вимогу з приводу їжі, скажіть, що їжа готова і ви маєте знати, як її подавати;

– не робіть ніяких пропозицій. Якщо ваш начальник сказав вам, що не має можливості доставити 100000 доларів через 30 хв., не варто пропонувати йому альтернативний варіант. Скажіть йому, що не змогли переконати керівництво дістати грошей, хоча і зробили все що могли. Хай він сам вирішує, що робити далі;

– необхідно бути обережним, дозволяючи друзям або сім'ї розмовляти із загарбником. Якщо злочинець просить поговорити з певною особою, то не виключається можливість демонстрації їй своїх «вчинків». Він також може здійснити акт самогубства перед колишньою дружиною, або близькою людиною, або убити заручників;

– не ведіть переговори на самоті. Завжди майте поруч хоча б партнера. Поради і зворотний зв'язок від інших необхідні для реальної оцінки того, що відбувається.

ВСТУП	3
ГЛАВА I. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	11
1.1 Розшукова діяльність античних часів.....	11
1.2. Розшукова діяльність в Київській Русі.....	15
1.3. Розшукова діяльність на Україні в XIV – XVIII ст. .	22
1.4. Організація поліцейського апарату та розшукової діяльності в XIX – на початку XX ст.	35
1.5. Охорона громадського порядку та розшукова діяльність на території України в 1917-1919рр.....	41
1.6. Оперативно-розшукова діяльність української радянської міліції.....	45
ГЛАВА II. ЗАВДАННЯ ТА ПОНЯТТЯ ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	57
2.1. Завдання оперативно-розшукової діяльності	57
2.2. Поняття оперативно-розшукової діяльності.....	60
ГЛАВА III. ПРАВОВА ОСНОВА ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	66
3.1. Конституція України – основна база правового регулювання оперативно-розшукової діяльності.....	66
3.2. Оперативно-розшукове законодавство України – правова основа оперативно-розшукової діяльності	69
3.3. Нормативно-правові акти виконавчих органів влади та правоохоронних відомств.....	73
3.4. Міжнародно-правове регулювання співробітництва правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю	77
ГЛАВА IV. ПРИНЦИПИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	96
4.1. Загально-правові принципи оперативно-розшукової діяльності	96

4.2. Галузеві принципи оперативно-розшукової діяльності	105
ГЛАВА V. ОПЕРАТИВНІ ПІДРОЗДІЛИ.....	111
5.1. Поняття, види і загальні риси оперативних підрозділів	111
5.2. Оперативні підрозділи органів внутрішніх справ..	113
5.3. Оперативні підрозділи Служби безпеки України...	115
5.4. Оперативні підрозділи прикордонних військ	116
5.5. Оперативні підрозділи управління державної охорони	117
5.6. Оперативні підрозділи Державної податкової служби	118
5.7. Оперативні підрозділи Державного департаменту України з виконання покарань.....	120
ГЛАВА VI. ПІДСТАВИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	122
6.1. Загальна характеристика.....	122
6.2. Достатня інформація про протиправні дії кримінального характеру – як підстава для проведення оперативно-розшукової діяльності	126
6.3. Наявність достатньої інформації про осіб, які безвісно зникли	128
6.4. Запити повноважних державних органів, установ, організацій про перевірку осіб.....	130
6.5. Потреба в отриманні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави.	134
ГЛАВА VII. БОБОВ'ЯЗКИ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ	137
7.1. Виконання письмових доручень і запитів.....	137
7.2. Виконання запитів міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав.	140
7.3. Інформування органів державної влади.....	143
7.4. Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.....	146

7.5. Взаємодія оперативних підрозділів між собою та з іншими підрозділами правоохоронних органів.....	150
ГЛАВА VIII. ПРАВА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ	156
8.1. Загальна характеристика прав оперативних підрозділів.....	156
8.2. Права підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.....	158
8.3. Характеристика окремих оперативно-розшукових заходів.....	160
8.3.1. Опитування осіб за їх згодою, отримання добровільної допомоги.....	160
8.3.2. Контрольні закупки товарів.....	162
8.3.3. Участь у перевірці фінансово-господарської діяльності.....	163
8.3.4. Витребування, збирання та вивчення необхідних документів і даних.....	165
8.3.5. Операції по захопленню озброєних злочинців, припиненню тяжких злочинів.....	167
8.3.6. Відвідання приміщень за згодою власників, збирання відомостей про протиправну діяльність.....	170
8.3.7. Негласне виявлення та фіксування слідів тяжкого злочину.....	173
8.3.8. Проникнення в злочинну групу.....	179
8.3.9. Зняття інформації з каналів зв'язку.....	187
8.3.10. Оперативний контроль телеграфно-поштових відправлень.....	190
8.3.11. Візуальне спостереження.....	193
8.3.12. Гласні і негласні штатні працівники оперативних підрозділів.....	202
8.3.13. Встановлення конфіденційного співробітництва.....	207
8.3.14. Отримання інформації про злочин.....	211
8.3.15. Використання оперативними підрозділами службових приміщень, транспортних засобів та іншого майна.....	214
8.3.16. Конспіративні заходи.....	218

8.3.17. Створення і застосування оперативними підрозділами автоматизованих інформаційних систем	221
8.3.18. Застосування засобів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї.....	224
8.4. Права спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю	225
ГЛАВА ІХ. ГАРАНТІЇ ЗАКОННОСТІ В ЗДІЙСНЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	231
9.1. Контроль за оперативно-розшуковою діяльністю..	231
9.2. Обмеження строків ведення оперативно-розшукової діяльності та тимчасове обмеження прав і свобод людини і громадянина.....	235
9.3. Поновлення матеріальних і моральних збитків	237
9.4. Санкціонування окремих оперативно-розшукових заходів	241
ГЛАВА Х. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	243
10.1. Приводи та підстави для порушення кримінальної справи та отримання доказів.....	243
10.2. Використання оперативної інформації для попередження, припинення і розслідування злочинів та інших протиправних діянь	247
10.3. Забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб – учасників кримінального судочинства.....	255
10.4. Взаємне інформування оперативних підрозділів та державних органів	257
ГЛАВА ХІ. СПРІЯННЯ ЗДІЙСНЕННЮ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	262
11.1. Правові основи залучення особи до співробітництва з оперативним підрозділом	262
11.2. Негласне співробітництво особи з оперативним підрозділом.....	264
11.3. Обмеження на залучення до співробітництва окремих категорій громадян	267

ГЛАВА XII. СОЦІАЛЬНИЙ І ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАЦІВНИКІВ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ...268

- 12.1. Гарантії правового та соціального захисту працівників оперативних підрозділів 268
- 12.2. Фінансове та матеріальне забезпечення діяльності оперативних працівників 272
- 12.3. Спеціальні заходи щодо забезпечення захисту працівників оперативних підрозділів та їх близьких родичів 274
- 12.4. Правові підстави звільнення оперативного працівника від кримінальної відповідальності 278

ГЛАВА XIII. СОЦІАЛЬНИЙ І ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ОСОБИ, ЯКА ЗАЛУЧАЄТЬСЯ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ286

- 13.1. Захист особи, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності 286
- 13.2. Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві..... 288

ГЛАВА XIV. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ І ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....293

ГЛАВА XV. ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ303

- 15.1. Загальна характеристика оперативно-розшукової інформації..... 303
- 15.2. Джерела інформації в оперативно-розшуковій діяльності 310
- 15.3. Використання оперативної інформації..... 313
- 15.4. Інформаційно-аналітичні системи 317

ГЛАВА XVI. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ329

- 16.1. Загальна характеристика..... 329
- 16.2. Поведінка оперативних працівників в повсякденній службовій діяльності..... 334

16.3. Психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності в особливих умовах	342
16.4. Психологічне забезпечення застосування зброї оперативним працівником	346
16.5. Психологічна поведінка оперативного працівника при веденні переговорів зі злочинцями.....	350
Зміст.....	357

Навчальне видання

Бандурка Олександр Маркович

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.

ЧАСТИНА 1

Підручник

Редакторське, коректорське опрацювання, верстка А.С. Тяпкіна

Підп. до друку 14.02.2002. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура “Dutch”. Умов. до друк. арк.19,8.

Обл.-вид. арк. 18,2. Зам. 21.

Національний університет внутрішніх справ

Україна , 61080, Харків, пр. 50-річчя СРСР, 27

Видавництво Національного університету внутрішніх справ.

Україна , 61080, Харків, пр. 50-річчя СРСР, 27